БӘХТИЈАР ВАҺАБЗАДӘ

кәлин ачыг данышаг...

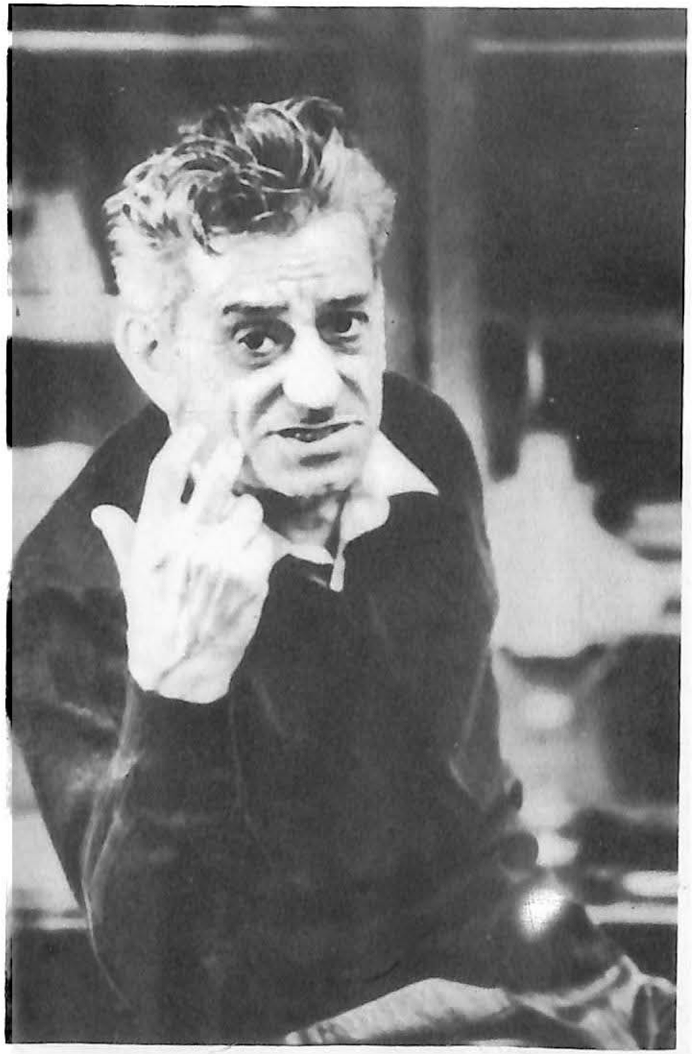

БӘХТИЈАР ВАҺАБЗАДӘ

кәлин ачыг данышаг...

(*Мәгаләләр топлусу*)

Az- 197019

Азербайджанская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. М. Ф. Ахундова

АЗӘРБАЈҸАН ДӨВЛӘТ НӘШРИЈЈАТЫ
Бакы — 1988

ББКС (Аз)2
В27

публисистика

© Азәрнәшр, 1988.

ЛӘЈАГӘТ

Ләјагәт һәр кәсин дәјәридир, инсанлыг сифәтидир. Ләјагәтини итирән адам һәм дәјәрини, һәм дә инсанлыг сифәтини итирмиш олар. Буна көрә дә һәр кәс илк нөвбәдә өзү өз ләјагәтини горумағы бачармалыдыр. А. П. Чехов кичик гардашына јаздығы мәктубда дејир ки, өз ләјагәтсизлијини анчаг бөјүк ағыл, көзәллик вә тәбиәтин камиллији гаршысында дәрк етмәк олар... Адамлар гаршысында исә һәмишә өз ләјагәтини баша дүш вә гору.

Халгымызын бөјүк оғуллары јохсул јашасалар да, һәмишә өз ләјагәтләрини баша дүшмүш, шаһлар, хаганлар гаршысында белә алчалмамышлар. Бөјүк Низами дејир ки, шаир гапысында падшаһ бөјүкләрин бөјүјү, падшаһ гапысында шаир исә кәдаларын кәдасыдыр.

Дүнја не'мәтләри үчүн вәзифә саһибләринин гаршысында әјилмәмәк, өз ләјагәтини сахламаг улуларымызын кәләчәк нәсилләрә ән бөјүк вәсијјәти олмушдур. Белә олдуғу тәгдирдә сәлаһијјәт саһибләринин дә вәзифәси, онлардан асылы оланларын ләјагәтини өз ләјагәти кими горумагдан ибарәт олмалыдыр. Өз сәлаһијјәт үстүнлүјүнү билдирмәк үчүн гаршысындакынын ләјагәтини алчалдан вәзифәли шәхс өзү билмәдән өз ләјагәтини дә алчалтмыш олур. Чүнки о, бу һәрәкәти илә тутдуғу вәзифәјә лајиг олмадығыны көстәрир.

Мә'нәви зәнкинлијин көстәричиси олан шәхси ләјагәти машын, мебел, комфорт кими мадди дәјәрләрә дәјишәнләрин өмүр јолу јалтаглыг вә көләлик дејилән батаглыгдан кечир. Һәмән батаглығын чиркабына булашан адамда нә мә'нәвијјат олар, нә дә шәхси ләјагәт! Бир гајда олараг өзүндән бөјүк гаршысында гујруг булајанлар өзүндән кичијә гәним кәсилиб ондан да ејни әјилмәни тәләб едир.

Бунлар һәгигәтдир. Лакин әслиндә һеч кәс шәхси ләјагәтинин алчалдылмасыны истәмәз. Бә'зән инсан өзү истәмәдән алчалмалы олур, даһа доғрусу, ону асылы олдуғу алчаг алчалдыр. Ләјагәт тапдалананда, ләјагәт мејары итәндә исә инсанлыгдан сөһбәт кедә билмәз.

Халг арасында белә бир мәсәл вар: мәрди гова-гова намәрд едәрләр. Сон вахтлар бә'зи вәзифәли шәхсләр ләјагәтли, саф

адамларын шәхсијјәт вә мәнлијини тапдалаја-тапдалаја онлары һөрмәтдән салырлар. Рајонда бир нөмрәли вәзифәни тутан адам тәнгидолунмаз, «сәһвсиз», тохунулмаз һесаб едилир. О исә јаранмыш вәзијјәтдән суи-истифадә едир, өзүнүн «бир нөмрәлилијини» даһа да дәринләшдирир. Бу вахт ашағы вәзифәлиләр арасында бир нөв сечилмә кедир: ләјагәтини итириб «бир нөмрәлијә» баш әјәнләр вә мәнлијини үстүн тутуб «бир нөмрәлијә» е'тираз едәнләр. Тәбиидир ки, биринчиләр әјилә-әјилә јашамагда давам едирләр. Икинчиләр исә сыхышдырылыр, әзијјәт чәкир, көзүмчыхдыја салыныр. Амма ләјагәтләрини итирмир, өз дүзкүн јолларындан јајынмырлар. Кеч-тез исә һагг јерини тапыр...

Бә'зән исә бүтөв бир коллективин талејини рәһбәр вәзифә тутан бир ләјагәтсиз адама тапшырырлар. О исә вәзијјәтдән суи-истифадә едир, өзүнүн вә табелијиндә олан адамларын мәнлијини тапдалајараг, халгын, чәмијјәтин сабаһыны дүшүнмүр.

Д. Бүнјадзадә адына Азәрбајчан Халг Тәсәррүфаты Институту бу чүр ләјагәтсизлијин вә өз мәнафејини күдән бир груп адамын күдазына кетмәдими? Али мәктәби варланмаг мәнбәјинә чевирән бир груп ләјагәтсизин учбатындан о бојда институт бағланмадымы? Нијә? Нијә институтда ләјагәтли, мәнлијинә һөрмәт едән адамлар тапылмады ки, вахтында бу тәһсил очағынын ләғв олунмасынын гаршысыны алсын? Әлбәттә, институтда ләјагәтини итирмиш адамлар олдуғу кими тәмиз, мәнлијинә һөрмәт едән ишчиләр, вичданлы алимләр дә аз дејилди. Амма көрүнүр биринчиләр онлары үстәләмишди! Бах бу, бәладыр. Бу, фачиәдир!

Өтән ил Али мәһкәмәнин сәјјар коллекијасы республиканын рајонларындан бириндә рәгәмләри шиширдәрәк дөвләтин күлли мигдарда пулуну мәнимсәмиш бир груп адамын чинајәт ишинә бахырды. Гәрибәдир ки, бир рајонда ејни вахтда бир нечә јердә (!) мәһкәмә ичласы кедирди.

Чинајәткарлар бәд әмәлләрини өрт-басдыр етмәк үчүн сахта әмәк һагларыны, сахта «маашлары» ади адамларын — колхозчуларын адына јазараг мәнимсәмишдиләр. Чинајәтин үстү ачыларкән тәбии ки, о вахта гәдәр нә сахта «маашлар»дан, нә дә сахта чәдвәлләрә гол чәкиб пул мәнимсәјән адамлардан хәбәри олмајан ади адамлар шаһид кими мәһкәмә ичласларына дә'вәт олунурдулар. Мән о вахт белә адамларын бә'зиләринин сөһбәтини ешитмишдим. Адамлар мәһкәмәјә кетмәкдән гәти имтина едирдиләр. «Ахы мән нијә милисә, мәһкәмәјә кедим, — дејирдиләр, ешидән-билән нә дејәр». Бу, ади адамын, ади колхозчунун вәзифәли шәхсин тутдуғу бәд әмәлләрә е'тиразы иди. Ән башлычасы исә бу, өз ләјагәтини горумаг е'тиразы иди. Бир тикә чөрәјини өмрү боју һалаллыгла газанан колхозчу ләјагәтини белә горујурду. Е'тимад көстәрилиб вәзифәјә ирәли чәкилән нанкор исә

лəјагəтини итирə-итирə алчалмыш, мүттəһимлəр күрсүсүндə əјләшмишди...

Бу əһвалатдан сонра һəмин рајонда бригадир олмаг истəјəн тапылмырды. Чүнки дүнəнки бригадирлəр бир груп чинајəткарын торуна дүшмүш, бу күн исə чəза алырды. Сабаһ да бу вəзијјəтин тəкрар олмајачағына исə зəманəт верəн јох иди...

Елə һəмин рəгəмшиширтмə азарына тутулмуш рајонлардан бири дə Бəрдəдир. Бир нечə ил əввəлин сөһбəтидир. Республика Али Советинин сессијасында депутат кими чыхыш етмəлијдим. Һəмəн əрəфəдə Бəрдəдə олмуш, ушаг евинин — јетимлəр евинин һəјəтинин дə шумланыб памбыг əкилдијини өз көзлəримлə көрмүшдүм. Шүбһəсиз, план далынча гачан рајон рəһбəрлəри ушагларын ојнамасы үчүн һəјəт сахламајанда, о торпағы да шумлајанда нə вичдан əзабы чəкмиш, нə дə нараһат олмушдулар.

Мəн сессијада чыхыш едəркəн бу мəсəлəдəн данышдым, бу барəдə нараһатлығымы билдирдим. Фасилə заманы кафедə наһар едирдим. Елə бу вахт һəмин мəсəлəјə билаваситə чавабдеһ олан вəзифəли бир адам стола јахынлашыб мəнə деди:

— Хаһиш едирəм, кедин шаирлијинизлə мəшғул олун! Һараны əкирик-бичирик, биз билəрик, сизə нə?

«Биз билəрик!» Инди дурғунлуг иллəри дедијимиз дөврүн ən бөјүк бəласы! Јə'ни, «јухарылар», вəзифəлилəр билəр, «ашағылар», «гара чамаат» исə билмəмəлидир!

Көрүрсүнүзмү, һаггында данышдығым адам о гəдəр һарынлашмышды ки, јетим ушагларын ојнамалы олдуғу бир парча торпағы да өз вəзифə шөһрəтинə гурбан вермəкдəн чəкинмирди. Һəтта əмəлиндəн утанмаг əвəзинə мəнə, мəним дедијим һəгигəтə гаршы чыхырды. Мəним е'тиразыма «шаир иши дејил» — дејирди. О һеч анламырды ки, үмумијјəтлə, «шаир иши» нəдир, шаир нə иш көрүр. Дикəр тəрəфдəн о, бир ади һəгигəти дə анламырды ки, мəн сессијада шаир кими чыхыш етмирдим, халг елчиси кими, депутат кими данышырдым. Амма тəəссүф ки, о да депутат иди, о да халг елчиси иди. Јери кəлəндə халгын адындан даныша да билирди...

Һəмин вəзифəли шəхс дə сонралар шиширдилмиш рəгəмлəрин күдазына кетди, өз лəјагəтсизлијинин гурбаны олду. Кеч дејилми?

Јери кəлмишкəн гејд едим ки, мəн бизим сечки системиндə ашкарлыг вə демократија принсиплəринин инкишаф етдирилмəси тəрəфдарыјам. Јерли советлəрə өтəн сечкилəрдə кечирилəн експеримент гајдасы үрəјимдəн олду. Бир нечə намизəд ирəли сүрүлсүн! Халг кими мəслəһəт билир, гој ону сечсин.

Биздə исə гəрибə вəзијјəт јараныб. Филан вəзифəјə депутатлыг дүшүр. Филан вəзифəјə сечилдинсə, автоматик депутат да олурсан. Бу нə демəкдир? Мəкəр адамы вəзифəми депутат едир? Ахы бə'зəн вəзифəјə лəјагəтсиз адам да јол тапыр, амма белəсинин депутат олмасы, халгын адындан данышмасы фачиəдир.

Кəлин, бу барəдə дүшүнəк. Итирдиклəримизи индики ашкарлыг вə демократија дөврүндə бəрпа едəк, сəһвлəримизи дүзəлдəк. Јохса инсанлыг вə лəјагəт ме'јарыны бəрпа едə билмəрик.

Мəркəзи гəзетлəрин бириндə дəһшəтли бир мəгалə охудум: 13 јашлы Саша мағазада нөвбəдə оларкəн она хəбəр верирлəр ки, хəстəханада јатан анасынын һалы хараблашмыш вə о өзүнү дəрһал анасына јетирмəлидир. Ушаг өзүнү итирир. Алдығы шејлəрин пулуну кассаја верəркəн 25 гəпиклик кəсмијин пулуну вермəјн унудур. Сатычы ону сахлајыр, милисə зəнк чалыр, ушағы милис идарəсинə апарырлар. Орада ушағы саатларла сахлајыр, акт бағлајырлар. Саша анд ичир ки, хəстəханада анамын һалы дəјишдијиндəн мəн чашмыш, кəсмијин пулуну өдəмəјн унутмушам. Ушаға инанмыр, она анкет долдуртдурур, дилиндəн илтизам алырлар.

«...Мəн 5 нөмрəли мағазадан əрзаг аларкəн кəсмик үчүн 25 гəпик вермəји унутмушам... Мəн сөз верирəм ки, кəлəчəкдə һеч заман, һеч јердə буну тəкрар етмəјəчəјəм».

Бу формал јазы-позудан сонра ушағы бурахырлар. Ушаг анасына дəјир, башына кəлəн гəзаны она билдирмир, евə кəлир, ријазијјатдан сабаһкы тапшырығы һəлл едир, сонра тоггасы илə өзүнү асыр.

Ријазијјат мəсəлəсини һəлл едəн көрпə, һəјат мəсəлəсини һəлл едə билмир. Чыхыш јолуну өлүмдə көрүр!

Сиз ушагдакы дүзкүнлүјүн дəрəчəсинə бахын, өлүм гаршысында сабаһкы тапшырығы јеринə јетирир, вичдани борчуну өдəјир. Өлүмə кедиркəн борчуну јеринə јетирəн ушаг оғурлуг едəрми?

О, өлүмү илə шəхси лəјагəтини горујуб она вурулан оғру лəкəсини үстүндəн атды. Тəһгир олунмуш 13 јашлы көрпəнин əлиндəн бундан башга нə кəлə билəрди?

Бу ушағын сəмимијјəтинə инанмајан, 25 гəпик үчүн она оғру дамғасы вуран мағаза ишчилəри көрəсəн, доғруданмы тəмизликдə бу гəдəр дəгигдирлəр?

Истинтаг көстəрир ки, бир нечə күн əввəл һəмəн мағазанын дүз мин манат əскији чыхыбмыш. Бəлкə онлар ушағын унутдуғу 25 гəпиклə һəман мин манат əскијин үстүнү өртмəк истəјирмишлəр? Чамаатын чибини кəсəн оғрулар 13 јашлы күнаһсыз көрпəни 25 гəпик үчүн данлајанда бəс нијə үрəклəри ағрымады? Ахы, оғру һамыны оғру билəр. Истинтаг заманы гəсəбəнин милис рəиси нə десə јахшыдыр? «Биз тə'лиматын һансы бəндини позмушуг ки, бизи күнаһландырырсыныз?».

Јох, јолдаш рәис, сән тә'лиматы позмамысан, бәс ушағын һәјатыны нечә? Јалныз тә'лиматын гулу олан, хәстә анасынын дәрдиндән јараланан ушаг гәлбинин инилтиләрини дујмајан сәнин кими дашүрәклиләр инсан ләјагәтинин тохунулмазлығыны, мүгәддәслијини һардан билсин? Инсана һөрмәт үчүн әввәлчә өзүн инсан олуб инсан гәлбинин дәринликләринә баш вурмағы бачармалыдын.

Һәмин милис рәиси өлүмүндән сонра ушағын өз әли илә јаздығы «мән сөз верирәм ки, кәләчәкдә һеч заман, һеч јердә буну тәкрар етмәјәчәјәм» сөзләрини охудуғу заман «кәләчәкдә» сөзүнүн гаршысында бир ан да олса дүшүндүмү? Һаны онун кәләчәји? 25 гәпијин гурбаны олан бу кәләчәји биз инди кимдән тәләб етмәлијик? Јох, бу кәләчәк 25 гәпијин дејил, инсан ләјагәтини анламамағын, гансызлығын, вичдансызлығын, нәһајәт, ганун адына ганунсузлуғун гурбаныдыр.

Инди кәл, башгасынын дүзкүнлүјүнә инанмајан, адамлара шүбһә илә бахан, өзү оғру олдуғундан һамыны оғру көрән бу адамчығазларын гаршысында ләјагәтини гору, көрүм нечә горујурсан?!

Москваја кетмәк үчүн тәјјарәјә билет алмышдым. Хәстәләндијимә көрә билети гајтармалы олдум. Аерокассада оғлума дејирләр ки, билет саһибинин паспортуну кәтирмәлисән. Паспорту көндәрдим. Бу дәфә дә дејирләр ки, ја билет саһибинин өзү кәлмәлидир, ја да е'тибарнамә кәтирмәлисән. Бу, гәсдән адам инчитмәк дејил, нәдир? Јахуд, бу инамсызлыг нәдән өтрүдүр көрәсән?

Бунунла әлагәдар, јери кәлмишкән, бир мәсәләјә дә тохунмаг истәјирәм. Башга бир шәһәрә учмаг үчүн азы 10—15 күн әввәлчәдән билет дәрдинә галмалысан. Бу нә үчүндүр? Шәһәрләр арасында кедиш-кәлиш еһтијача көрә тәшкил олунмамышмы? Көрәсән, бу бојда өлкәдә тәјјарә чатмыр, јохса бензин? Һамысы чатыр, әјри мәгсәдләр үчүн гәсдән иши чәтинләшдирирләр. Чүнки учуш күнү үчүн артыг гијмәтә билет аланлары чох көрмүшүк.

Вәзијјәт елә кәтириб ки, ән ади шејләри чох вахт миннәт вә хаһишлә әлдә едир, бу миннәт вә хаһишлә дә өзүмүздән асылы олмајараг ләјагәтимизи алчалтмаға мәчбур олуруг. Мүасир рус јазычысы Руслан Кирејев јазыр: «Ләјагәт! Горхурам елә бир вахт кәлә ки, изаһлы луғәтләрдә бу сөзүн габағына «көһнәлиб» јазалар».

Имәчилик ел адәтидир. Дәдә-бабадан көрмүшүк ки, кәндә булаг чәкиләндә, ја көрпү салынанда, јахуд да имкансыз бир адама ев тикиләндә, бир сөзлә, фөвгәл'адә бир мәсәләдә кәнд

чамааты бир күн, ја беш күн әлбир олуб о иши баша чатдырыр. Инди рајонун бүтүн пешә саһибләри — һәким, мүәллим, дәлләк, ашпаз, шакирд, пинәчи, сатычы мүнтәзәм олараг имәчилик адына тарлалара төкүлүр, колхозчунун ишини көрүрләр. Бу нә демәкдир? Олмазмы, һәр кәс өз ишини көрсүн, һәр кәс өз вәзифәсини јеринә јетирсин? План адына плансызлыг о јерә чатыб ки, бә'зи рајонларда тичарәт планы да «көстәришлә» долдурулур. Сатылмајан маллар мәчбури сатдырылыр. Көстәришә көрә һәр идарә өз ишчиләринә филан гәдәр халчаны алмаға мәчбур етмәлидир. Идарә башчысы еһтијачы олуб-олмадығыны сормадан һәр ишчијә бир, ја ики халча «сатыр», пулуну исә маашдан чыхыр. Бу нә үсулдур? Адама да зорла мал сатарлар? Бәлкә, көстәриш верән мәним еһтијачымы мәндән јахшы билир?!

Инсанын еһтијачыны ондан јахшы билиб она зорла мал сатанда аланын ләјагәти тапданмырмы? Инсана хејрини, шәрини көстәришлә билдирәндә әхлаг вә мә'нәвијјат позулмурму? Әхлаг ајаг алтына салынан халча гијмәтиндәдирми? Бунунла нәји алыб, нәји сатдығымызы дәрк едирикми? Нәтичәдә удуруг, ја удузуруг? Кәлин, бунун һесабыны чәкәк. Кәлин, инди балаларымызы дүшүнәк.

Бакынын дәнизкәнары булварында буруғун үстүндә термометр вар. Бир дәфә ону нәвәмә көстәрмиш, һаванын истилик дәрәчәсинин онунла өлчүлдүјүнү ушаға баша салмышдым. Бу ил јајын исти күнләриндә ушаг буруғун үстүндәки термометрин нә үчүн сөндүјүнү сорушду. Әлбәттә, мән термометрин нә үчүн сөндүрүлдүјүнү билирдим. Бакыда һәрарәт 40 дәрәчәни өтәндә һәмишә буруғун үстүндәки термометри сөндүрүрләр. Сәбәби һамыја мә'лумдур: һәрарәт 40-ы өтәндә шәһәрдә иш дајандырылмалыдыр. Чох доғру ганундур. Чүнки 40 дәрәчәдән артыг истиликдә көрүлән ишин бир фајдасы да олмаз. Бу һаглы гануна әмәл етмәмәк үчүн термометр сөндүрүлүр. Инди мән һәгигәти тәблиғ едән бир јазычы, бир вәтәндаш вә нәһајәт, нәвәсини тәрбијә едән бир баба кими нәвәмә термометрин сөндүрүлмә сәбәбини олдуғу кими изаһ едә биләрәмми? Әкәр дүзүнү десәм, бу ушаг бөјүјүб ријакар олмајачагмы? Бир чүр дүшүнүб әјры чүр данышмајачагмы? Биз индидән она јалан, оғрулуг вә әјрилик дәрси өјрәтмирикми?

Кәлин, һеч олмаса ушагларымызы дүшүнәк. Онларын хәтринә инсанлыг ләјагәтимизи горујаг.

Дүз әјиләр, гырылмаз. Һәјатын фәлсәфәси беләдир. Өмрүм боју чохлу әмәк адамы илә, алимлә, зијалы илә, инчәсәнәт устасы илә көрүшмүшәм. Онларла сәмими сөһбәт етмишәм. Нә јахшы ки, адамларын әксәријјәти һәјатын бу һәгигәтини дүзкүн

ғнлајыр. Нә јахшы ки, чох адам ләјагәт ме'јарыны, ләјагәт өлчүсүнү јүксәк тутур, она сәчдә едир. Јохса, һәјат адиләшәр, чылызлашарды. Јохса, јашамаг да мә'насыны итирәрди...

ҺАРАМ ТИКӘ ВӘ ЈА «АҒ ГЫЗЫЛ»ЫН ГАРА ЛӘКӘСИ

Шифаһи халг әдәбијјатымызын, хүсусән нағылларымызын әксәријјәтинин идеја мәзмуну һалаллыг тәлгин едир, әдаләт ганунларындан, дүзлүкдән сөһбәт ачыр. Һалал тикәнин ширинлији, хејирин шәр үзәриндә гәләбәси барәдә чох охумушуг, чох ешитмишик. Халг руһу, халг әдәбијјаты бизи белә тәрбијә едиб. Бир сөзлә, халг бизи белә өјрәдиб.

Амма үрәк ағрысы илә гејд едәк ки, сон вахтлар һалал-һарам ме'јары да долашдырылыр. Бирини дикәриндән ајырд етмәк чәтинләшир. Бах, бу фачиәдир!

Нағылларымызын бириндә дејилир ки, Лоғман јағла шорун гијмәти ејни олан шәһәрдән гачмышдыр. Амма вај о күндән ки, шор јағдан баһа сатыла! Көрәсән, Лоғман онда нејләрди?

Һеч ким өвладыны әлиәјри, оғру көрмәк истәмәз. Бүтүн валидејнләр ушагларыны дүзлүк, һалаллыг руһунда тәрбијә етмәјә чалышыр. Лакин өвлад үчүн, ушаг үчүн атанын сөзләри јох, әмәлләри даһа унудулмаз дәрс олур. Ата әјри јолла газандығы пулу евә кәтириб һалаллыгдан нә гәдәр данышса да ушаг һәјат дәрсини атанын әмәлиндән алыр.

Атанын икиүзлүлүјү — сөзү илә әмәлинин икилији өвлада да сирајәт едир. Вичданы пак ушаг белә икиләшмә мүһитиндә бөјүјүбсә онун кәләчәкдә тәмиз олачағына ким зәманәт верә биләр?

Сон вахтлар кәнд тәсәррүфаты саһәсиндә рәгәмләри шиширтмәклә дөвләтин күлли мигдарда пулуну мәнимсәјән адамларын бәд әмәлләри һаггында мәтбуат чох јазыр. Ҹинајәткарлар мүттәһим курсусунда әјләшир. Кимдир онлар? Дүнәнки колхоз сәдри, совхоз директору, рајком катиби, һәтта назир! Һалбуки колхоз сәдри вахтилә кәндләримиздә ел ағсаггалы сајылыб. Колхоз сәдри сөзүкечән, «ганбарышдыран» ағсаггал олуб. М. Ибраһимовун «Бөјүк дајаг» романы вә бу әсәр үзрә чәкилән филмдә колхоз сәдри — ел ағсаггалы Рүстәм киши нәјин гурбаны олур? Халгдан ајры дүшдүјү үчүн дајағыны итирмәјин! Буну фачиә һесаб едән јазычы һәлә 50—60-чы илләрдә белә фактларын сабаһкы фачиәсини көстәрмишдир. Инди исә колхоз сәдринин, идарә вә рајон рәһбәринин мүттәһимләр курсусунда әјләшмәси ади һал алыб. Чүнки халгдан ајры дүшмәк, адамларла отуруб-дурмамаг, онларын дәрд-сәри илә марагланмамаг өзү адиләшиб. «Гара волгалар» вәзифә адамыны ичласдан-ичласа, кабинетдән-кабинетә кучлә чатдырыр. Онларын халгла көрүшмәјә нә вахтлары, нә дә һәвәсләри вар.

Республика мәтбуатында бир рајон партија комитәсинин, онун биринчи катибинин јенидәнгурмаја рәһбәрлик саһәсиндә јарытмаз иши тәнгид едилирди. Биринчи катибин кабинетдән чох аз-аз чыхмасы, адамлары гәбул етмәмәси, һәтта рајон партија комитәсинин гапысында хүсуси нөвбәтчи сахлатдырыб јанына кәләнләри кери гајтармасы кими фактлары охујанда адамы дәһшәт бүрүјүр. Бәс белә адам бөјүк бир рајона нечә рәһбәрлик едир? Беләси нәинки вәзифәјә, һеч инсанлыға да лајиг дејил. Амма нә фајда, о, дүз беш ил бөјүк бир рајонун рәһбәри олуб! Биз исә инди ајылмышыг ки, ондан рәһбәр ишчи олмаз.

Памбыг Азәрбајчанын ән гијмәтли сәрвәтләриндәндир. Тәсадүфи дејил ки, памбыға «ағ гызыл» дејиб шәнинә нәғмәләр гошмушуг. Илләр боју фәхр етмишик торпағымызын бу гијмәтли сәрвәти илә, ону бечәрән, мин бир әзијјәтлә топлајан адамларын әмәји илә.

Амма сонра өјрәнмишик ки, бир груп адам ад-сан газанмаг үчүн, «гәһрәман» олмаг үчүн һалаллыг ганунларыны позуб. Башга әкин саһәләрини, отлаглары шумлајыб памбыг әкдириб. Бу торпаг саһәләрини учотдан кизләтмәклә һәр һектарын «мәһсулдарлығыны» бирә-беш артырыб. Һамысы да план хәтринә!

Чох тез-тез ешидирик ки, филан бригада, јахуд, филанкәс планы «вахтындан әввәл 150, јахуд 180 фаиз јеринә јетириб». Вахтындан әввәл 150—180 фаиз нечә мүмкүн ола биләр? Ја план әввәлчәдән азалдылыр, ја да мә'лумат јаландыр. Планы өз вахтында, һәм дә 100 фаиз өдәмәк даһа дүзкүн, даһа һалал олмазмы? Биз тәбиәтин өвладларыјыгса, кәлин, анамыз тәбиәтдән өјрәнәк, она бәнзәјәк, онун ганунларыны позмајаг. Бу бизә, бизим сабаһымыза, бүтөвлүкдә инсан нәслинә баһа баша кәлә биләр. Тәбиәтдә күнәш өз вахтында доғур, өз вахтында батыр. Ағачлар вахтында чичәкләјир, вахтында мејвә верир. Әкәр истиләр тез дүшүб ағачлар вахтындан әввәл чичәкләјирсә (сон заманлар тәбиәтин белә шылтаглыглары аз олмур), јаз јағышлары вә долу чичәкләри сонрадан мәһв едир, о ил мејвә олмур.

Әкәр ушаг доггуз ајдан габаг дүнјаја кәлирсә, о да һардаса шикәст олур, зәиф олур. Тәбиәтин ганунлары беләдир. Елә буна көрә дә кејфијјәтли мәһсул истәјириксә, кәлин, план мәсәләсиндә бу «вахтындан әввәл» сөзүндән, үмумијјәтлә, план говһагову ндан әл чәкәк. Һәр мәһсулу өз вахтында, һәм дә кејфијјәтлә топлајаг.

Bə’zən «vахтындан əввəл» ифадəсинин гаршысына бир епитет дə гојуруг. «Нəјин баһасына олур-олсун, план вахтындан əввəл өдəнилмəлидир!». Кəлин, бу чүмлəни хырдалајаг. Нечə јə’ни нəјин баһасына олур-олсун? Оғурлуг, јалан мə’лумат вə ән нəһајəт чан баһасына да олур-олсун план долдурмаг нə дəрəчəдə дүзкүндүр? Белə тəлəб нə дəрəчəдə һуманистдир?

Тəбиидир ки, шиширдилмиш рəгəмлəр, сахта мааш чəдвəллəри, сахта имзалар белə «тəлəбатла» əлагəдар јараныр. Учотдан кизлəдилəн торпаглар əкилир, рапортлар верилир. Гыш дүшəндə мə’лум олур ки, бичəнəклəр памбыға чеврилдији үчүн мал-гаранын гыш јеми јохдур. Һарама өјрəнəн əллəр бу ишə дə «əнчам» чəкмəкдə чəтинлијə дүшмүрлəр. Јенə дə сахтакарлыг баш алыб кедир.

5—6 адамын топладығы мəһсулун бир нəфəрин адына јазылмасы фактыны унутмушугму? Нəтичəдə 5—6 нəфəрин һесабына шөһрəтлəнəн адам утанмадан əмəк «пəһлəванлығыны» өз гануни һаггы һесаб едир. Һаггыны једији адамларын көзүнүн ичинə бахмагдан да чəкинмирди. Тəсəввүрə кəтирмəк олмур ки, инсан нə гəдəр алчалмалы, һəја, абыр вə вичданыны нə гəдəр итирмəлидир ки, чијинлəри үстүндə учалдығы адамлары өзүндəн ашағы һесаб едиб онлара јухарыдан ашағы бахсын. Башгасынын тəпији алтында чијинлəри əзилəн, һаггы тапданан, зəһмəти итəн бу адамларда һəгигəтə вə дүзкүнлүјə инамы өлдүрмəклə нə бојда чинајəтə јол вердијимизи дүшүндүкму? Инди биз нə гəдəр чалышмалыјыг ки, о адамларда əдалəтə олан инамы гајтараг.

Вəзифə атына минəндəн сонра шаир вə јазычы олуб, чызмагараларыны чап етдирəнлəр дə таныјырыг. Ән дəһшəтлиси одур ки, бу сајыгламалар мүəјјəн мəгсəдə чатмаг үчүн танынмыш пешəкар јазычыларын мəгалəлəриндə дə тəгдир олунмуш, əсл јазычылара нүмунə көстəрилмишдир. Белə оланда əдалəт ме’јары, дүзлүк гануну һарада галыр?

Өтəн ил «Труд» гəзети республика памбыгчылыг сəнајеси назири Ф. Салмановун мəһкəмə ишиндəн һесабат дəрч етмишди. Гəрибəдир ки, јазынын ады «Гара памбыг» гојулмушду. Əлбəттə, нə бу сəрлөвһə, нə дə, үмумијјəтлə, памбыг саһəсиндəки əлиəјриликлəр памбығын «ағ гызыл»лығына шүбһə ојатмыр, онун дəјəрини азалтмыр. Памбыг милли сəрвəтимиз олараг галыр. Сөһбəт əлиəјриликлə јазылан, памбыгтəмизлəмə заводу-фабрик-мағаза-алычы конвејерини кағыз үзəриндə «кечəн» памбыгдан кедир. Сөһбəт о памбыгдан кедир ки, һəгигəтдə олмаја-олмаја чохларынын вар-дөвлəт мəнбəјинə чеврилмиш, ахырда исə əлагəси олан əлиəјрилəрин үзүнү гара етмишдир. «Ағ гызыл» бир груп адам үчүн «гара лəкəјə» чеврилмишдир.

«Вəзифə борчу» дејилəн јүксəк бир анлајыш вар. Бу анлајыш вичданла, лəјагəтлə, дүзлүклə билаваситə əлагəдардыр. Вəзифəли адамда шəхси мəнафе, шəхси мараг өн сыраја кечирсə, онда «вəзифə борчу» дејилəн анлајыш адилəшир, — тутулан вəзифə исə доланмаг, һəтта варланмаг васитəсинə чеврилир.

Ленин дөврүнүн коммунистлəринин, даһи рəһбəрин сынанмыш силаһдашларынын өмүр јолу, эгидəјə, тутдуглары јола сəдагəти иллəр боју бизə өрнəк олараг галыр. «Огонјок» журналында Н. И. Бухаринин һəјаты барəдə дəрч олунмуш јазыдан бирчə факты хатырлатмаг истəјирəм. 1935-чи илдə Н. И. Бухарин «Известија» гəзетинин мəс’ул редактору, ејни заманда академијанын һəгиги үзвү иди. Академик кими алдығы əмəк һаггы илə кифајəтлəнəн Н. И. Бухарин редактор кими маашыны вə гонорарыны партија фондуна көчүрүрдү. Мүгајисə един.

Инди исə рајон партија комитəсинин биринчи катиби рəгəмлəри шиширтмəклə күлли мигдарда дөвлəт əмлакыны мəнимсəдијинə көрə, рүшвəт алдығына көрə мүттəһим курсусунда əјлəшир. Назир ејни һəрəкəтлəрə көрə 12 ил азадлыгдан мəһрум едилир!

Сонралар — 1937-чи илдə Н. И. Бухарин халг дүшмəни кими лəкəлəндијини ешидəндə бу барəдə гəрар чыхармыш Мəркəзи Комитə пленумуна е’тираз əламəти олараг ачлыг е’лан едир. Һалсыз вəзијјəтдə узанмыш Николај Иванович су истəкəн арвады стəкана апелсин ширəси сыхыб вермəк истəјир ки, бир аз чана кəлсин. Бу «сəхавəти» һисс едəн Бухарин стəканы јерə чырпараг гышгырыр:

— Сəн истəјирсəн ки, мəн пленуму, партијаны алдатмыш олум?!

Ленин партијасы коммунистлəри белə тəрбијə етмиш, белə бөјүтмүшдү. Коммунист вичданы, коммунист эгидəси сахтакарлыг, əлиəјрилик гаршысында сынмазды!

В. И. Ленин учот вə нəзарəтин сосиализм чəмијјəтиндə мүстəсна əһəмијјəтини дəфəлəрлə гејд етмиш, бу саһəјə хүсуси диггəт јетирилмəси зəрурəтини көстəрмишди. Бəс инди даһи рəһбəрин бу вəсијјəти нечə јеринə јетирилир? Әкин саһəлəринин учотдан кизлəдилдији барəдə јухарыда сөһбəт ачмышдыг. Белə «учот»ун ардынча кəлəн сахтакарлыглардан да данышдыг. Дүнјада илк сосиалист дөвлəтинин јарадычысы белə мəнфи һаллaрын ола билəчəјини габагчадан көрдүјү үчүн учот вə нəзарəтə бу гəдəр чидди əһəмијјəт верирди.

Рајонларымыздан бириндə һејвандарлыг мəсəлəлəринə һəср олунмуш мүшавирəдə дејилмиш даһа бир факт да сахта учот «тəчрүбəсинə» мисал ола билəр. Мə’лумдур ки, гојунларын дөл вахты гыш-јаз ајларына тəсадүф едир. Гузу адəтəн јанвар вə сонракы илк ајларда доғулур. Амма дөл фараш оланда декабр

ајында, һәтта, бир аз да әввәл доғуш ола биләр. Бу да тәбии просесдир вә ону тезләшдирмәк вә ја ләнкитмәк мүмкүн иш дејил. Һәмин мүшавирәдә исә мә'лум олду ки, колхоз вә совхозларда нојабр-декабр ајларында доғулан гузулар учота алынмыр. Јени ил, јанварын бири көзләнилир. Чүнки әввәл учота алынан гузулар көһнә илә сајылыр. Нәтичәдә јени илин јүз гојундан јүз әлли бала «алмаг» планы чәтинләшир. Бу мәгсәдлә ики ај, бәлкә дә даһа чох вахт кечир, гузулар учотсуз, нәзарәтсиз бөјүјүрләр. Рајонун һејвандарлыг мүтәхәссисләри исә бу гузуларын дүнјаја кәлмәсини «көрмүр», јанварын бириндән башлајараг «ишә башлајырлар». «Јухарыдан» һесабат көзләјән мүтәхәссисләр дә бу принсиплә разылашыр, нәтичәдә нәзарәтсиз гузуларын да учоту сахтакарлыг «пилләсиндән» кечир.

Инди мәтбуатымыз һәјатымызын мүхтәлиф саһәләриндә ашкар едилмиш мәнфи һаллардан, ајры-ајры сахтакарлыг фактларындан тез-тез сөһбәт ачыр. Адамлар һәтта илләр боју «гапалы» сајылан мөвзуларда белә чидди јазылар охујур, чәмијјәтдәки мәнфи һалларын көкүнү кәсмәк јоллары илә марагланырлар. Тәбии ки, бүтүн бунлара көрә биз өлкәдә кедән јенидәнгурма вә ашкарлыг сијасәтинә, чәмијјәтин даһа да демократикләшдирилмәси принсипинә борчлујуг.

Мәтбуатда мәнфи һалларын өлкәјә вурдуғу игтисади зәрәрдән дә данышылыр. Бәс белә һалларын вурдуғу мә'нәви вә сосиал зәрәри ким һесаблајачаг? Адамлара әввәлки инамы, әввәлки эгидәни ким гајтарачаг?

Јухарыда памбыг саһәсиндә рәгәмләрин шиширдилмәсиндән сөһбәт ачдыг. Ахы вахтилә республикамыз дәфәләрлә Үмумиттифаг социализм јарышында галиб кәләрәк кечичи бајраглар алмыш, биз дә «гәләбәләрин» шәнинә нәғмәләр гошмушуг. Бу рәгәмләрә алудә олараг һәр шеји унутмушуг. «Бир милјон тон Азәрбајчан памбығы һазырдыр!» — дејә өлкәјә сәс салмышыг. Инди мә'лум олур ки, бу рәгәм јалан имиш.

Белә сахтакарлыг дөврүнүн јетирмәси олан кәнч оғлан вә гыза биз һаләллыг дәрсини инди нечә кечәк? Ахы, онлар чох вахт һарамы һалалдан ајыра билмирләр. Мисал үчүн, нүмунә үчүн узаға да кетмирләр: гоншудакы «складчы Һәмиди», «дүканчы Рзаны», нә билим даһа кими көстәрирләр. Чүнки әлиәјриләр һәлә дә вар. Чүнки дөвләт әмлакыны оғурлајанларын, сахта маашлара гол чәкәнләрин һәлә һеч дә һамысы чәзасыны алмајыб. Онлар һәлә дә бизим сәхавәтимиздән суи-истифадә едир, һәлә дә мәнфи тохумлар сәпмәкдә давам едирләр.

Белә һалларын јенијетмәләрин мә'нәвијјатына вурдуғу зәрбә исә һеч бир өлчүјә кәлмир. Нәтичәдә биз аталарын, валидејнләрин дүзлүјә чағырышы, вичданлы олмаға дә'вәти һавадан асылы галыр. Онда нағылларымызын һалаллыг принсипи дә, әдаләтә чағырышы да көмәјә кәлмир.

Сон вахтлар партијамызын һәјата кечирдији бир сыра конкрет тәдбирләр мәнфи һалларын көкүнү кәсмәјә јөнәлдилиб. Бизим һәр биримиз бу тәдбирләрин мүшаһидәчиси јох, иштиракчысы олсаг, һәр биримиз чалышдығымыз саһәдә дүзлүк, һалаллыг тохуму сәпә билсәк партијанын һәјата кечирдији тәдбирләр дә кағыз үзәриндә галмаз. Ушаг да, бөјүк дә дәрин мә'на тутуму олан бир ел мәсәлини гулағында сырға едәр.

Һарам тикә диш гырар!

КӘЛИН, АЧЫГ ДАНЫШАГ...

Инсан үчүн ән мүгәддәс варлыг анадыр. Гәрибәдир ки, биз тәбиәтә дә ана дејә мүрачиәт едирик: ана тәбиәт! Бәс тәбиәтә ана гајғысы илә јанашырыгмы? Онун гаршысында өвладлыг борчумузу һәмишә дәрк едә билирикми? Тәәссүф ки, јох! Өз сәрвәтләрини бөјүк сәхавәтлә бизә бәхш едән анамыз тәбиәтин анасыны ағладыр, онун синәсинә дағ чәкирик. Билирик ки, һаванын зәһәрләнмәси, әтраф мүһитин чиркләнмәси бизә чох баһа баша кәлир. Амма онлара гаршы чидди мүбаризәјә галхмаға тәләсмирик. Газандығымыз јердә удузур, тапдығымыз јердә итиририк. Итирә-итирә дә сусуруг. О вахт ајрылырыг ки, итирдијимиз газанчымыздан чохдур.

Тәбиәт өз сәхавәтини республикамыздан әсиркәмәјиб. Сәфалы мешәләримиз, ајна көлләримиз, кур сулу чајларымыз, зәнкин сәрвәтли торпагларымыз, улу дағларымыз вар.

Дүнјанын ән бөјүк көлү кими мәшһур олан Хәзәр Азәрбајчанын јарашығыдыр десәк, јанылмарыг. Бәс тәбиәтин бу јарашығыны биз нечә горујуруг? Ону кәләчәк нәсилләр үчүн нечә һифз едирик? Чаваб бирдир: чох пис!

Фикримизи сүбут етмәк үчүн ССРИ Елмләр Академијасынын Хәзәр проблемләринә һәср олунмуш јығынчағында дејилән сөзләри хатырлатмаг јеринә дүшәр: «Дөвләт Һидрометеоролокија Комитәсинин апардығы авиомүшаһидәләрә көрә Хәзәр суларында нефтли өртүјүн һәчми бир нечә јүз квадрат километрә гәдәр узаныр... Тәкчә 1985-чи илдә Хәзәр дәнизинә чиркаб сулары илә бирликдә 10,2 мин тон, дәнизә төкүлән чајлар васитәсилә 104,2 мин тон нефт вә нефт мәһсуллары ахыдылыб».

ССРИ Назирләр Советинин әтраф мүһитин мүһафизәси вә тәбии еһтијатлардан сәмәрәли истифадә олунмасы комиссијасынын сәдр муавини П. И. Полетајев исә јазыр: «Тарлаларын күб-

рәләнмәси, зәрәрверичиләрә гаршы зәһәрли маддәләрин ишләдилмәси нәтичәсиндә, һабелә јералты, јерүстү суларын шорлашмасы вә дузлашмасы нәтичәсиндә Хәзәр дәнизи һөвзәсиндә суда јашајанларын нәсли түкәнмәк үзрәдир. Хәзәр балыгларынын башынын үзәриндә «Домокл гылынчы» парлајыр».

Бизим Хәзәрә, онун тәбии сәрвәтләринә мүнасибәтимиз беләдир.

50-чи илләрдә Хәзәрдән мөвсүм әрзиндә 300 мин тон балыг овланырдыса, инди бу рәгәм күч-бәла 70 мин тона чатыр. Үрәк ағрысы илә демәлијик ки, артыг Хәзәрдә сијәнәк, ағкөз вә илан балыгларынын нөвләри чохдан гејбә чәкилиб.

Демәли, бир тәрәфдән Хәзәрдән нефт чыхарыр, о бири тәрәфдән нефтдән һеч дә аз гијмәтли олмајан балыглардан әл үзүрүк. Демәк, јенә газананда удузуруг.

Хәзәрә, онун сәрвәтләринә белә биканәлик, шүһбәсиз, Хәзәрәтрафы мүһитә, орада јашајан әһалинин организминә дә тә'сирсиз галмыр.

ССРИ Јазычылар Иттифагынын нәздиндә очерк вә публисистика шурасы сәдринин мүавини В. Казаков јазыр: «Кәлин, ашкарлыг дөврүндә ачыг данышаг: Хәзәр боју рекионунун һавасында һидрокен оксидләринин, күкүрдлү газын, хлор вә азотун инсан өмрүнә балта чалан дикәр зәһәрли ашгарларын мигдары ичазә верилән һәддән гат-гат чохдур».

Мәкәр бу фактлар е'тираз сәси учалтмаг, «һәјәчан тәбили» чалмаг үчүн кифајәт дејилми? Биз е'тиразымызы инди дә билдирмәсәк сабаһ кеч олачаг. Чүнки бир нечә ил әввәл — инди дурғунлуг илләри адландырылан дөврдә белә е'тиразлара фикир верән јох иди. Чох вахт мадди не'мәтләр истеһсалы хәтринә мә'нәви вә сосиал зәрәрин мигдарына бахылмырды, һеч олмаса инди зәрәрин јарысындан гајыдаг.

Јазычы вә публисистләримизин е'тираз сәсини мәтбуатда, радио вә телевизијада сон вахтлар тез-тез ешидирик. Телевизијанын Хәзәр мөвзусуна һәср етдији верилишләрә чох вахт танынмыш јазычылар, алимләр, публисистләр дә'вәт олунур. Онлар да Хәзәрин бахымсызлыг үзүндән чиркләндијиндән, әтраф мүһитин, атмосферин зәһәрләнмәсиндән үрәк ағрысы илә данышырлар. Чох јахшы. Бәс бу верилишләрин фајдасы нә олур? Белә сөһбәтләрлә Хәзәрин «јарасы» сағалырмы? Тәбии ки, јох! Һалбуки телевизијанын имканы вар ки, Хәзәрә бә'зи мүәссисәләрин чиркаб сују ахытмасындан сөһбәт ачыларкән камераны белә мүәссисәләрин рәһбәрләринин дүз үстүнә тушласын, јазычынын е'тиразына конкрет чавабдеһ шәхсдән чаваб истәсин. Јохса ушагдан бөјүјә һамы билир ки, чиркли сују Хәзәрә ахытмаг олмаз. Бәс филан мүәссисә нијә чиркли сујуну дистиллә етмәдән дәнизә ахыдыр?

Az-1970/19

Буну тамашачы билмир. Бә'зән верилишдә иштирак едән јазычы да билмир. Амма телевизија екраны бу суаллара чавабы да, она мәс'ул шәхсләри дә тез тапа биләр вә тапмалыдыр. Јохса белә верилишләрин нә фајдасы олар, нә дә тә'сири!

Бу саһәдә рус јазычыларынын, хүсусән, В. Распутинин, С. Залыкинин Бајкал көлүнүн сафлығы уғрунда апардығы мүбаризәјә һәсәд апармалы олуруг. Хәзәр исә көзүмүзүн габағында әлдән кедир.

Бакынын 40 километрлијиндә јерләшән вә бир вахтлар шанинә кәнчлик шәһәри кими нәғмәләр гошулан Сумгајыт көзүмүзүн габағында «гочалыр». Сумгајыт јашча гочалса дәрд јары иди, Сумгајыт еколокија чәһәтдән гочалыр. Күкүрдлү газ вә хлор туршусу Сумгајытын «нәфәсини» кәсир. Мүтәхәссисләрин фикринчә Сумгајытдакы үч ири мүәссисәнин истеһсал етдији хлорун вур-тут 20 фаизиндән истифадә олунур, галан 80 фаизи технолокијанын јарытмазлығы үзүндән ја газ шәклиндә һаваја бурахылыр, јахуд да маје шәклиндә Хәзәрә ахыдылыр.

Бу, фачиә дејилми? Јереванда бир каучук заводунун тикинтисинә бүтүн шәһәр е'тираз едир, ермәни јазычысы исә бу е'тиразы мәркәзи мәтбуат сәһифәләриндә «Јереван фәлакәтдә» адлы јазы илә үмумиләшдирир, бир шәһәрин һарајыны бүтүн өлкәјә јајыр. Биз исә һәр күн атмосферә зәһәрли газ бурахан заводларымызла фәхр едир, онларын истеһсал күчүндән, кәтирдији газанчдан бәһс едән рәгәмләрә «һејран галырыг». Һалбуки Сумгајыт бүтүнлүклә белә кимјәви заводлар шәһәридир. Бакы вә Сумгајыт шәһәрләриндә һаванын радиактив шүаланма сәвијјәси ичазә верилән һәддән гат-гат чохдур!

Сумгајыт шәһәр хәстәханасында бир нечә илдир ки, бөјрәкдә вә өд кисәсиндә дашлашмыш дуз галыгларыны чыхарыб, адамлара сағламлыг бәхш едирләр. Белә һәкимләрин әлләри вар олсун. Һәтта хәстәханада бөјрәк вә өд кисәсиндән чыхан дашларын кичик «музејини» дә тәшкил едибләр. Бу «музеј»ин һәкимләрин мәһарәтини көстәрмәк үчүн, јохса башга хәстәләрә көрк олмаг үчүн тәшкил едилдијини билмирик. Амма ону билирик ки, һәтта ән мүвәффәгијјәтли әмәлијјатдан сонра белә бу чүр хәстәләр јарымчан олурлар. Өд кисәси кәсилмиш адамдан һансы иш габилијјәти тәләб етмәк олар? Һәр һалда Сумгајыт һәкимләри хәстәләри һәјата гајтармаг үчүн әлләриндән кәләни әсиркәмирләр Бәс көрәсән, белә хәстәликләрин Сумгајытда даһа чох јајылдығыны мүәјјән едән, онун јаранма сәбәбләрини арашдыран мүтәхәссисләр вармы? Бәлкә бу хәстәликләрин дә әсас «сәбәбкары» шәһәрин кимја заводлары вә онун ичмәли сујудур? Әкәр беләдирсә онда өд вә бөјрәк дашларындан ибарәт «музеј» хәстәханада јох, шәһәр партија комитәсиндә јерләшдирилмәлидир!

Азербайджанская республиканская БИБЛИОТЕКА им. М.Ф. Ахундова

Атмосфери зәһәрләјән, әтраф мүһити чиркләндирән заводлар республиканын башга јерләриндә дә вар. Тәхмини һесабламалара көрә Гарадағ семент заводунун собаларындан атмосферә илдә тәгрибән 100 мин тон истеһсалат тозу атылыр. Биз исә һәмин тозу сора-сора сусуруг.

Кировабад алүминиум заводунун фәсадларынын гаршысыны алмаг үчүн мүтәхәссисләр чох чалышыр. Һалбуки завод вахтилә шәһәрдән узаг јердә тикилмәли иди ки, инди дә бу гәдәр проблем чыхмасын.

Өтән ил јолум Дашкәсәнә дүшмүшдү. Нә көрсәм јахшыдыр? Мә'дән туллантылары кома-кома торпаға сәпәләнмиш, гәлпәләрдән тәпәләр јаранмышдыр. Дашкәсәнин тәбии сәрвәтләриндән истифадә етмәк вачибдир. Лакин дағлары инсафсызчасына дағыдыб мәһв етмәјә, күл-чичәкли јајлагларымызы харабазара чевирмәјә һеч кәсин һаггы јохдур. Бу амансыз зүлмү тәбиәт бизә бағышлајачагмы? Ф. Енкелс һәлә кечән әсрдә демишди: «Тәбиәт үзәриндәки гәләбәләримизлә чох да өјүнмәјәк. Һәр белә гәләбә үчүн тәбиәт биздән интигам алачаг». Инди тәбиәт биздән бу интигамы алыр. Тәбиәтин бакирәлијинә вә көзәллијинә гыјыб ону бу һала салан адамларын өзләринин тәбиәти дағылмырмы?

Тәбиәтин сүмүјүнә дирәндик,
Илијини сорасыјыг, сорасы.
Әлимизлә бу анамыз торпағын
Дағланмамыш көрән галды һарасы?

Јаранышдан биз өвладыг, о — ана,
Бу ситәми нечә гыјдыг биз она?
Һара кедир о, фырлана-фырлана,
Синәсиндә чалын-чарпаз јарасы?

Елә зәманәмизин бөјүк сәнәткары Ч. Ајтматов «Чәллад көтүјү» романында бу мәсәләни глобал шәкилдә гојур

Бир тракторчу даһа чох газанч әлдә етмәк мәгсәдилә даһа бөјүк саһәни шумлајаркән о, нә кејфијјәти, нә дә кәләчәкдә әлдә олуначаг маһсулу дүшүнмүр вә анамыз торпаға бу вәһши мүнасибәт ону биздән кечирдир. Беләси ејни заманда өз мә'нәви дүнјасына да гәсд едир.

Вичданыны унудуб, «белә дә кечәр» фәлсәфәси илә јашајан белә адамлардан нә көзләмәк олар? Әкәр тәбиәтлә әлагәси олан һәр кәс тутдуғу ишин мәс'улијјәтини өзү өз вичданы илә вәрәвурд еләмирсә, башгасынын она бу мәс'улијјәти хатырлатмасынын һеч бир фајдасы јохдур.

Азәрбајчанда лап гәдим дөврләрдән бәри торпаға анд ичибләр, «торпаг һаггы» дејибләр. Чөрәк торпағын не'мәти олдуғундан, чөрәк кими, торпаг да мүгәддәс сајылыр. Чох тәәссүф ки, мүгәддәс сајдығымыз торпагларымызын бир гисми шоранлашмыш (Ширван, Муған) бир гисми исә әријиб-тоза чеврилмишдир. Азәрбајчан тәбиәтинин вәһшичәсинә дағыдылмасы, торпагларымызын мәһв олмасы, чајларымызын гурумасы, мешәләрин гырылмасы, үмумдөвләт әһәмијјәтли Хәзәрин чиркаб көлүнә чеврилмәси барәдә јазычы вә алимләрин 30 илдән бәри јерли вә мәркәзи мәтбуатда чыхыш етмәләринә бахмајараг һәлә дә чидди бир тәдбир көрүлмүр. Бу фачиәнин әсас сәбәби памбыгчылыг рајонларында кәнд тәсәррүфатынын монокултур әсасында апарылмасы, суварма ишләриндә ганун-гајданын позулмасыдыр. Һәр ил бир јердә јалныз памбыг әкилирсә, бу да селләмә суварма тәләб едирсә, торпаг өлүр. Ири суварма каналлары бетона алынмадығындан сујун сызмасы нәтичәсиндә әтрафда бичәнәкләр мәһв олур.

«Литературнаја газета» 1986-чы ил ијулун 30-да В. Соколовун «Вичдан токсикозу» вә 1987-чи ил јанварын 7-дә «Давам едән токсикоз» башлыглы јазыларыны дәрч етди. Үмумиттифаг аудиторијасы гаршысында јығым заманы памбыг јарпагларыны төкмәк үчүн ишләнән чох зәһәрли бутифос дәрманынын ағыр нәтичәләриндән сөһбәт ачды. Бизим республикада бутифос вә селитра кими зәһәрли кимјәви маддәләр памбыгдан башга чај плантасијаларында, тәрәвәзчиликдә вә мејвәчиликдә дә ишләдилир. Бунун нәтичәсиндә ушаглар шикәст доғулур, јенијетмә гызлар аналыг габилијјәтини итирир, гарачијәр һипатити күтләви һалда јајылыр.

Һәмин мәсәләјә јенидән гајыдан гәзет (18 март, 1987-чи ил) бутифосун памбыгчылыгда тәтбиг едилмәсинә јасаг гојулмасы һагда ССРИ Дөвләт Баш санитарија һәкиминин гәрарыны да дәрч етди. Апрелин 29-да исә белә бир гадағана Ганун күчү верилмәси һагда ССРИ Баш прокурорунун һөкмү дәрч олунду. Бизим јерли мәтбуат исә һеч олмазса, бу мүһүм Дөвләт сәнәдләри һагда мә'луматы республика ичтимаијјәтинә чатдырмағы да лазым билмәди. Памбыг рајонларында илләрлә чохлу бутифос еһтијаты сахланылыр. Мән горхурам, рајон рәһбәрләри јенә дә план хатиринә һеч кәслә һесаблашмадан онлары јенидән «ишә салсынлар». Бу исә «су исрафчылығындан» гат-гат горхулу бир «ојундур». «Литературнаја газета» јазырды ки, һәтта Гарагалпаг Мухтар Республикасында бутифос еһтијатларынын мәһв едилмәси барәдә Өзбәкистан ССР Прокурорлуғу һөкм чыхармышдыр. Белә бир ишин хүсуси нәзарәтә көтүрүлмәси һаггында бизим мәтбуат республика прокурорлуғу гаршысында мәсәлә галдыра билмәзми?

Кимјәви зәһәрләрлә зәрәрверичиләри гырыр, торпағын сабаһыны мәһв етмәклә өзүмүз зәрәрверичијә чеврилирик. Бунла-

ры көрдүкчә, дүшүнүрсән, көрәсән, тәбиәти мүһафизә идарәләри нә үчүн јарадылыб? Бу идарәнин фәалијјәти нәдән ибарәтдир? Һүгугу олмајан идарә кимә вә нәјә лазымдыр? Орада 3—5 нәфәрин доланмасы үчүнмү?

P. S. Бу гејдләри чапа һазырлајаркән мәтбуатда «Өлкәдә тәбиәти мүһафизә ишинин көкүндән јенидән гурулмасы һаггында» Сов.ИКП МК-нын вә ССРИ Назирләр Советинин гәрары дәрч олунду. Гәрарда дејилир ки, тәбиәти мүһафизә функсијалары мүхтәлиф назирликләр вә баш идарәләр үзрә һәддән артыг сәпәләндијинә көрә тәбиәтдән истифадәнин идарә едилмәсинин тәшәккүл тапмыш системи мүасир тәсәррүфатчылыг тәләбләринә чаваб вермир. Дикәр тәрәфдән, тә'сирли игтисади васитәләр вә стимуллар олмадығына көрә мүәссисәләр вә тәшкилатлар сәрәнчамларына верилән тәбии еһтијатлардан сәмәрәли истифадә етмәјә вә тәбии мүһитин чиркләндирилмәсинин азалдылмасына мараг көстәрмирләр.

Бүтүн бунлары вә тәбиәти мүһафизә функсијаларынын пәракәндәлијини нәзәрә алараг назирлик вә баш идарәләрин мүвафиг бөлмәләри әсасында ССРИ Дөвләт Тәбиәти Мүһафизә Комитәси тәшкил етмәк гәрара алынмышдыр. Бу Комитә тәбиәтин мүһафизәси вә тәбии еһтијатлардан истифадә саһәсиндә мәркәзи дөвләт идарә органы олуб, тәбиәт үзәриндә дөвләт нәзарәтини һәјата кечирәчәкдир.

Бу гәрар һәјатымызын бүтүн саһәләрини әһатә едән јенидәнгурманын тәбиәти мүһафизә ишиндән дә јан кечмәдијини көстәрир. Бу гәрар тәбиәтә биканәлик бузунун сындырылмасы барәдә сигналдыр.

АНА ДИЛИМ — АНА КӨКҮМ

Кечән ил јазычыларын Москвада кечирилән Үмумиттифаг пленумунда республикаларда милли дилләрин вәзијјәти мәсәләси чидди мүбаһисә доғурду. Бу мәсәлә бизим республикада да һәлә һәллини көзләјир. Бу барәдә дәфәләрлә јүксәк күрсүләрдән демәјимизә бахмајараг, јенә дә Конститусијамызда Дөвләт дили кими тәсбит едилән Азәрбајчан дили Дөвләт сәвијјәсинә галдырылмамышдыр.

Мән Конститусијамызын бу барәдәки 73-чү маддәсини олдуғу кими хатырлатмаг истәјирәм: «Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасынын дөвләт дили Азәрбајчан дилидир.

Азәрбајчан ССР дөвләт органларында вә ичтимаи органларда, мәдәнијјәт, маариф мүәссисәләриндә вә башга идарәләрдә

Азәрбајчан дилинин ишләдилмәсини тә'мин едир вә онун һәртәрәфли инкишафына дөвләт гајғысы көстәрир».

Республика әһалисинин мүәјјән һиссәси башга халглардан ибарәт олдуғуна көрә вә ССРИ-нин бүтүн халглары үчүн рус дили ортаг дил олдуғундан бу дили һамымызын билмәси зәрурудир. Биз рус дилинин васитәси илә һәм рус мәдәнијјәти вә һәм дә дүнја мәдәнијјәти илә таныш олуруг. Буна көрә дә Советләр Иттифагында јашајан башга халглар кими, һәр бир азәрбајчанлы өз ана дили илә јанашы рус дилини дә билмәлидир. Бунунла бәрабәр, елә еләмәк лазымдыр ки, милли мүнасибәтләрдә вә дилләрин һүгугунда таразлыг позулмасын. Ахы, В. И. Ленин дилләрә мүнасибәтдә таразлығын горунмасы зәрурәтиндән дәфәләрлә сөһбәт ачмышдыр.

Инди кәлин, көрәк, биз әмәли ишдә Ленинин дедији бу таразлығы сахлаја билмишикми? Таразлыг бир јана, көрәк Конститусијада јазылдығы кими Азәрбајчан дили доғруданмы Дөвләт дилидир? Һамымыза мә'лумдур ки, јох! Чүнки Дөвләт дилинин һүгугуну горумуруг. Бунун зәрурәт олдуғуну баша дүшмәјәнләр идарәләрдә ишләнмәдијинә көрә ана дилинә биканәлик көстәрир, һеч бу барәдә дүшүнмүр, буну өзләринә нөгсан да һесаб еләмирләр. Беләләри һаггында бөјүк рус јазычысы К. Паустовскинин мәшһур кәламыны бир даһа хатырлатмаг истәјирәм: «Һәр бир инсанын өз ана дилинә мүнасибәти онун мәдәни сәвијјәси илә јанашы, вәтәндашлыг гејрәтини дә мүәјјән едир. Ана дилини севмәдән, Вәтәни севмәк мүмкүн дејилдир. Өз ана дилинә биканә олан адам ваһшидир».

Украјна шаири Б. Олејник ССРИ јазычыларынын пленумунда чох һаглы олараг көстәрди ки, биз рус дили вә рус мәдәнијјәтинин зәрурәтиндән тәбии олараг данышырыг. Бу, бизим бејнәлмиләлчи тәбиәтимиздән ирәли кәлир. Анчаг биз өз милли дилимизин, тарихимизин вә милли мәктәбләримизин вәзијјәтиндән данышанда бә'зиләри бизә «бунлар да баш галдырды» дејир.

Олејник һаглыдыр. Һансы дилин зәрурәтиндән данышсаг, бизи алгышлајыр вә бејнәлмиләлчи адландырырлар. Амма чашыб ана дилинин зәрурәтиндән данышан кими, анасынын дилини билмәјән, она һәгарәтлә баханлар бизә шүбһә илә јанашыр, ән јахшы һалда бизи «кери галмыш адам», өзүнү исә ирәли кетмиш, мәдәни вә мүасир адам һесаб едир.

Вахтилә мүһүм вәзифәдә олан бир јолдашла бу барәдә сөһбәт едирдик. Мән республикада дил таразлығынын позулмасындан данышанда о мәнә деди: «Унутма ки, биз бејнәлмиләл республикајыг». Мән она чаваб вердим ки, елә мән дә бејнәлмиләлчилији тәләб едирәм. Чүнки «бејнәлмиләл» сөзүнүн луғәти мә'насы «милләтләр бирлији» демәкдир. Биз јалныз бир дили

ишләдиб, республиканын ады илә адланан дили, рәсми јығынчаглардан вә дөвләт идарәләриндән говдуғумуз заман бејнәлмиләлчилик позулмурму?

Вәзифәли јолдаш мәним бу суалыма чаваб верә билмәди. Мәнчә бу һагда чидди партијалы сөһбәт апармағын вахты чохдан чатмышдыр. Чүнки бу мәсәлә инди өлкәмиздә, ичтимаи һәјатымызын бүтүн саһәләриндә баш вермәкдә олан јенидәнгурманын маһијјәтиндән ирәли кәлир.

Бөјүк рус алими Лихачов јазыр: «Бөјүк мәдәнијјәти, бөјүк милли ән'әнәләри олан бөјүк халг, әкәр өз талејини кичик халгларын талеји илә бағлајырса, хејирхаһ олмалыдыр. Бөјүк халг кичик халга өз варлығыны, өз дилини вә мәдәнијјәтини горујуб сахламагда көмәк етмәлидир».

Рус халгы бу ишдә бизә көмәк едир. Милли республикаларда академијалар, университетләр, јарадычылыг тәшкилатлары, театр вә башга мәдәнијјәт очаглары ачыр, мәдәнијјәтимизин инкишафы үчүн әлиндән кәләни әсиркәмир. Буна көрә дә республикада јаранмыш индики вәзијјәтин — Азәрбајчан дилинә биканәлијин әсас тәгсиркары биз өзүмүзүк. Советләр Иттифагынын јарандығы күндән өлкәмиздәки бүтүн халглара милли бәрабәрлик һүгугу верилмишдир. Инди бизә нә лазымдыр? Өзүмүзү башгалары илә бәрабәрһүгуглу бир халг кими дәрк етмәк! Өзүмүзә, милли варлығымыза һөрмәт етмәк! Һеч кәс бизә јухарыдан демир ки, өвладларына ана дилини өјрәтмә, ана дилиндә олан мәктәбләрә биканәлик көстәр, Дөвләт дилиндә јазылмыш әризәни гәбул етмә! Ана дилиндә данышма!

Бу јахшы һалдырмы ки, үмумдүнја шөһрәти газанмыш, ана дилинин көзәл биличиси Үзејир бәјин анадан олмасынын 100 иллик јубилеј ичласы ана дилиндә кечмәсин? Еләчә дә әдәби дилимизин әсасыны гојан Нәсиминин јубилеји.

Дилимизә бу чүр биканә оланлар кимдир? Өз көкүндән ајрылмыш, доғма халгынын дилини, тарих вә мәдәнијјәтини билмәјән, билмәдијинә көрә дә билмәдијинә гәним кәсилән бә'зи милли ниһилистләр.

Ч. Ајтматов «Огонјок» журналынын 1987-чи ил ијул нөмрәсиндә јазыр ки, «беләләри «сверхинтернасионалист» адланыр вә бөјүк һөрмәтә малик олурлар. Мән беләләрини милли ниһилист адландырырам. Бу һадисә милләтчиликдән даһа мүртәче вә даһа горхулудур. Милли дилини данан милли ниһилистләр дә мәтбуатда ифша едилмәлидир».

Милли дилләрә биканәлији милли фачиә адландыран јазычы бу фачиәни чај вә көлләрин гурумасы, торпагларын әримәси кими еколожи фачиәдән дәһшәтли һесаб едир.

Бир нечә факт демәк истәјирәм:

«Коммунист» гәзетинин 1987-чи ил 21 феврал тарихли нөмрәсиндә дејилир ки, Азәрбајчан ССР тикинти, мәнзил-коммунал тәсәррүфаты, јүнкүл сәнаје, әһалијә мәишәт хидмәти назирликләри, Бакы Баш Тикинти Идарәси, Бакы шәһәр Совети Ичраијјә Комитәси «Коммунист» гәзетинә абунә јазылмыр. Буна көрә дә бу назирликләрин вә идарәләрин үнванына гәзетдә тәнгиди материал чап олунанда онлар гәзети охумадыгларына көрә бу јазыја илләрлә чаваб вермирләр, дәјирман билдијини едир, таггылтысы баш ағрыдыр.

Демәк, бу назирлик вә баш идарәләрин минләрлә мәс'ул ишчиси евләриндә дә «Коммунист» гәзетини алмыр вә јерли-дибли охумурлар. Инсафән, онлары гынамалы да дејил. Ана дилини билмәдикләринә көрә о дилдә јазылан гәзети нечә охусунлар? Редаксија һәмин идарәләрә зәнк чалыб тәнгиди јазыја чаваб истәјәндә, мә'лум олур ки, онларын јазыдан һеч хәбәрләри дә јохдур. «Коммунист» гәзетинә нијә абунә јазылмадыгларыны сорушанда Бакы Баш Тикинти идарәсинин партија тәшкилатынын катиби М. Туганов көрүн, редаксијаја нә чаваб верир: «Идарә гәзет алмыр, мәнә нә?... Һеч кәлән ил дә абунә јазылмајачағыг». Туганова бу һөкмү вә чәсарәти верән амил барәдә дүшүнәндә адамы дәһшәт көтүрүр.

Азәрбајчан ССР Јүнкүл Сәнаје Назирлији исә тәнгиддән нәтичә чыхарыб бу илдән «Коммунист» гәзетинә абунә јазылыб. Амма сәһв дүшүб, Азәрбајчанда чыхан «Коммунист» әвәзинә, Ермәнистанда (!) рус дилиндә чыхан «Коммунист» гәзетини алмалы олублар.

«Коммунист» гәзетиндә чыхан «Кинајәли е'лан» мәгаләсиндә охујуруг: «Бакы шәһәр Совети Ичраијјә Комитәсинә көндәрилән мәктублар гујуја атылан даш кими итир... Гәзетдә чыхан онларча јазылара илләрлә чаваб алынмыр».

Көрәсән нијә?

Бакы Совети кими мүһүм дөвләт идарәсинин башында дуран сәдр өз ана дилиндә даныша билмир. Бу адам анасынын дилинә һөрмәт еләмир, бу онун өз мәдәнијјәтинин көстәричисидир. Дөвләт идарәсинин башында дурурса, бәс дөвләт дилини нијә билмир? Әкәр Бакы Советиндә ишләрин һеч олмаса 10—20 фаизи ана дилиндә кетсәјди, белә бир адам о вәзифәни тута билмәзди. Амма индики һалда, о, ана дилини билмәмәсинә көрә хәчаләт чәкмир, әксинә, буну она нөгсан тутмадыгларына көрә фәхр едир.

Адамлары вәзифәјә тә'јин едәндә, әкәр онун һәр ики дили мүкәммәл билиб-билмәдији илә мараглансалар, белә адамлар

јүксәк рүтбәләрә чата билмәз. Рүтбәләрә чан атанлар исә мәчбур олуб һәр ики дили мүкәммәл өјрәнәр.

Халг јазычысы С. Рәһимов, Ә. Вәлијев, Б. Бајрамов вә шаир Г. Гасымзадә илә бирликдә вахтилә бөјүк вәзифәдә олан бир нәфәрин гәбулуна кетмишдик.

Ким олдуғумузу сорушду, дедик. Гәрибәдир, бу јолдаш һеч биримизи танымады. Нијә? Она көрә ки, Азәрбајчан мәтбуатыны охумур вә һәтта телевизорда да Азәрбајчан верилишләринә бахмыр. Телевизорда һеч олмаса јерли верилишләрә бахсајды, һәр һалда бизи танымыш олларды. Бәс, телевизорда јерли верилишләрә нијә бахмыр? Чүнки ад-фамилијасына көрә азәрбајчанлы олса да, халгынын дилини билмир. Инди беләсинә халгын һансы дәрдини дејәсән?

Русијада Фадејеви, Шолохову, мүасирләрдән Распутини, Јевтушенкону танымајан, әсәрләрини охумајан адам мәдәни һесаб едиләрми? Вә беләси бөјүк рүтбәјә чата биләрми? Јох. Бәс нәјә көрә биздә беләләри «мәдәни» дә олур, һәлә бир бөјүк вәзифәләрә дә чатыр?

Дөвләт лазым билиб, орта вә али мәктәбләрин Азәрбајчан бөлмәсинә рус дилинин, рус бөлмәсинә исә Азәрбајчан дилинин тәдрисини дахил едиб. Д. Бүнјадзадә адына Халг Тәсәррүфаты Институтунун[1] ректору рус бөлмәсиндә Азәрбајчан дилини ихтисара салмаг вә үмумијјәтлә, Азәрбајчан дили кафедрасыны ләғв етмәк һаггында елми шуранын гәрарыны чыхарыр. Ректордан сорушан јохдур ки, нечә олур ки, сәнә гәдәр бу института Азәрбајчан дили лазым иди, сән исә буну артыг һесаб едирсән? Сән һансы сәлаһијјәтин саһибисән ки, бир өлкәнин дөвләт дилини лүзумсуз һесаб едиб ону бөјүк бир институтун тәдрис планындан силәсән? Сәндән мәнсуб олдуғун халга хидмәт истәмәдик, бәс хәјанәт нәдир?

О, халгын дилинә гәсд етмәкдән чәкинмәди. Чүнки о әминдир ки, бундан өтрү она һеч кәс бир сөз демәјәчәк. Бу һәрәкәтин онун вәзифәсинә зәррә гәдәр хәләл кәтирә билмәк еһтималы олсајды, о, бу чәсарәти етмәзди. Чүнки беләләри үчүн нә вәтән вар, нә дә онун миниллик мәдәнијјәтини горујуб сахлајан ана дили! Онлар үчүн чәмијјәтдә мөвге тутмаг вә ону мөһкәм сахламаг еһтирасы вар. Чүнки беләләри вәзифәсиз вә мөвгесиз һеч бир шеј олдугларыны өзләри дә јахшы билир.

Күрчү халгы Тбилисидә Ана дилинә бөјүк бир һејкәл гојуб. Сентјабрын 1-дә мәктәблиләр «Ана дили» һејкәлинин гаршысында бу дилә садиг олачагларына анд ичиб тәдрис илинә башлајырлар. Биз дилимизә һејкәл гојмадыг, һеч олмаса, кәлин она хәјанәт етмәјәк.

[1] Индики Н. А. Вознесенски адына Ленинград Малијјә-Игтисад Институтунун Бакы филиалы — *ред.*

Азәрбајчан бејнәлмиләл республикадыр. Мүхтәлиф халгларын нүмајәндәләри республикада чијин-чијинә чалышыр, ваһид аилә кими меһрибан јашајырлар.

Бәс онлар јашадығы республикадакы халгын дилини, мәдәнијјәтини, тарихини, адәт-ән'әнәсини билирми? Һеч олмаса өјрәнмәјә чәһд едирми? Бу суаллара мүсбәт чаваб вермәкдә чәтинлик чәкирик. Республикамызда јашајан башга халгларын Азәрбајчан дилини билмәмәси дилимизә, халгымыза һөрмәтсизлик дејилми?

Хүсусән хидмәт саһәләриндә ишләјәнләрин јерли дили билмәси мүтләг вачибдир. Нәјә көрә мағазада ишләјән сатычыја бир кило гәнд алмаг үчүн мүрачиәт едән ағбирчәк гадын өзүнә тәрчүмәчи ахтармалыдыр? Тәәссүф ки, јерли дили билмәјән адамлар нәинки хидмәт саһәләриндә, һәтта мүһүм дөвләт идарәләриндә дә рәһбәр вәзифәләрдә сәрбәст ишләјир, гәбулуна кәлиб дәрдини ана дилиндә демәк истәјәнләрә исә кинајә илә «мен билмез» дејир.

Кечән илин август ајында харичи радиостансијаларын јаланчы тәблиғатынын тә'сири илә Прибалтика республикаларында милләтчи нүмајишләр кечирилдији барәдә мәтбуатымызда чидди јазылар верилмиш, Прибалтика һадисәләри тәһлил едилмишди. «Правда» гәзетиндә дәрч олунмуш кениш јазыда јаранмыш вәзијјәтин сәбәбләри тәһлил едиләркән орада јашајан башга халгларын нүмајәндәләринин јерли дилләрә биканәлијиндән сөһбәт ачылыр, бунун јерли халгларда чидди наразылыг доғурдуғу көстәрилирди. Гәзет 30 илдән чох Вилнүсдә јашамыш, орада мәктәб битирмиш бир нәфәрин фикрини верир: «Русча адамла данышмаг белә истәмирләр, һәтта «салам»а да чаваб вермирләр».

«Күнаһ сәнин өзүндәдир, — дејә «Правда» беләләринә чаваб верир. Ахы республикада бу гәдәр јашајасан вә Литва халгынын тарихини, мәдәнијјәтини, онун дилини билмәјәсән, бу, садәчә олараг ајыб дејил, бу, әтрафында олан адамлара һөрмәтсизликдир».[1]

Прибалтикада бу чүр мәнфи һаллар баш верәндән сонра рус мәктәбләриндә милли дилләрин јарытмаз өјрәнилдијини е'тираф едирик, тәдбирләр көрүрүк. Бәс башга республикаларда нијә бу чәһәтә фикир верилмир, конкрет иш көрүлмүр?

Кәрәк нәсә баш верә, сонрамы ајылаг?

Гоншу Күрчүстан вә Ермәнистан республикаларында хејли азәрбајчанлы јашајыр. Бу республикаларда јашајан азәрбајчан-

[1] Бах: «Правда» гәзети, 1 сентјабр 1987-чи ил.

лыларын дилинә, адәт-ән'әнәсинә һөрмәтсизлик чидди нараһатлыг доғурур. Бир нечә ил әввәл мән бу мәсәләләрлә мараглана-раг Күрчүстанын бә'зи рајонларыны кәзмишдим. Тәхминән једди минә гәдәр азәрбајчанлы јашајан Кәпәнәкчи кәндинин мәдәни вә сосиал инкишафы тәәссүф доғурур. Кәнддә 400 шакирд үчүн нәзәрдә тутулмуш мәктәб вар. Лакин тәкчә орта мәктәбдә 1600 шакирд охујур, сәккизиллик вә ибтидаи мәктәбләрдә дә бу гәдәр. Бунун нәтичәсидир ки, ушагларын бир гисми шәхси евләрдә (!) тәһсил алыр.

Күрчүстанын бә'зи рајонларында, о чүмләдән, Каспи, Ахмета, Телави кими рајонларынын азәрбајчанлылар јашајан кәндләриндә ана дилиндә мәктәбләр јохдур. Бә'зи јерләрдә исә Азәрбајчан мәктәбинә, әһалиси азәрбајчанлылардан ибарәт олан колхоз вә совхозлара директорун азәрбајчанлы гојулмадығы һансы мәнтигә ујғундур?

Гејд един ки, бүтүн көрдүкләрим фактлар барәдә вахтилә республиканын рәһбәрләринә ачыг мәктубла мүрачиәт етмишәм. Амма нә фајда? Бә'зи тәдбирләр көрүлсә дә бу иш баша чатдырылмады.

Партија бизи милли дилләрә, милли мүнасибәтләрә еһтијатла, гајғы илә јанашмаға өјрәдир. Тәәссүф ки, сон вахтлар бә'зиләри ашкарлыг вә демократија шүарлары алтында милли мәсәләләрдән дә «сөһбәт ачыр» вә бу ишдә Ленин принсипләринә биканәлик көстәрирләр.

Мәсәлән, И. Белјајев «Ислам вә сијасәт» адлы бөјүк мәгаләдә[1] ислам дини галыгларыны тәнгид едәркән «исламшүнаслыгда» чидди сәһвләрә јол верир, Совет Иттифагынын мүсәлманлар јашајан республикаларындакы халгларын милли гүруруна тохунан «кәшфләр» едир. О, охучуну ислам дининин рәмзи олан идарәләрин артмасы илә «горхудур», јери кәлдикчә Гәрбин булвар мәтбуатындан «фактлар» көстәрир. Һәгиги фактлара исә көз јумур. Көз јумур ки, 6 милјона јахын мүсәлман јашајан Азәрбајчан ССР-дә инди чәми 18 мәсчид, 1,5 милјон әһали јашајан Бакыда исә чәми 2 мәсчид вар. Галанлары ја мәһв едилиб, ја да анбара чеврилиб. Југославијада исә 2 милјондан бир гәдәр чох мүсәлман јашадығы һалда 1946—1987-чи илләр әрзиндә 800-ә јахын мәсчид тикилиб вә ја бәрпа олунуб».[2]

И. Белјајев белә бир факты да лазымсыз билир ки, Азәрбајчанын Шуша шәһәриндә бир христиан килсәсинин бәрпасына ајрылан мәбләғ дикәр мәдәни-тарихи абидәләрин бәрпасына чәкилән хәрчдән бир нечә дәфә чохдур.

[1] «Бах: Литературнаја газета», 13, 20 мај 1987-чи ил.
[2] Бах: «Југославскије новости» гәзети, 1987-чи ил, № 2—4.

Мә'лумдур ки, өлкәмиздә јашајан халгларын чохунун, о чүмләдән, русларын да адам вә јер адларынын бир һиссәси тарихән динлә бағлы олмушдур. Она көрә дә И. Белјајев мүсәлман адларынын «тәмизләнмәсини» мәсләһәт көрүр, амма христиан вә с. динләрлә бағлы адлары (Богдан, Богданов, Боголјубов, Богомолов, Исајев, Абрамов, Григорјан, Моисеј, Иосиф вә с.) исә «унудур».

Тәбиидир ки, гардаш халглара, онларын адәт-ән'әнәсинә, милли гүруруна белә мүнасибәт өлкәмизин бир чох јерләриндә чидди е'тираза сәбәб олмуш, гәзетин вә мүәллифин үнванына е'тираз мәктублары көндәрилмишдир. Ахы ашкарлыг вә демократија анархија демәк дејил. Ашкарлыг ачыг сөһбәт, вичданлы сөһбәтдир. Ашкарлыгдан суи-истифадә етмәк, башгаларынын милли мәнафејинә, дилинә, адәт-ән'әнәсинә саташмаг јенидәнгурма принсипләринә, Ленин тә'лиминә зиддир. Кәлин, буну унутмајаг. Унутмајаг ки, В. И. Ленин вахтилә јазырды: «Мүхтәлиф милләтләрин азад вә меһрибанчасына биркә јашаја билмәси... үчүн фәһлә синфинин мүдафиә етдији там демократизм олмалыдыр. Һеч бир милләт үчүн, һеч бир дил үчүн кәрәк һеч бир имтијаз олмасын! Азлыг тәшкил едән милләтләрә гаршы азачыг да олса тәзјигә, азачыг да олса әдаләтсизлијә кәрәк јол верилмәсин!»[1].

ИФТИРАЈА ЧАВАБ[2]

«Комсомолскаја правда» гәзетинин 1988-чи ил 16 јанвар тарихли нөмрәсиндә хүсуси мүхбир С. Романјукун «Аргументләр олмадан» адлы мәгаләсини охујуб тәәччүбләндим. Мәгаләдә «Әмәк коллективиндә вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси вә милли тәрбијә» мөвзусунда Гырғызыстанда кечирилән республика елми-практик конфрансында Чинкиз Ајтматовун чыхышы, милли дилдә ушаг бағчаларынын вә мәктәбләрин ачылмасы, гырғызлар тәрәфиндән рус вә гырғыз дилләринин өјрәнилмәси мәсәләләринә даир А. Токомбајевлә полемикада онун мөвгеји тәнгид едилир.

С. Романјук јазыр: «...Ч. Ајтматов һәмин конфрансын трибунасындан билдирир ки, бу иш (гејри-гырғызлар үчүн гырғыз дили дәрсләри — *Б. В.*) лүзумсуздур вә ачы истеһза илә сорушур: «Әкәр гырғызлар өз дилләрини билмәсәләр, көрәсән гырғыз дилини өјрәнән руслар бу дилдә кимлә данышачаглар? Бу

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләринин там күллијјаты, 23-чү чилд, сәһ. 164.
[2] Мәгалә «Комсомолскаја правда» гәзети редаксијасына вә ҮИЛККИ МК-ја көндәрилмишдир.

сөзләр архасында милли мәһдудијјәт вә милли тәкәббүр идејасы кизләнмирми?»

Көрәсән, С. Романјука нијә елә кәлир ки, бу сөзләр архасында мәһз милли мәһдудијјәт вә милли тәкәббүр кизләнир? Мәкәр ана дилинә, доғма мәдәнијјәтә мәһәббәт, онларын инкишаф етдирилмәсинә гајғы, ана дилиндә ушаг бағчалары вә мәктәбләрин олмасыны истәмәк һәр бир халгын ән ади һүгугу дејилми? Мәкәр һәр бир азад халгын бу ади, елементар һүгугу тәләб етмәси милли мәһдудијјәт вә тәкәббүрмү демәкдир? Ахы, С. Романјук бир гәдәр әввәл, һәмин гәзетин 1987-чи ил 29 нојабр тарихли нөмрәсиндә белә бир факт кәтирмишди ки, Гырғызыстанын пајтахты Фрунзедә гырғыз дилиндә чәми бир мәктәб вар! Бәс көрәсән, бу фачиәли факт нијә «һөрмәтли» мүхбири нараһат етмир! Ахы, белә факт һәр һансы харичи өлкәдә олсајды биз нә һај-күј гопарардыг?!

«Ч. Ајтматов да дахил олмагла гырғызлар өзләри ушагларыны ана дилиндә охутмаг истәмирләр. Демәли, гырғыз мәктәбләринә еһтијач јохдур», — фикрини тәлгин едән мүхбирин мөвгеји тәәччүб доғурур. Әкәр о, објектив журналистдирсә нијә бу вәзијјәтин сәбәбини көрмәк истәмир, ону арашдырмыр?

Чох чидди сәбәбләр олмадан һеч бир халг, о чүмләдән гырғызлар өз ана дилиндән әл чәкмәз. Һәм дә унутмаг олмаз ки, сөһбәт зәиф инкишаф етмиш тајфанын вә ја халгын дилиндән кетмир, сөһбәт «Манас» кими епос јарадан бир халгын, өз әдәбијјаты, киноматографија, мәдәнијјәт вә инчәсәнәт наилијјәтләри илә нәинки Совет Иттифагында, һәтта дүнјада танынан бир халгын дилиндән кедир. Бу халг өз ушагларыны ана дилиндә охутмаг истәмир? Халг да өз ана дилиндән имтина едәрми? Бах, мәсәләнин дәһшәтли тәрәфи будур. Бојнуна әдаләти мүдафиә етмәк миссијасы көтүрән мүхбир бәс буна нијә нараһат олмур? Јохса бу, она сәрф еләмир?

Прибалтика республикалары, Ермәнистан вә Күрчүстан мүстәсна олмагла, галан республикаларда идарә ишләриндән тутмуш ичласлара, елми јығынчаглардан тутмуш бәдии шуралара гәдәр бүтүн ишләр әсасән рус дилиндә апарылырса, валидејн өвладынын кәләчәји наминә ону рус мәктәбинә вермәјә мәчбурдур. Ана дилли мәктәбләрә биканәлијин сәбәби бах будур! Бу әсас сәбәби көрдүјү вә бунун халг үчүн милли фачиә олдуғуну билдији һалда Ч. Ајтматовун һаглы тәләбинә белә инсафсызчасына һүчум едән Романјук вә ону дәрч едән гәзетин објективлијинә нечә инанмаг олар?

Бејнәлмиләлчилијин башлыча тәләбинә көрә халгларын бир-биринә һөрмәти гаршылыглы олмалыдыр. Бу мәсәләнин зәрурилијиндән данышан мәшһур совет һүгугшүнасы Ј. Кудрјавтсев

јазыр: «Белә бир вәзијјәти мәкәр нормал һесаб етмәк олармы ки, бәрабәрһүгуглу бир милләтин нүмајәндәси (фәрз едәк ки, рус милләтинин) он илләрлә онунла ејни бәрабәрһүгуглу дикәр бир милләтин вәтәниндә јашајыр вә һәтта чох вахт јүксәк вәзифәләр тутур, лакин һәмин милләтин дилиндә ән ади шејләри өјрәнмәјә мачал тапмыр»[1].

Бу, бир јана, бәс өз ана дилини билмәјәнләрә нә дејәсән?

Тәәссүф ки, Азәрбајчанда да вәзифә башында оланларын, дәгиг елмләрлә мәшғул олан зијалыларын бир чоху ана дилини билмир. Мән бу јахынларда Азәрбајчан ССР Али Советинин депутаты кими сечичиләрин тапшырығыны һәлл етмәк үчүн Бакы шәһәр ХДС Ичраијјә Комитәсинин сәдри О. Зејналовун гәбулунда олдум. О, мәнимлә ики кәлмә ана дилиндә даныша билмәди. Һалбуки Конститусија үзрә республикада Азәрбајчан дили Дөвләт дили кими тәсбит олунмушдур. Ана дилини билмир, өзү биләр. Амма ана дили дөвләт дили кими гәбул олунубса, дөвләт апаратынын башында дуран бу адамын дөвләт дилини билмәмәсини нә илә изаһ етмәк олар?

Мараглы бурасыдыр ки, бу чүр милли ниһилистләр ана дилини билмәмәсиндән һеч олмаса хәчаләт чәкмир, әксинә буну өзләри үчүн шәрәф вә үстүнлүк һесаб едирләр. Билмәмәји үстүнлүк сајмаг! Көрүн, ана дили нә гәдәр һөрмәтдән дүшүб ки, ону билмәк дејил, билмәмәк үстүнлүк сајылыр.

С. Романјук Фрунзе Педагожи Институтунун досенти А. Василјевин апардығы бир експериментдән мисал кәтириб көстәрир ки, рус дилиндә имла јазан 246 тәләбәдән 138 нәфәри гејри-мәгбул гијмәт алыб. Тәәссүфлә гејд етмәлијик ки, бу, тәләбәләрин рус дилинә — Ленин дилинә биканәлијинин көстәричиси дејил, үмумән орта вә али мәктәбләримиздә тәдрисин зәифлијинин сүбутудур. Она көрә ки, ејни експерименти рус дилли факүлтә вә мәктәбләрдә апарсалар, јенә она јахын нәтичә аларлар. Мән буна да әминәм ки, әкәр һәмин експерименти гырғыз дили үчүн апарсалар, онда јәгин ки, даһа фачиәли нәтичә алынар.

Гырғыз кәнчләринин чәми 4 фаизинин рус дилини билмәмәсиндән әсәбиләшән мүхбир бәс өз ана дилини билмәјән гырғызларын нечә фаиз олмасы илә марагланыбмы? Мән мүхбирин һәгигәтән бејнәлмиләлчи олдуғуна вә бу мәсәләдә објектив мөвге тутдуғуна онда инанардым ки, өз ана дилини билмәјәнләрин дә фаизини һесаблајыб онлара да беләчә әсәбиләшәјди.

Һеч шүбһәсиз, рус дили чохмилләтли совет халглары үчүн үмуми дилдир вә бу дили билмәк, һәм дә јахшы билмәк ССРИ халглары үчүн зәруридир. Лакин мүәллифин «Рус дили ССРИ-

[1] Бах: «Неделја» гәзети, № 51, 1987-чи ил.

дә үмумдөвләт дилидир» фикри биздә тәәччүб доғурур. Билмәк истәрдик ки, бу һөкмү мүәллиф һансы рәсми сәнәддән көтүрмүшдүр? ССРИ Конститусијасында белә бир маддә, белә бир мүддәа јохдур. Нә үчүн? Кәлин, В. И. Ленинә мүрачиәт едәк: «Фәһлә демократијасынын милли програмы беләдир: һеч бир милләтә, һеч бир дилә гәтијјән һеч бир имтијаз верилмәмәлидир»[1]. 1977-чи ил октјабрын 7-дә гәбул олунмуш ССРИ Конститусијасынын 36-чы маддәсиндә охујуруг: «Мүхтәлиф иргләрдән вә милләтләрдән олан ССРИ вәтәндашлары бәрабәр һүгуглара маликдирләр. Бу һүгугларын һәјата кечирилмәси ССРИ-нин бүтүн милләтләрини вә халгларыны һәртәрәфли инкишаф етдирмәк вә бир-биринә јахынлашдырмаг сијасәти илә, вәтәндашларын совет вәтәнпәрвәрлији вә сосиалист бејнәлмиләлчилији руһунда тәрбијә олунмасы илә, ана дилиндән вә ССРИ-нин башга халгларынын дилиндән истифадә етмәк имканы илә тә'мин едилир».

Тәәччүб доғуран одур ки, С. Романјук А. Токомбајевин дили илә «Комсомолскаја правда» сәһифәләриндә ашағыдакы кими арагызышдырычы мүһакимәләр ирәли сүрүр: «...Рус дили бүтүн өлкә мигјасында дөвләт дили һесаб едилир, елә буна көрә дә һамынын бу дили билмәси мәчбуридир», јахуд «Рус дили ССРИ-нин үмумдөвләт дилидир». Бу иддиалар өз маһијјәти е'тибары илә ингилабдан әввәлки гаракүруһчу, шовинист «Рус халгынын иттифагы» тәшкилатынын руһуна јахындыр. Мә'лумдур ки, сон заманлар «Памјат» ады алтында белә бир груп баш галдырмаға чәһд көстәрир вә демәк лазымдыр ки, онлара кәсәрли чавабы верән дә елә «Комсомолскаја правда» гәзети олмушдур.

Бејнәлмиләлчиликдән ағыздолусу данышан С. Романјук билмәлидир ки, «бејнәлмиләл» сөзү милләтләр бирлији демәкдир. Мүәллиф исә бир дилин тәблиғ вә тәдрисиндән данышаркән мәһз бејнәлмиләлчилијин әсас шәртини позур. О јазыр: «Республикада бејнәлмиләл тәрбијәнин вәзијјәти барәдәки суала чаваб верәркән А. Токомбајев гејд етди ки, сон заманлар «милли мүстәсналыг» вә «милли сечилмә» идејасы әмәлә кәлмәјә башламышдыр».

Чох күлмәлидир. Милли дилдә мәктәбләрин вә ушаг бағчаларынын ачылмасыны тәләб етмәк һәр халгын ән ади вә һаглы тәләби дејилми? Әкәр халгын өз ана дилиндә тәрбијә алмаг вә охумаг һаггы да јохса, о нә халгдыр? Бәс онда Бөјүк Октјабр ингилабы бу халга нә кәтирибмиш? Ајтматов да өз чыхыш вә мәгаләләриндә јалныз буну тәләб етмишдир. Милли мәктәб вә ушаг бағчасы тәләб етмәк мәкәр «милли мүстәсналыг» вә «милли сечилмә» демәкдир?

---
[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләринин там күллијјаты, 23-чү чилд, сәһ. 471.

30—35 иллик јарадычылығы бoју даим бејнәлмиләлчилији тәблиғ едән, әсәрләринин әксәријјәтини рус дилиндә јазан бир јазычыны кичик бир мәгаләдә «милли мәһдудијјәтдә» вә «милләтчиликдә» күнаһландырмаг ән азы савадсызлыг вә сијаси корлугдур. «Комсомолскаја правда» гәзетинин Гырғызыстан үзрә мүхбири олан бу адам узун илләр Гырғызыстанда јашамасына бахмајараг, көрәсән гырғыз дилини билирми? Мән әминәм ки, Ајтматов рус дилини билдијинин онда бири гәдәр о, гырғыз дилини билмир. Инди көрүн, ким кимә «милли мәһдудијјәт» дамғасы вурур? Бурда бир ел мисалыны хатырлатмаг јеринә дүшәр: Кор кора кор демәсә, бағры чатлајар.

Мән тәкрар едирәм Ч. Ајтматовдан мүхбирин мисал кәтирдији бу сөзләр тамамилә доғрудур: «Әкәр гырғызлар өз дилләрини билмәсәләр, көрәсән гырғыз дилини өјрәнән руслар бу дилдә кимлә данышачаглар?»

Мәкәр јалан дејир? Јаланын һәгигәт кими көзләрә дүртүлдүјү дурғунлуг дөврүндә белә јалан јазмајан, јалныз һәгигәти јаздығына көрә тәкчә ССРИ-дә дејил, бүтүн дүнјада һөрмәт газанан вә севилән Ч. Ајтматов инди биздә демократијанын голганад ачдығы бир дөврдә јаланмы данышачагды?...

«Мәкәр дили ләғв етмәк оларМЫ? Ахы дил аерофлотун рејси дејил, ичтимаи-тарихи категорија олуб һәр биримизин рә'јиндән асылы олмајараг јашајыр», — јазыр Романјук. Бәли, дил доғрудан да ичтимаи-тарихи категоријадыр вә киминсә шәхси рә'јиндән асылы олмадан јашајыр. Лакин нәдәнсә Романјук унудур ки, дил јалныз ондан истифадә едәндә, һәмин дилдә данышанда јашајыр вә инкишаф едир. Һәм дә дил тәкчә мәишәт мөвзусунда данышанда, садәчә олараг ондан истифадә едәндә јох, ондан дөвләт дили кими истифадә едәндә јашајыр. С. Романјук исә унудур ки, әкәр гырғыз дилиндә ушаг бағчалары олмазса, гырғыз мәктәбләри дә аз олар, ја да һеч олмаз, әкәр гырғыз мәктәбләри олмазса тәләбәләр дә, гырғыз дилини јашадан зијалылар да, јазычы вә алимләр дә, гырғыз мәдәнијјәти хадимләри дә олмаз. Һәлә ки, «Манас»ын дили биртәһәр јашајыр. Белә кетсә јашајачагмы? Зијалысы ана дилиндә данышмајан халгын нәинки дили, өзү дә өлүмә мәһкумдур. Бу ки, мә'лум һәгигәтдир.

Мәһз бу һәгигәти көрән, доғма дилинә биканәлији мушаһидә едән бөјүк јазычынын нараһатлығына, вәтәндаш мөвгејинә е'тираз едән мүхбирин мөвгејини дүшүнәндә адамы дәһшәт көтүрүр.

О ки, галды А. Токомбајевин Ајтматова һүчумуна, бу, шәхси әдавәт вә шәхси интигам һиссиндән башга бир шеј дејилдир. Шәхси әдавәт һиссинә көрә, чәкишмәдә, полемикада гәләбә чалмаг хатиринә мәнсуб олдуғу халгын ән ади һаггына гаршы чыхан Токомбајевин «вәтәнпәрвәрлији» тәәссүф доғурур. Өз шәхси хеј-

ри үчүн, халгынын дилинә гаршы чыхан бу адамын башга халгын дилинә, тарих вә мәдәнијјәтинә һөрмәт едәҹәјинә инанмаг чәтиндир.

Адамлара шәхси гәрәз һиссинә көрә милләтчилик дамғасы вурмағын ачы бәһрәләрини көрмүшүк. Ч. Ајтматов кими Совет әдәбијјатынын классикини бу дамға тутмаз, әкәр Токомбајев вә Романјук бу дамғаны вурмаг истәјирләрсә, унутмасынлар ки, демократијанын ганад ачдығы индики јенидәнгурма дөврүндә бу дамға гајыдыб өзләринә дәјә биләр. Чүнки индики ҹәмијјәтимизә нә «милли ниһилистләр» лазымдыр, нә дә милләтчиләр.

Нәһајәт, тәәссүф доғуран бир дә одур ки, һаггында данышдығымыз јазы гәзетдә охуҹулара «Биз бејнәлмиләлчиләрик» (!) рубрикасы илә тәгдим едилир...

АДЛАРЫМЫЗ БАРӘДӘ

Дүнјада һәр шејин өз ады вар. Ад—јалныз шејләрин бир-бириндән сечилмәси үчүн она верилән үнван дејил, һәм дә онун әламәтидир, сәҹијјәсидир. Һәр кәсин ад күнү онун јашыдыр, јә'ни тарихидир. Улу дәдәмиз Горгуду хатырлајаг: рәвајәтә көрә ҹанлы вә ҹансыз һәр шејә вә һәр кәсә Горгуд дәдә ад гојармыш. Амма нечә? Бах, мәсәлә бу нечәнин үстүндәдир. О, шејләрә, јахуд адамлара илк ағлына кәлән ады дејил, мүтләг функсијасына, охшарлығына, әламәтинә вә сәҹијјәсинә көрә ад верирмиш. Јенә дә рәвајәтә көрә Дәдә дөрд шејин адында сәһв етмишдир: ијнәјә тикән, тиканә сөкән, кәлинә ајыран, ајрана исә дојуран демәли имиш.

Бу рәвајәтдә халг демәк истәјир ки, адлары елә-белә вермәк олмаз, ад характердән, сифәтдән, әламәтдән, функсијадан доғмалыдыр. Дилимиздә сөзләр бу принсип әсасында јаранмышдыр. Мәсәлән, көтүрәк «долма», јахуд «долча» сөзләрини. Һәр ики сөз «долмаг», јахуд «долдурмаг» функсијасындан, «газајағы», јахуд «гурдағзы» битки вә чичәјин ады охшарлығындан, «Чәмәнли», «Чешмәли», «Сөјүдлү» кәнд адлары исә кәндләрин сәҹијјәсиндән, әламәтиндән јаранмышдыр. Адам адлары да бу сонунҹу принсипә көрә — јә'ни характеринә, әламәтинә, хүсусијјәтинә көрә верилир. Мәсәлән, гәһрәман буға илә күләшдијинә көрә она Буғаҹ адынын верилмәси кими...

Чох тәәссүф ки, адгојманын бу принсипләри сон заманлар унудулмушдур. Ајры-ајры мүәссисәләрә, идарә вә институтлара ујғунсуз адлар гојулмушдур. Мәсәлән, Бәдән Тәрбијәси Институтунун ингилабчы С. М. Кировун, Азәрбајҹан Дөвләт Академик

Драм Театрынын М. Әзизбәјовун, Азәрбајҹан Дөвләт Опера вә Балет Театрынын М. Ф. Ахундовун ады илә адланмасы нә дәрәҹәдә дүзкүндүр?

Көркәмли партија вә дөвләт хадими С. М. Кировун хидмәтләрини кичилтмәк фикриндә дејилик. Онун ады үрәкләрдә, хатирәләрдә даим јашајаҹагдыр. Лакин Бакыда ики али мәктәбин вә елми-тәдгигат институтунун С. М. Кировун ады илә адландырылмасы бә'зән гарышыглыг јарадыр. Һәлә вахтилә «Литературнаја газета» бу мәсәләдән сөһбәт ачараг өлкәдә 50-дән чох шәһәр вә кәндин Кировун адыны дашыдығыны көстәрмиш, белә «тәшәббүскарлығын» мәнфи ҹәһәтләрини изаһ етмишдир.

Биз М. Әзизбәјовун да, М. Ф. Ахундовун да адларынын әбәдиләшдирилмәси әлејһинә дејилик. Амма республиканын Академик Драм Театры мәһз Азәрбајҹан драматуркијасынын бүнөврәсини гојмуш М. Ф. Ахундовун адыны дашыса даһа дүзкүн олмаздымы? Белә мисалларын сајыны чохалтмаг да оларды. Амма нә еһтијаҹ?

Сон вахтлар гәрибә бир адгојма-аддәјишмә компанијасынын да шаһиди олмушуг. Көркәмли партија вә дөвләт хадимләринин адыны әбәдиләшдирәркән тәләсиклик едиб шәһәрләрин, гәсәбәләрин, күчәләрин адыны дәјишмишик. Ушаг бөјүјүб бојабаша чатынҹа доғулдуғу күчәнин ады бир нечә дәфә дәјишдијиндән һәрҹ-мәрҹлик, гарышыглыг јараныр. Нечә ола биләр ки, илләр боју Шаһдағ кими танıдығымыз, вүгарына, әзәмәтинә баш әјдијимиз дағын адыны дәјишдирәк? Көј көлүн адыны дәјишсәк нә гәдәр күлүнҹ олар. Бәс шәһәр вә кәнд адларыны дәјишмәк даһа күлүнҹ дејилми? Бу, тарихлә ојнамаг, кечмиши әлә салмаг демәкдир.

Бир нечә ил әввәл јолум гоншу Күрҹүстан республикасына дүшмүшдү. Әһалисинин чоху азәрбајҹанлылар олан Гардабани, Марнеули, Болниси, Дманиси рајонларыны кәздим. Бу әразидә әсрләрдән бәри јаранмыш вә јашамыш тарихи топонимиканын чох асанлыгла, һәм дә һеч бир әсас олмадан дәјишдирилмәси, һәтта тәрҹүмә олунмасы тәәссүф доғурур. «Гарајазы» «Гардабани» олуб, «Борчалы» «Марнеули» кими «мүасирләшиб», «Башкечид» «Дманиси»јә чеврилиб, «Ағбулаг» «Тетритскаро» адыны алыб. Нијә? Јер адларынын тәрҹүмәси, тарихи адларын бу ҹүр «мүасирләшдирилмәси» нә дәрәҹәдә дүзкүндүр? Белә «мүасирләшмә» јерли әһалини тәһгирдән башга бир шеј дејил.

Нәдәнсә биз күчә адларынын да гојулмасында тәләсиклик едир, бу ишдә дә гәтијјәт көстәрмирик. Нәинки бу саһәдә јол верилмиш нөгсанлары дүзәлтмәјә тәләсмирик, һәтта бир-биринин ардынҹа сәһвләри артырырыг. Ҹоғрафи, тарихи, милли вә

етник адлары дәјишмәклә, тарихимизә, кечмишимизә гәсд едирик.

Һамыја мә'лум һәгигәтдир ки, шәхси адлар башга дилә тәрчүмә олунмур. Амма биз бу принсипи дә дәјишмәји бачарырыг. Бакыдакы Јухары Дағлыг күчәси «Верхнјаја нагорнаја», Шәкидәки «Шәрг» күчәси «Ул. Восток» олур. «Гах» «Қахи», «Балакән» «Белоканы», «Мәрдәкан» «Мардакјаны» шәклинә салыныр. Әкәр бу чүр кетсә ким инад едәјә биләр ки, 100—200 илдән сонра бу адлар өз тарихи көкүндән, милли бүнөврәсиндән узаг дүшмәјәчәк? Өз тарихиндән ајрылмыш ад вә өз адындан ајрылмыш тарих исә теч-тез маһијјәтини вә әһәмијјәтини итирмәјә мәһкумдур. Бу јахынлара кими Бакы метросунун стансијаларынын да адыны тәрчүмә етмәк дәбдә иди. Нә јахшы ки, бу сәһв артыг дүзәлдилиб. Амма там јох. Јохса метро стансијаларында «Азизбәјов», «Мејмар Аджеми —Мемар Аджеми» кими сәһвләр арадан галдырыларды.

XII әср Азәрбајчан ме'марлығынын көркәмли нүмајәндәси Әчәминин адынын метро стансијасына верилмәси һәр бир азәрбајчанлынын үрәјиндә ифтихар һисси доғурур. Лакин бу ишин дә јарымчыг көрүлмәси бизи тәәссүфләндирир. Көрәсән стансијанын кирәчәјиндә даһи ме'марын һәјат вә фәалијјәтини экс етдирән лөвһә асмаг чәтиндирми? Ахы ме'мар Әчәмини нәинки шәһәримизин гонаглары, һәтта бә'зи јерлиләримиз дә (тәәссүф доғурса да) танымыр.

Инди биз Бакыја адларын функсијадан, сәчијјәдән јаранма принсипи илә нәзәр салсаг, күчәләрин, мејданчаларын, мүәссисәләрин чохунун адында нөгсан көрәрик. Мәсәлән, М. Әзизбәјовун абидәсинин Н. Нәриманов проспектинин башында, Н. Нәримановун абидәсинин Чәнуби Совет мејданында, XI Гызыл Орду абидәсинин Авакјан күчәсиндә, Ч. Чаббарлынын абидәсинин Сабунчу вағзалынын гаршысында, еләчә дә Нәсиминин абидәсинин Дөвләт Банкынын архасында гојулмасы нә дәрәчәдә дүзкүндүр?

Ону да дејим ки, 15 км-ә гәдәр узунлуғу олан вә үч јердә сынан бир күчә тәкчә Авакјанын адыны дашыјыр. Бу күчә үч јердә сындығына көрә ону 3 һиссәјә бөлмәк, бир һиссәсини «Авакјан күчәси», «Коммунист» нәшријјаты јерләшән һиссәсини «Мәтбуат күчәси», јахуд Һ. Зәрдаби күчәси, XI Гызыл Ордунун абидәси јерләшән һиссәсини исә XI Гызыл Орду күчәси адландырсаг, о заман верилән адлар сәчијјәсинә вә функсијасына ујғун олар-ды. Низами адына Азәрбајчан Әдәбијјаты музејинин әтрафында јени салынмыш мејданчанын «Низами мејданчасы» адландырылмасы да бу бахымдан мәгсәдәујғун олмазмы? Бу мејданча һәм дә Низаминин абидәси олан саһә илә бирләшир.

Вахтилә Бакынын бә'зи күчәләринә сон дәрәчә јөндәмсиз вә ујғунсуз адлар верилмишдир ки, бу адларын дәјишдирилмәси барәдә дүшүнмәк вахты чохдан чатыб. Бунлардан бир нечәсини хатырлатмаг истәјирәм: Хрептоваја, Трамвајнаја, Дрогалнаја, Кислотнаја, Заводскаја, Кирпичнаја, Крајнаја Криваја вә с.

Әсәрләриндә Азәрбајчанын фүсункар тәбиәтини, адамларыны, ичтимаи һәјатыны бөјүк мәһәббәтлә вә еһтирамла тәрәннүм едән декабрист јазычы Бестужев-Марлинскинин, Азәрбајчан дилиндә илк «Вәтән дили» дәрслијини јазан А. О. Черњајевскинин адына Бакыда күчә олмамасы нә дәрәчәдә дүздүр? Еләчә дә бөјүк ингилабчы Сәттархан, Шејх Мәһәммәд Хијабани, Бағыр хан, дөвләт хадимләриндән Ш. Хәтаи, Бабәк, алимләрдән Бәһмәнјар, Н. Туси, Нәвваб, М. Казымбәј, Һ. Һүсејнов, сәркәрдәләрдән Меһмандаров, Ә. Шыхлински, јазычылардан Ә. Һагвердијев, Ф. Көчәрли, Ә. Чавад, Р. Рза, С. Рәһимов, С. Јесенин вә башгаларынын адларына шәһәримиздә күчәләрин олмамасыны нә илә изаһ етмәк олар?

Бөјүк ингилабчы сатирикимиз М. Ә. Сабирин адыны дашыјан күчә Ичәри шәһәрдә чәми 6—7 јапалаг бинадан ибарәтдир.

Һалбуки, јухарыда адыны чәкдијимиз јөндәмсиз, мә'насыз-мәзмунсуз күчә адлары исә шәһәримиздә кифајәт гәдәрдир.

Азәрбајчан пајтахты өзүнүн ингилаби вә бејнәлмиләл ән'әнәләри илә мәшһурдур. Бу ән'әнә шәһәрин күчә адларында да јашајыр. Бакынын ән јарашыглы күчәләри мүхтәлиф милләтләрдән олан ингилабчыларын, алимләрин, јазычыларын вә с. адыны дашыјыр. Бәс бу ән'әнә башга республикаларда Азәрбајчанын көркәмли адамлары барәсиндә нечә давам етдирилир? Тәәссүф ки, бу суала да үрәкачан чаваб вермәк олмур. Бакынын Тбилиси проспектини республика пајтахтынын баш јолу адландырмаг олар. Амма Тбилисидә «Бакы» күчәси дөнкәјә бәнзәјир. Шәһәрдә апарылан јенидәнгурма ишләри илә әлагәдар олараг М. Ш. Вазеһ күчәси ләғв олунуб, М. Ф. Ахундов күчәси исә чәми бир нечә евдән ибарәтдир. Узун илләр Тбилисидә јашајыб јаратмыш А. Бакыханов вә Ч. Мәммәдгулузадә кими Азәрбајчан классикләринин адына күчә гојмаг исә тамам унудулуб. Бејнәлмиләлчилик көзәл шејдир. Амма бир шәртлә ки, икитәрәфли олсун.

Ахы ад тарихдир, елми мәнбәдир, сәнәддир. Адлар өзүндә тарихи јашадыр. Белә олан һалда адлара биканәлији тарих бизә бағышламаз.

КӘЛИН, БИЗ ДӘ ДҮШҮНӘК

Гәдим абидәләр онлары јарадан халгын кечиб кәлдији јоллардан, бу јолларда чатдығы фикир вә хәјал мәғамындан хәбәр верән нишанкаһлардыр. Өзүнү нечә-нечә нәсилләрә көстәриб әсрләрин бурулғанындан кечиб кәлән бу абидәләр суса-суса данышыр, даныша-даныша сусур. Бу бахымдан абидәләр сусан даш нәғмәләрдир.

Бу нишанкаһлар бизә улу әчдадымызын зөвгүндән, руһундан, исте'дадындан вә идракындан хәбәр верир. Онларын үстүндәки ојмалар, рәсмләр вә јазылар улуларымызын кечән әсрләрдән әсримизә көндәрдикләри мәктублардыр. Бу мәктублары биз дөнә-дөнә охумалы, онлара сәчдә гылмалы вә горујуб биз дә биздән сонракы нәсилләрә чатдырмалыјыг.

Профессор Давуд Ахундовун «Азәрбајчанын гәдим вә илк орта әсрләр дөврү ме'марлығы» китабы (рус дилиндә, Азәрнәшр, 1986) бу чәһәтдән олдугча гијмәтлидир. Алим Азәрбајчан ме'марлығы вә инчәсәнәти тарихинин кифајәт гәдәр өјрәнилмәмиш бир саһәсини — гәдим вә илк орта әср ме'марларынын, рәссам вә һејкәлтәрашларынын јарадычылығыны тәдгиг етмиш, ме'марлыгда вә инчәсәнәтдә мөвчуд олмуш ганунаујғунлуглары арашдырмыш вә бу јолла тарихи абидәләримиз барәдә санбаллы бир әсәр јаратмышдыр.

Китабдакы елми мүһакимәләр, чәдвәлләр, һабелә 300-ә гәдәр шәкил Азәрбајчан ме'марлығы барәдә, зәнкин тарихи абидәләримиз барәдә әтрафлы мә'лумат верир. Дикәр тәрәфдән монографија Азәрбајчан ме'марлығынын көкләрини изләмәјә, арашдырмаға, бунунла да ме'марлыг абидәләримизин тарихини өјрәнмәјә имкан верир.

Д. Ахундов гәдим вә илк орта әсрләр Гафгаз Албанијасынын архитектура вә инчәсәнәти саһәсиндә танынмыш мүтәхәссис олдуғу үчүн алимин Гафгаз Албанијасынын абидәләри барәдә сөһбәти хүсуси мараг доғурур.

Китаб Азәрбајчан ме'марлығы, гәдим абидәләримиз барәдә гијмәтли тәдгигат әсәридир. Бу әсәр абидәләримиз, онларын тарихи барәдә көркәмли алимин кәләчәк нәсилләрә јадикарыдыр. Д. Ахундовун бу китабыны «гәдим вә илк орта әсрләр дөврү абидәләримизә абидә» адландырсаг јанылмарыг.

Үмумијјәтлә, тарихи абидәләри көз бәбәји кими горумаг, онлары «данышдырмаг», «сирләрини-сөһбәтләрини» өјрәнмәк һәр бир вәтәндашын борчудур. Чүнки абидәләр вар ки, һәлә тәдгиг олунмајыб, һәлә арашдырылмајыб. Бәлкә тарихимизин һансы дөврү барәдә исә елә бу абидә нәсә гијмәтли сөз дејәчәк? Ким билир?

Тарихи абидәләрин дөвләт тәрәфиндән горунмасы барәдә Ганун вар. Чох јахшы! Амма бу барәдә бир ганун да вар: вичдан гануну, мә'нәвијјат гануну! Бу торпагда бөјүјүб боја-баша чатан һәр бир вәтәндаш бу торпағын кечмишини, беләликлә, өз кечмишини өјрәнмәјә борчлудур. Бу, адичә борч дејил, мүгәддәс борчдур!

Инди сорушулур: бу мүгәддәс борчу вә вәзифәни биз лајигинчә јеринә јетирә билирикми? Бә'зи рајонларымызда мүәјјән ишләр көрүлүб. Лакин бу, кифајәт дејил. Бир чох абидәләримиз учулуб төкүлән кәрпичләринин, овулмуш дашларынын мә'лул көзләри илә бахыб биздән имдад көзләјир. Биз исә лагејд бахышла вә сојуг үрәклә онларын јанындан өтүр, јараларына мәлһәм гојмуруг. Бу күн биз онлара биканәлик көстәрдијимиз кими, кәләчәк нәсилләр дә бизим инди јаратдыгларымыза лагејд олсалар, һеч кәс онлары төһмәтләндирә билмәз.

Бир мисал. Гәдим Кәнчә тарихимизин изләрини горујуб сахлајан абидәләримизлә зәнкиндир. Лакин бу абидәләрин бир гисми бизим көзләримизин гаршысында сојугганлылығымыз үзүндән məһв олуб кедир. Бу јердә бөјүк Сабирин «Биздә бу сојугганлары нејләрдин, илаһи?» — мисрасы јада дүшүр. Анлаја билмирәм, биз нә заман өзүмүзү дәрк едиб, өзүмүзә гијмәт верәчәјик?

10—12 ил бундан әввәл гәдим Кәнчәдә IX әсрин јадикары олан Чомәрд гәссаб мәгбәрәси вар иди. Инди һаны? Әт комбинатына истилик хәтти чәкиләндә ону «уф» демәдән өз әлимизлә дағытдыг. Демәк, бабаларын руһуну мә'дәмизә једиртдик! Бәс һаны бизим милли вүгар һиссимиз вә милли гејрәтимиз?

Кәнчәчајын үстүндәки 3 көрпүдән бири сон илләрә гәдәр дурурду. О да дағылды. Халг да өзүнә, өз кечмишинә бу гәдәр е'тинасыз оларты? Биз өзүмүз өзүмүзә гијмәт вермәјәндә ким бизә гијмәт верәчәк?

Милли мәдәнијјәт абидәләри илә зәнкин олан шәһәримиздән бири дә Ордубаддыр. Бу абидәләрдән ән мараглысы бөјүк астроном Нәсрәддин Туси нәслинин көмүлдүјү Пир Ејваз түрбәсидир. Журналист Нәриман Һәсәнәлијевин јаздығына көрә[1] бу гәбиристанда бөјүк хәттатларын әлләрилә нахышланыб јазылмыш баш дашлары булдозерләрин ағзына верилиб мәһв едилмиш, түрбәләр дағыдылмышдыр. Нәсријјә нәсли түрбәләринин јериндә автомат ојунчаг чиһазлар «сехи» ачылмышдыр. Адамы дәһшәт көтүрүр. Биз нәји нәјә дәјишдијимизи баша дүшүрүкмү? Журналист сөзүнә давам едәрәк јазыр ки, «Бөјүк чинар мәсчиди» кечә вахты рајон рәһбәрләри тәрәфиндән Чулфа рајонун-

[1] Бах: «Улдуз» журналы, 1987-чи ил, № 12.

дан тә'чили чағырылмыш адамларын «көмәји» илә сөкүлмүш, јериндә исә Ермәнистандан (!) дә'вәт едилмиш ме'марын «гурашдырдығы» лајиһә әсасында Мәдәнијјәт еви тикилмишдир. Бинанын интерјери хачла долдурулмуш, милли Азәрбајчан ме'марлығындан чох узаг үслубда ишләнмишдир.

Ахы белә «сәһвләрлә» тарихимизи сахталашдыранлара әл јери гојмуругму? Бурада јенә Сабир јада дүшүр:

> Ким нә дејәр биздә олан гејрәтә,
> Гејрәтимиз бәллидир һәр милләтә.

Вахташыры мәтбуатда мүхтәлиф тарихи абидәләрә бәсләнән биканә мүнасибәтдән сөһбәт ачан јазылар дәрч едилир. Бу јазылары охујанда адамы дәһшәт бүрүјүр.

«Коммунист» гәзетиндә дәрч едилмиш «Бизә варис демәк олармы?» сәрлөвһәли јазыда Губа рајону әразисиндә дағыдылан, унудулан абидәләрдән сөһбәт ачылыр. Јазы белә башлајыр: «Јүз-јүз, мин-мин илләрин бурулғанындан адлајыб бу күнә кәлиб чатан тарихимизин бүнөврә дашлары, улу бабаларымызын гејрәт јадикарлары итиб-батыр, таланыр, дағыдылыр. Нә һај-һарај гопарырыг, нә гол чырмајыб иш көрүрүк. Бизә варис демәк олармы?»

Саһәси бир һектара гәдәр олан X әсрин јадикары Једдиләр галасынын диварларыны сөкүб дашыјан, иншаат материалы кими истифадә едәнләрин гејрәтсизлијиндән нијә һарај гопармырыг? Ев әшјасы тапмаг мәгсәдилә галанын дахилиндә «газынты апаранлары» нијә даш-галаг еләмирик? Сөһүб галасы, Субаба түрбәси нијә бахымсызлыг учбатындан мәһв олуб кедир? Нијә тарихин бу даш јадикарлары өз «сирләри», «сөһбәтләри» илә бирликдә мәһв едилир? Нијә онлары данышдырмырыг?» «Данышдырмаг» бир јана галсын, һеч олмаса горујуб сахлаја биләк.

Мән белә мисаллардан чох чәкә биләрәм. Амма бу чүмләләри јаза-јаза өзүм-өзүмдән вә чијинләри үзәриндә учалдығымыз Низамиләрин, Фүзулиләрин, Н. Тусиләрин мүгәддәс руһундан утанырам.

Бу јердә һинд халгынын бөјүк гызы Индира Гандинин «Мәним һәгигәтим» китабындакы бир мәтләб јадыма дүшдү. Һәмин китабда Индира Ганди модерн сәнаје јаратмағын Һиндистан үчүн нә гәдәр зәрури олдуғуну дедији јердә көстәрир ки, «Бә'зән тәрәддүд едирик, олан имканларымызы вачиб еһтијачларымыза сәрф едәк, јохса тарихи абидәләримизин горунуб бәрпа едилмәсинә?»

Көрүндүјү кими, бөјүк вәтәнпәрвәр тарихи абидәләрин горунмасыны ән вачиб еһтијачларла јанашы гојур вә әлавә едир ки, көкүмүзү, тарихимизи горујуб кәләчәк нәсилләрә чатдырмаг бир халг кими өзүмүзү горујуб сахламаг демәкдир. Чүнки кечмишинә һөрмәт етмәјән халгын сабаһы да јохдур.

Кәлин, биз дә бу барәдә дүшүнәк. Амма дүшүнмәк дә аздыр, бир аз фәдакар олаг!

ТАРИХ НӘ ДЕЈИР?

Мәним Вәтәним Азәрбајчан чох гәдим тарихә маликдир. Өлкәнин тарихи инсанын тарихи илә өлчүлүрсә, бу өлкә чох гәдим инсан мәскәнидир. Фүзули рајонунун Азых кәнди јахынлығында ашкар едилән мағара ССРИ әразисиндә инсан јашамыш ән гәдим вә ән нәһәнк мағара сајылыр. Алимләрин демәсинә көрә бу мағаранын милјон јарым јашы вар.

Милјон јарым, бәлкә ондан да о јана, 2 милјон ил инсан мәскәни олан бу торпаг Азәрбајчан халгынын вәтәнидир. Азых мағарасында тапылан чәнә сүмүјү ибтидаи ичма дөврү инсанынын, јә'ни мәним улу әчдадымын чәнә сүмүјүдүр.

Археологларымызын сон илләрдәки арашдырмалары халгымызын һәлә бизим ерадан чох-чох әввәл отураг һәјат кечирдијини ашкар етди. Тунч дөврүнүн сонуна аид Мәрдәкандан, Шүвәландан тапылан аләтләр, һөркүләр, гәбирләр, силаһлар, һејван вә инсан тәсвирләри бу јерләрдә јүксәк мәдәнијјәтә малик отураг әһалинин јашадығыны сүбут едир.

Гобустанда 6 миндән чох гаја тәсвири... 10—12 мин ил бундан әввәл јашамыш улу әчдадымызын сәрт гајалар үстүндә дөјүнән гәлби, дүшүнән бејни... Бу тәсвирләрин чохунун даш аләтлә, дөјмә үсулу илә һәкк едилмәси онларын ибтидаи ичма гурулушу дөврүнә аид олдуғуну көстәрир.

Бу сирли тәсвирләр бабаларын нәвәләрә, улу кечмишин бу күнә јаздығы даш «мәктублар»дыр. Фәрасәтимиз варса, бу «мәктуб»лары олдуғу кими охујуб, биз дә кәләчәк әсрләрә көндәрмәлијик. Гој, нәсилләр вә әсрләр арасындакы бағлар гырылмасын. Чүнки халг јалныз бу күн јашајанлардан ибарәт дејил. Халг — дүнән јашамышларын, бу күн јашајанларын вә сабаһ јашајачаг нәсилләрин тамлығы вә вәһдәтидир. Биз бу торпаг үстүндә дүнән јашамышларын вә сабаһ јашајачаг нәвә вә нәтичәләримизин руһуну бу күн өз ганымызда јашадырыг. Белә олмаса, јә'ни нәсилләр арасында бағ гырылса, дүнәнки көк биздән адлајыб, сабаһа ишләмәз. Вај о адамын һалына ки, улу әчдаддан мирас алдығы әманәтә, гана вә о гандакы руһа хәјанәт едә, ону өзүндән сонракы нәслә өтүрә билмәјә!

Он беш əсрлик тарихи олан Бејлəган, Гутгашен рајонунун Чухур-Гəбəлə кəнди јахынлығында јерлəшəн Гəдим Албанијанын пајтахты Гəбəлə шəһəри... Кечəн ил бу шəһəрин харабалыгларыны долашыр, торпагда бабамын ајаг излəрини ахтарырдым. Бу јерлəрдəн кимлəр кəлиб, кимлəр кечиб... Шəһəрин башында һансы булудлар ојнајыб... Шəһəр дағылыб, амма нəсиллəр давам едир. Јаддаш нəсилдəн-нəслə кечир. Ган вə гандакы руһ бабадан өвлада, өвладдан нəвəјə, нəтичəјə кечир, белəчə халг јашајыр. Белə олдугда ким дејə билəр ки, мəним шималлы, чəнублу халгым 15—20 милјондан ибарəтдир? Ахы, бу сајын ичиндə инди харабалыгларыны көрдүјүм Гəбəлə шəһəринин сакинлəри, елəчə дə Əчəми, Низами, Н. Туси, Нəсими, Фүзули вə онларча, јүзлəрчə улуларымыз јохдур. Ахы, инди јер үзүндə онларын јалныз чисми јохдур. Əслиндə онлар биздə, бизим руһумузда, ганымызда јашајыр. Нə сирли дүнјадыр бу дүнја! «Кəлимли-кедимли дүнја! Сон учу өлүмлү дүнја» — дејиб Горгуд дəдəмиз! Инди бу мүдрик кəламы дејəн атамыза ким өлү дејə билəр? Бу күн онун сөзү илə бəрабəр өзү дə биздə јашамырмы? Онун һəр кəламы бу күн бизи сеһрлəјиб душүндүрүр. О, мүдрик кəламлары илə əсрлəрин гаранлығындан бојланыб бизə салам көндəрир. Биз дə ону өз јаддашымызда вə ганымызда јашатмагла онун саламына чаваб верир вə бу саламы сабаһкы нəсиллəрə өтүрүрүк. Бах, бу вəһдəтдə, бу бирликдə һеч бир халгын сајыны олдуғу кими демəк олмаз.

Гəдим Минкəчевирдəн тапылан илк мис əридəн вə илк дулус күлəрəни, илк тохучулуг дəзкаһы, араба модели, гандалла дəфн олунмуш инсан, илк албан јазысы, илк тахта табут гəбирлəр вə с. Бунлар нечə мин ил əввəлки кечмишимиздəн сирли нағыллар данышыр.

Газах рајонунда Шомутəпə дејилəн јердəн тапылмыш даш дишли илк ораг Загафгазијада əн гəдим бичин алəти сајылыр. Бу ораг вə Күлтəпə (Нахчыван) јахынлығындан тапылан алəтлəр енеолит мəдəнијјəтинин Азəрбајчанда кениш јајылдығыны көстəрир.

Бу мəдəнијјəтин бизим олмадығыны, бу торпаглара сонрадан, јə'ни XI əсрдə кəлдијимизи иддиа едəнлəр дə вар. Бəс тарих өзү, онун јазылы абидəлəри нə дејир?

Күрчү салнамəси һəлə бизим ерадан əввəл IV əсрдə, јə'ни, тəхминəн 2400 ил бундан габаг бу торпагларда түркдилли гəбилəлəрин јашадығыны хəбəр верир. Салнамəдə көстəрилир ки, бунтүрклəр, башга сөзлə, туранлылар кəлəчəкдə фарс һөкмдары Кејхосрову өз сəрһəдлəриндəн сыхышдырыб чыхармаг үчүн Каспи дəнизиндəн Күр чајы бојунча јухары јеријəрəк Мсхетијə 28000 аилə илə кəлди. Мсхети Мамасахли вə бүтүн Картвеллəрин, јə'ни күрчүлəрин мүсаидəси илə фарслара гаршы мүбаризəдə өз көмəклəрини вə'д едəн бунтүрклəр Мсхетидəн гəрбдə гаја каһаларында јерлəшдирилди[1].

Икинчи мисал: хəлифə I Муавијəнин (661—680) мəслəһəтчиси Үбејд ибн Шəријјə əл-Чүрһумидəн сорушур: «Сəн аллаһ, Азəрбајчан һаггында əлагəниз, тəлашыныз вə хатирəниз нədир?»

Үбејд ибн Шəријјə хəлифəјə белə чаваб верир: «Азəрбајчан та гəдимдəн түрклəр өлкəсидир»[2].

Бу сөзлəр ерамызын VII əсриндə дејилиб. Амма «Та гəдимдəн» сөзүнүн бизи тарихин һансы дөврүнə апардығыны демəк чəтиндир.

Бир чох гəдим гајнаглар вə тарихчилəр дə һəлə ерадан чох-чох əввəллəр Азəрбајчан торпағында түркдилли гəбилəлəрин јашадығыны хəбəр верир.

Бунлары мəн демирəм, тарихи фактлар, тарихи сəнəдлəр дејир. Бунунла бəрабəр, тарихи дəлил-сүбутлардан даһа күчлү бир амил вар ки, мəн ону һəр шејдəн үстүн тутурам. Бу, мəним бу торпаға көзəкөрүнмəјəн теллəрлə бағлылығым, изаһолунмаз һисслəрлə мəчнунлуғумдур. Чүнки бизим көкүмүз бу торпағын дəрин гатларына елə ишлəјиб ки, биз өз лəјагəтимизи вə мə'нəви варлығымызы јалныз бу торпағын үстүндə һисс едə билəрик.

Ган јаддашы дејилəн бир фəһми һисс вар. Алимлəр бу һиссин, бу јаддашын механизмини, башгалдырма сəбəблəрини һəлə ача билмəмишлəр. Амма бу јаддаш биздəн асылы олмајараг баш галдырыр вə бизим гулағымыза гəрибə сирлəр пычылдајыр.

Һəрдəн дарыханда Бакыдан чыхыб үз гојурам дағлара, мешəлəрə, чөллəрə... Кечдијим јерлəрин һəр аддымында улу əчдадымын ајаг излəрини көрүрəм; јарпагларын пычылтысында, гарталларын гыј вурмасында, сел суларын шырылтысында онларын сəсини ешидирəм. Бу торпаг мəни чəкир. Бу торпағын үстүндə өзүмү дүнјанын əн гүдрəтли, əн күчлү адамы сајырам. Нијə бу гүдрəти, бу күчү мəн гүрбəт торпағында һисс едə билмирəм? Мəкəр, торпаг торпаг дејилми? Јох! Кимјəви тəркиби бир олса да бу торпаг, бу јурд бизə мə'лум олмајан ган јаддашы вə фəһм һисси илə бағлајыр бизи өзүнə. Вəтəнимин көрмəдијим, өмрүмдə бир дəфə дə олса кечмəдијим бир обасындан кечəндə һəр гаја, һəр даш, һəр дөнкə мəнə таныш кəлир, елə бил, бу јери һавахтса көрмүшəм. Əслиндə мəн көрмəмишəм, улу əчдадым көрүб, мəним ганымда дилə кəлир. Мəнə бу јерлəри таныш көстəрəн дамарларымдакы ганын јаддашыдыр.

[1] Картлис цховреба (күрчү тарихи). Грузинский текст, том I, Тбилиси. 1955, с. 35.
[2] Бах: Азəрбајчан ССР ЕА мə'рузəлəри, XXX ч., Б., 1974, сəһ. 86.

Мәним улу әҹдадым бу торпагдан јаранмыш, бу торпагда бој атмыш, бу торпагда јашајыб, бу торпаға гарышмышдыр. Мән белә билирәм. Буна әсасым да чохдур. Башга ҹүр дүшүнән варса, гој, бунун тәрсини сүбут етмәјә чалышсын. Мәним үчүн буну сүбут етмәјә еһтијаҹ јохдур. Бабамын көбәји бурда кәсилиб, һазырда өзүм дә бу торпағын саһибијәм. Бу торпаг да ҳалгымын ады илә адланыр.

Гәдим јүзилликләрин даш китабәләри көзләрим өнүндә вәрәгләнир: Искәндәрдән тутмуш Помпејә, Кирдән тутмуш әрәбләрә гәдәр јаделлиләрин бу торпаға һүҹумлары... бу торпаг уғрунда ахыдылан ганлар, гырғынлар... Бу улу торпаг мәним ганымла суварылыб. Уғрунда ган төкүлмәјән торпаг исә јалныз торпагдыр, о Вәтән ола билмәз. Торпагда о заман Вәтән олмаг һаггы газаныр ки, бу торпағын үстүнә ган вә алын тәри төкүлмүш олсун. Әкәр белә олмасајды, бу торпағы Вәтән адландырмаға бизим һаггымыз чатмаз вә ону һәр кәләнә пешкәш едәр, онун уғрунда ганлар ахытмаздыг. Бир һөкмдарын башга бир һөкмдарла мүәјјән сәбәб долајысы илә мүһарибәси ади һалдыр. Һеч бир һөкмдар разы олмаз ки, онун өлкәси башга бир һөкмдар тәрәфиндән ишғал едилсин, јахуд ҹаһанкирлик, «мәнәм»лик иддиасында олан бир азғынын өзүндән зәиф өлкәнин үстүнә басгыны да тарих үчүн гејри-ади дејил. Бәс, Бабәк? Көрәсән, һөкмдар олмајан Бабәкә нә дүшмүшдү ки, бу торпағын јолунда кәлмә әрәбләрә гаршы гылынҹ галдырырды? Чүнки о, узун әсрләр боју бу торпагда јашамыш, сүмүкләри бу торпаға гарышмыш дәдә-бабасынын мүгәддәс мәзарыны, руһуну вә шәрәфини кәлмәләрдән мүдафиә едирди. О рәва билмәзди ки, дәдә-бабасынын јурду кәлмәләрин тапдағы олсун. Бабәкин 20 иллик мүгавимәтинин нәтиҹәсидир ки, кәлмә әрәбләр бизи «гылынҹ мүсәлманы» адландырырды. Бәли, биз гылынҹ күҹүнә мүсәлманлашмыш гәдим христианлар, бүтпәрәстләр вә атәшпәрәстләрик. Өлкәмизин әразисиндә онларла гәдим Ағван килсәләринин вә мә'бәдләрин варлығы буна әјани мисаллардыр.

Бунунла бәрабәр, бу да бир һәгигәтдир ки, һеч бир халг дүнја бина оландан һәмишә ејни торпагда јашадығыны сүбут едә билмәз. Халглар ән гәдим дөврләрдән мүхтәлиф сәбәбләр илә даима бир јердән о бири јерә көч етмишләр, һеч бир халг јалныз бир торпагда бәнд алыб галмамышдыр. Бунун әксини дүшүнәнләр тарихдән ҳәбәрсиздирләр. Бурада јалныз нисбәт мәсәләси ола биләр. Беләликлә дә мүәјјән әразинин тарихи орада јашајан халгын тарихиндән әксәр һалда даһа гәдим олур. Даһа доғрусу, әразинин тарихи илә орада јашајан халгын тарихи чох һалда үст-үстә дүшмүр. Бу, инкаредилмәз бир һәгигәтдирсә, инди һансы халга «Бу сәнин јерин дејил» демәк олар? Әкәр буну демәк оларса, кәрәк Америкада јашајан бүтүн авропалылары, Маҹарыстанда јашајан маҹарлары вә Анадолуда јашајан түркләри индики вәтәнләриндән дәрбәдәр саласан.

Тарихдә тәбии вә гејри-тәбии ахынлар олмуш вә инди дәдә-бабаларын һагг-һесабыны нәвәләрдән тәләб етмәк ән азы ағылсызлыг вә наданлыгдыр.

86,6 мин квадрат километр әразијә малик гузеј Азәрбајҹан дүнјанын әсас иглимләринә вә бүтүн наз-не'мәтләринә маликдир. Бу торпагда јашајан халгын өзү сәхавәтли вә гәлби кениш олдуғундан тәбиәт дә өз сәхавәтини бу халгдан әсиркәмәјиб. Чүнки биз һәмишә гоншуну ики инәкли, өзүмүзү бир инәкли көрмәк истәмишик.

Малдар да олмушуг, јајлаға да көчмүшүк, нәдәнсә, бә'зән буну бизә нөгсан тутурлар. Әввәла, дүнјада дәдә-бабасы көчмә малдарлыгла мәшғул олмајан халг аз тапылар. Икинҹи тәрәфдән, јајлаға көчмәк тәбиәтә јахынлыгдыр, тәбиәт гәдәр саф вә тәмиз олмагдыр. Бәли, биз чәпәр, тәрәзи вә алвер дүшкүнү олмамышыг. Буна көрә јаландан, бөһтандан, алыб-сатмагдан, адам алдатмагдан хәбәримиз олмајыб. Амма бизи алдаданларын ҹавабыны һәмишә мәрди-мәрданә дөјүшдә верә билмишик. Биз алдатмамышыг, амма алдандығымыз вахтлар олуб. Нәтиҹәдә исә јенә биз галиб кәлмишик.

Һәлә 1904-ҹү илдә көркәмли рус публисисти, јазычы вә журналисти, «Кавказ» гәзетинин редактору В. Л. Величко «Кавказ. Русские дела и междуплеменные вопросы» китабында бу дијарда јашајан халгларын тарихи кечмишини, үмуми сәҹијјәсини шәрһ едәрәк азәрбајҹанлылар һаггында јазырды: «Азәрбајҹанлылар тәбиәтән хејирхаһлыгла јоғрулуб. Онлар тәбиәтән алиҹәнабдыр, мәрддир, гәлбиачыгдыр. Зеһни вә әхлаги кејфијјәтләрә маликдирләр»[1].

Биз ат белиндә доғулмуш, ат белиндә бөјүјүб әрсәјә чатмыш, ат белиндә дә иглимдән иглимә кечмишик. Бунун нәји гүсурлудур ки, тәбиәтин сафлығы, хејирхаһлығы ганымыза, руһумуза чөкмүш, өзүмүзү дә сафлашдырыб мә'нән көзәлләшдирмишдир.

Дәдә Горгуд дастанларында оғуз бәјләринин мә'нәви дүнјасыны — икидлијини, горхмазлығыны, бунларла бәрабәр, сафлығыны, ачызә әл тутмаларыны, инсаф вә виҹдана архаланмаларыны охудугҹа бабаларымызын бөјүклүјү, мәрдлији вә тәмизлији өнүндә сәҹдәјә кәлмәмәк мүмкүн дејилдир.

«Бамсы Бејрәк» бојунда бир өлкәдән башга өлкәјә мал апаран бәзирканлары Евнүк галасынын адамлары талајыр. Бәзир-

[1] *В. Л. Величко.* Кавказ. Русские дела и междуплеменные вопросы. С. Петербург, 1904, с. 149.

канын бөјүјү тутулур, кичији өзүнү Оғуз һүдудуна јетирир. Ондан сонра чәмәнликдә динчәлән Бајбура бәјин оғлу бәзирканы динләјир, башындакы 40 икидлә Евнүк галасынын таланчылары илә дөјүшә јолланыр. Таланчылардан бәзирканларын малыны кери гајтарыр.

Бәзирканлар бу јахшылығын әвәзини вермәк үчүн Бајбура бәјин оғлуна гајтарылан маллардан она истәдијини көтүрмәји тәклиф едир. Икид тачир, ја алверчи дејилди ки, парча-пурчаја, гызыла, даш-гаша тамаһ сала. Әр оғлу әр өз икидлијинә вә дәдә-баба ән'әнәсинә ујғун атларын ичиндән бир ајғыры, бир алты ганадлы күрзү вә ағ киришли јајы сечир.

Бәзирканлар башларыны ашағы дикир. Буну һисс едән икид:

— Чохму истәдим? — дејинчә, бәзирканлар:

— Хејр, амма бизим бир бәјимиз оғлу вардыр. Бу үч шеји она һәдијјә апарырыг — дедиләр.

Икид:

— Бәјинизин оғлу кимдир?

Бәзирканлар:

— Бајбуранын оғлу — дедиләр. Амма гаршыларындакынын Бајбуранын оғлу олдуғуну билмәдиләр.

Икид бу сөзү ешидинчә, атына гамчы вуруб, онлардан узаглашды.

Ертәси бәзирканлар Бајбуранын һүзуруна кәлдиләр. Бәјин јанында отуран икиди танıјыб, әһвалаты атасына данышдылар. Ата севинди вә бәзирканлардан сорушду:

— Мәним оғлумун икидлији она ад гојачаг гәдәр вармыдыр?

Дедиләр:

— Даһа артыг!

Бајбура бәј гејрәтли оғуз бәјләрини чағырды. Дәдәм Горгуд кәлди, оғлана ад гојду:

— Үнүмү анла, сөзүмү динлә, Бајбура бәј, Аллаһ тәала сәнә бир оғул вермиш, тути версин... Гаршы јатан гара дағлардан ашар олса, Аллаһ тәала сәнин оғлуна ашыт версин. Ганлы-ганлы сулардан кечәр олса, кечид версин. Бунун ады боз ајғырлы Бамсы Бејрәк олсун. Адыны мән вердим, јашыны аллаһ версин.

Бамсы Бејрәк бәзирканлардан дәдә-бабасынын чәнкавәрлик ән'әнәсинә ујғун әрмәған истәдији кими, Дәдәм Горгуд да оғлана өз икидлијинә ујғун ад верир: «Бамсы Бејрәк!»

Белә мисалларын сајыны артырмаг да олар.

Бүтүн бунлар оғуз бабаларымызын јүксәк мә'нәвијјатындан, көзәллик дујғусундан вә инчә зөвгүндән хәбәр верир. Будур, бабаларымызын мә'нәвијјаты вә мәдәнијјәти, дүнјакөрүшү, зөвгү вә фәлсәфәси!

Улу бабаларымыз дүнјанын мадди не'мәтләри илә јашамамыш, мә'нәви дүнја илә нәфәс алмыш, мәрд олмуш, намәрдлијин нә олдуғуну билмәмишләр. Оғузлар душмәнини һеч заман архадан вурмамыш, она тәлә гурмамыш, сөзүнү демиш, онунла үзбәүз вурушмушлар.

Дастанда һадисәләр Азәрбајчанда чәрәјан едир вә көстәрилир ки, оғузлар күрчү, ермәни вә абхазларла гоншудур. Һадисәләр Бәрдәнин, Кәнчәнин, Дәрбәндин, Әлинчә галасынын вә Көјчә көлүнүн әтрафында чәрәјан едир.

Дастан бу сөзләрлә башланыр: «Рәсул Әлејһүссәлам заманына јахын Бајат бојундан Горгуд ата дејилән бир әр гопду». Бурдан ајдын олур ки, дастан Мәһәммәд пејғәмбәрин заманындан чох әввәл — jә'ни VII әсрдән габаг јаранмышдыр. Бәдии чәһәтдән бу гәдәр камил вә гүдрәтли бир әсәри јарадан халг бу өлкәдә узун әсрләр боју бәргәрар олуб, торпағын дәринликләринә көк атмасајды јурд-јува, доғма очаг, ана торпаг һисси онда бу гәдәр мөһкәм вә дәрин ола билмәзди. Вәтән һисси бурдакы бүтүн образларын илијинә, ганына елә ишләјиб ки, онун јолунда бунларын һәр бири өлүмә һазырдыр. Бурдан белә нәтичә чыхыр ки, дастан VII әсрдә јаранıбса да бу дастаны јарадан халг даһа гәдимләрдән бу торпагда јашамыш, бу торпағын дәринлијинә көк атмышдыр.

Дастанларын бәдии дәјәрини вә буну јарадан халгын Азәрбајчанда даһа гәдимләрдә көк атдығыны көстәрән инкилис филологу Чофреј Лјуис јазыр: «Ислам тарихиндән хејли әввәл јаранмыш бу дастанлар көчәри оғузларын һәјат тәрзи илә ислам мәдәнијјәтини бирләшдирир».

Инкилис алиминин дедији «Ислам тарихиндән хејли әввәл» сөзү үзәриндә душүнмәк лазымдыр. Бу «хејли» сөзү ерадан әввәлә кедиб чыхмырмы?

Дүнја фолклорунун инчиләриндән сајылан бу бөјүк әсәр јалныз камил вә бөјүк халгын тәфәккүрүндән, һисс вә дујғуларындан сүзүлә биләрди. Намусу, шәрәфи, кишилији вә мәрдлији, мә'нәви бөјүклүјү вә сафлығы тәблиғ вә тәрәннүм едән бу әсәр оғузларын мә'нәви дүнјасынын ајнасы, үстүндә јашадыглары торпаг исә өз ганлары илә сувардыглары гануни торпагларыдыр.

Дағ чешмәләринин шырылтысындан, ат кишнәртиләриндән, күләкләрин вıјылтысындан, гушларын нәғмәсиндән нәғмә алан бу халга «шаир халг» (Н. Тихонов) дејилмәси тәсадүфи дејилдир. Дилимизи өјрәнмәк истәјән бөјүк рус шаири М. Лермонтов јазырды ки, «Авропада франсыз дили нәдирсә, Гафгазда түрк дили дә одур»[1].

Бизим дилин тә'сири вә көзәллији о гәдәр бөјүк олмушдур ки,

[1] *М. Ј. Лермонтов.* Полное собр. соч. т. V. М.—Л., 1937, с. 393.

башга халгларын ашыглары вә шаирләри дә бу дилдә өлмәз әсәрләр јаратмышлар. XIII—XIV әсрләрдән бәри онларла ермәни шаири вә ашығы бизим дилдә ше'р јазыб, диван бағламышлар. Фрик вә Блуз Һованес (XIII әср), Тилкуранси (XIV әср), Бағишеси (XV әср) түрк дилиндә, лакин ермәни һәрфләри илә јазылмыш көзәл ше'р парчалары гојуб кетмишләр. XVI әсрдә Ванлы Кучак (Наһапет Кучак), XVII әсрдә Гул Арзуин, XVIII әсрдә Сајат Нова, Миран, Бағыр оғлу, Әмир оғлу, Гул Егаз, Тураб дәдә, Шамчы Мелко, Кичик Нова, Артем, Һарутјун Бегум, XIX әсрдә Кешиш оғлу, Дони, Гәссаб оғлу, Зәркәр (1824—1874), Дәлләк Мурад, Ширин (Һованес Карапетјан) (1827—1856), Мискин Бүрчи (1810—1847), Маһуби Кеворк (1827—1927), Чәркәз оғлу (1763—1845), Туринч (1790—1875), Артун оғлу (1789—1869), Камил (Багдасар) (1803—1932), Бәдәл (1810—1850), Әзбәр Адам (1816—1846), Бүнјад оғлу (1818—?), Нирани (1822—?), Чаһил оғлан (1820—1850), Кәнһа (1820—1886), Һәллач оғлу (1839—1919), Мајиф (1825—1902), Сәрдар оғлу (1830—1896), Сазаји (1848—1916), Кәрдиши (1857—1909) вә с. Бунлардан башга јашадыглары илләри дәгиг билмәдијимиз Јетим оғлан, Бабачан, Мәһчуби, Мискин Степан, Воскан оғлу, Гејрәтли, Талал оғлу, Гитчи Титтос, Зүлал оғлу, Мәлул вә с. ермәни ашыглары түрк дилиндә јазмышлар. Бу ән'әнә Ашыг Авак, Ашыг Вартан кими ел сәнәткарларынын тимсалында Совет һакимијјәти дөврүндә дә давам етдирилмишдир.

Түрк дилиндә јаздыгларына көрә бу сәнәткарларын бир чоху, көрүндүјү кими, өзләринә түрк адлары көтүрмүшләр.

Ашыг Дони, Ашыг Татевос, Степанос Јерест кими ашыглар исә бир чох гошмаларыны јары ермәни, јары түрк дилиндә јазмышлар. Ермәни фолклорчусу Г. Тарвердијан 400-ә гәдәр ермәни ашығын әсәрләрини топладығыны јазыр вә дејир ки, бунлардан јалныз 20—25 нәфәри ермәни, галанлары исә јалныз түркчә јазмышдыр[1].

Ермәни ашыг вә шаирләринин түрк дилиндә јазыб јаратмаларынын сәбәбини һәрә бир чүр изаһ едир. Мәшһур ермәни тарихчиси Лео даһа дүзкүн мөвгедә дурараг буну түрк дилинин зәнкинлијиндә вә сәлислијиндә көрүр. О јазыр: «Ашыглар үчүн нағылларда, маһныларда тәсвир олунан һәјаты ифадә етмәк үчүн түрк дили ермәни ләһчәләриндән даһа сәлис, даһа ифадәли вә даһа зәнкиндир»[2].

Чох мараглы һалдыр ки, ермәничә јазан ашыглар да түрк ше'р вәзнини (һеча вәзни — једдилик, сәккизлик, онбирлик, ондөрдлүк, онбешлик вә с.) вә формаларыны (гошма, кәрајлы, дүбејт, мүхәммәс вә с.) гәбул етмишләр. Бунлардан башга һәлә чох гәдимләрдә көһнә ермәни дили грабарда һәмгафијә сөзләр олмадығындан, сонралар халг усталары сәтирләрин сонундакы гафијәни тәмиз билдикләри гоншу түрк дилиндән көтүрмәли олурдулар. М. Х. Абеғјан јазыр: «Классик грабарда һајрени (бајаты) ше'ри гафијәсиз јазылырды. Белә ки, бизим дилимиз гафијә сарыдан касыбдыр, дилимиздә һәмгафијә сөзләр аздыр. Шифаһи халг јарадычылығында гафијә XI—XII әсрдән сонра јаранмаға башлады. Халг нәғмәләрини јараданлар гафијә үчүн онлара ајдын олан түрк дилинә мүрачиәт едирдиләр»[1].

Ше'р формаларыны башга халгдан көтүрмәк вә ајры дилдә бу формаларда ше'р јазмаг мүмкүндүр. Лакин вәзн көтүрмәк чәтин мәсәләдир. Она көрә ки, һәр халгын дили о дилин тәбиәтинә вә гурулушуна ујғун вәзнини јарадыр. Бизим доғма вәзнимиз олан һеча вәзни түркдилли халгларын дилиндәки саит вә самит сәсләрин сөз ичиндәки гурулушундан вә дүзүлүшүндән доғмушдур. Бу гурулуша вә бу дүзүлүшә ујғун кәлмәјән дил, һеча вәзнини гәбул едә билмәз. Белә олдуғу тәгдирдә бәс нечә олмуш ки, ермәни дилиндә дә һеча вәзни илә ше'р јаза билмишләр? Гәдим ермәни дили — грабарла, јени ермәни дили ашхарабарын гурулушу арасындакы фәрги вә бунун сәбәбини 50 илә гәдәр ахтаран ермәни алими, ермәни дилинин бөјүк мүтәхәссиси, профессор Һ. Ачарјан бу барәдә белә дејир: «Ермәни дилинин структурундакы дәјишиклик нәдән төрәмишдир? Нијә ермәни дили структуруна, гурулушуна көрә өз әһатәсиндә олан вә ону ишғал едән дилләрә — латынчаја, јунанчаја, франсызчаја, әрәбчәјә, ајсоричәјә вә һәтта күрдчәнин структуруна, гурулушуна ујғун ола-ола, бирдән-бирә бунлардан узаглашыр, түрк-татар дилләринин структуруна ујғунлашыр? Бу охшајыш тәсадүфидирми? Ермәни дилинин структурунун, гурулушунун дәјишмәсинә сәбәб нәдир?»[2]

Сәбәб ајдын дејилми? Гурулушча латын, јунан, франсыз, әрәб вә күрд дилләри групуна дахил олан ермәни дили гоншусу түрк дилләринин тә'сиринә мә'руз галмыш вә өз структуруну дәјишмишдир. Бу ујғунлашманын нәтичәсидир ки, ермәни шаир вә ашыглары түрк дилинин тәбиәтиндән вә гурулушундан доған һеча вәзнини дә гәбул етмишләр. Бурадан јазынын әввәлиндә дедијимиз бир мәсәләнин даһа тутарлы тәсдиги дә мејдана чыхыр. Мә'лумдур ки, бу дилин башга бир дилин структуруна ујғунлашмасы 50—100 илин иши ола билмәз. Бу дәјишиклик

---

[1] Бах: Ермәни ашыглары, I чилд, Јереван, 1937, сәһ. 19. (Бундан сонра верилән бүтүн ермәни мәнбәләри ермәни дилиндәдир).
[2] *Лео.* Ермәни тарихи, III чилд, Јереван, 1946, сәһ. 1072.

[1] *М. Х. Абеғјан.* Халг гусанларынын маһнылары. Јереван, 1940, сәһ. 19.
[2] Бах: Ермәни дилинин тарихи. II һиссә. Јереван, 1951, сәһ. 191.

үчүн әсрләр — ән азы 500—1000 ил лазым иди. Гәдим ермәни дилиндәки түрк тә'сири исә һәлә ерамызын VII әсриндән өзүнү көстәрмәјә башлајыр. Ермәни дилиндәки бу дәјишиклик түркдилли халгын бу торпагларда даһа гәдим заманлардан јашамасынын ашкар сүбутудур.

Дил, вәзн вә форманы гәбул едән ермәни сәнәткарлары ермәничә јаздыглары ше'рләрини дә бизим ашыг һавалары үстүндә охудугларындан вәзн вә форма илә бәрабәр бу вәзн вә формадан доған мусигини дә гәбул етмәли олмушлар. Кетдикчә бу мусиги дә онлар үчүн доғмалашмышдыр. Тәсадүфи дејил ки, Г. Левонјан Азәрбајҹан ше'ринин ермәни халгы арасында кениш јајылмасынын әсас сәбәбини мәлаһәтли мусигимиздә көрүр[1].

Мәнҹә, Г. Левонјанын дедији әсас сәбәб дејил, сәбәбләрдән биридир. Она көрә ки, әввәл сөз, сонра һәмин сөзүн үзәриндә маһны јараныр. Ачарјанын дедији кими, ермәни дилинин тәбиәти, гурулушу Азәрбајҹан дилинин тәбиәти вә гурулушуна ујғунлашмасајды, Азәрбајҹан вәзнләри ермәни дилинин тәбиәтинә, руһуна јатмаз, бу дилдә једдилик, онбирлик, ондөрдлүк вә с. өлчүләрдә ше'р јаратмаг мүмкүн олмазды. Бу бир һәгигәтдир ки, бизим доғма вәзнимиз олан һеҹа вәзни, јалныз түркдилли халглара аиддир. Бу вәзни түркдилли халглардан башга јалныз ермәни ше'риндә көрмәк мүмкүндүр. Демәк, бу еjнилији мусигидән әввәл дил тә'сириндә ахтармаг лазымдыр. Чүнки дил вәзни, вәзн дә мусигини јарадыр.

Азәрбајҹан халг һавалары илә охумаг үчүн һәм ермәничә, һәм дә азәрбајҹанча нәғмәләр јарадан ермәни ашыгларындан Бајдзаре «Бағчада күлләр», «Јар бизә гонаг кәләҹәк», «Кәрәми» адлы Азәрбајҹан һаваларына ујғун ермәничә ше'рләр јазмышдыр[2].

Гаракин Левонјан јазыр: «Түркләрлә јанашы јашајан ермәни ашыглары өз адларыны түрк ашыгларындан көтүрмүш, маһныларыны исә гәдим Асија һаваларында охумаг үчүн түрк һаваларына ујғунлашдырмышлар».

Бөјүк ермәни јазычысы Х. Абовјан исә јазырды: «Чох гонаг кетдијим, јахуд шәһәрлә кечдијим вахтларда диггәтими топлајырдым ки, көрүм халг данышаркән, кеф едәркән нәдән даһа чох һәзз алыр. Дәфәләрлә көрүрдүм ки, мејданда, күчәдә адамлар дуруб бир кор ашыға елә һајыл-мајыл гулаг асыр, пул верир, ағызларынын сују ахыр. Мәҹлисдә вә тојда сазандарсыз һеч чөрәк јемәк олардымы? Дедикләри түркҹә иди...»[3]

[1] Бах: *Г. Левонјан.* Әсәрләри, Јереван, 1963, сәһ. 35.
[2] Бах: Ашыг Бајдзаренин Варшам Трдатјан маһнылары, I ҹилд, Тифлис, 1895.
[3] Бах: *Х. Абовјан.* Сечилмиш әсәрләри, I ҹилд, сәһ. 9.

Тарихин ән гәдим дөврләриндә јанашы јашамыш ермәни вә түркләр һәмишә бир-биринә арха вә көмәк олмушлар. XVIII әсрдә ермәни вә түркләр бу ики гардаш халгын арасына фитнә-фәсад саланлара гаршы гаршылыглы әһднамә бағламышдылар. Мәсәлән, Кәнҹәнин 80 мәһәлләсиндә јашајан Азәрбајҹан әһалисинин әһднамәсиндә дејилир: «Бу вә ја башга јердә ермәниләрә зәрәр вермәјә гојмајаҹағыг. Гој онлар һәр ҹәһәтдән архајын вә раһат олсунлар... Бунун үчүн биркә анд ичмишик, биркә сөз вермишик, бизим андымыз, шәртимиз, әһдимизә көтүрдүкләримиз даш үзәриндә һәкк олунмуш кими даимидир»[1].

Халг һәмишә белә дүшүнмүш вә бу гардашлығы сона гәдәр сахламаға чалышмышдыр. Лакин бә'зән өзүнү халгынын «бөјүк патриоту» кими гәләмә верән чызмагарачылар вәтәнпәрвәрлик маскасы алтында кизләниб ики халгын арасыны вурмаға чалышыр, араја әдавәт тохуму сәпирләр. Беләләриндән бири јалан вә уjдурмаларла долу «Очаг» китабыны јазан, адынын да, фамилијасынын да көкү дилимиздән кәлән Зори Балајандыр (зор-бала). Һәр дөврдә беләләри тапылыр.

Бөјүк ермәни јазычысы, ингилабчы демократы М. Налбандјан вахтилә бир мәгаләсиндә белә јаланчы вәтәнпәрвәрләрин образыны чох көзәл чәкмишдир: «О, тәгрибән гырх јашлы бир адамдыр... Мүхтәлиф китаблар охумаға һәвәс көстәрир. О, һәмишә өзүнү вәтәнпәрвәрләрдән бири һесаб етмиш вә инди дә һесаб едир. Нијә дә һесаб етмәсин — өзүнү вәтәнпәрвәр сајмаг, јахуд башгаларынын көзүндә вәтәнпәрвәр кими көрүнмәк чох чәтин ишдирми? Мән буну башга халглар барәдә дејил, јалныз бизим ермәниләр барәдә дејирәм. Чүнки башга халгларда вәтәнпәрвәр кими шөһрәтләнмәк нә гәдәр чәтиндирсә, бизим халгда бир о гәдәр асандыр. Нә үчүн? Онун үчүн ки, ермәни орда-бурда бир-ики курултулу ибарә ешидән кими өз кушәсинә чәкилиб өзүнү вәтәнпәрвәр һесаб етмәјә башлајыр; о, өз халгына хош истәкләрлә үз тутур... О, милләти тә'рифләјир, милләтин гүсурларыны өзкәләрдән кизләдир. Кyја о, ермәни халгыны елә севир ки, бу халгын гүсурларыны үзә чыхаранлара нифрәт бәсләјир, бөһтан вә сөјүшлә онлардан гисас алыр вә... даһа нә истәјирсиниз — күркүндә өмрүнү баша вуран вә вар-јохундан олан бир заваллынын гәриб дијардакы гәбрини мүгәддәсләшдирир.

Бах, белә бир адам — аһ, аҹы һәгигәт — авам күтләнин көзүндә һөрмәт газаныр. О, гарныны көпүкдүрүб, бығларыны ешир, биздән һөрмәт вә еһтирам көзләјир.

Узаг ол биздән, һәјасыз ахмаг, чәкил көзүмүздән, јаланчы вә

[1] Ермәни — фарс мүнасибәтләри һаггында. Јереван, 1927, сәһ. 88.

шәрәфсиз инсан, биз сәнин фырылдагларына бәләдик, сәнин фитнә-фәсадын бизә мә'лумдур»[1].

Чох бөјүк вәтәндашлыг чәсарәти, мәс'улијјәт һисси вә мүдрикликлә дејилмиш бу сөзләрин јазылдығы вахтдан бир әсрдән артыг бир мүддәт кечмишдир. Онун мүәллифи тәһсилчә вә ихтисасына көрә тәбиб иди, савадлы, исте'дадлы тәбиб Москва университетинин мә'зуну М. Налбандјан һәм дә ичтимаи-сијаси вә тарихи-әхлаги хәстәликләри көрән, мүајинә вә мүаличә етмәјә чалышан һәким-журналист-публисист иди. Онун јаздыгларыны охујурсан вә мәәттәл галырсан, фикирләширсән, нечә олуб ки, Михаил Налбандјан көрдүјү, гамчыладығы, ифша вә нифрәт етдији «јаланчы вә шәрәфсиз» адамлар, «бөһтан вә сөјүшлә» өзүнә «вәтәнпәрвәр» ады газандырмаға чалышанлар, «гарныны көпүрдүб, бығларыны ешиб... һөрмәт вә еһтирам көрмәјә чәсарәт едән» авантүристләр бизим зәманәмизә гәдәр дә кәлиб чыхмышдыр. Һәм дә беләләринин ичәрисиндә нә гәдәр тәәччүблү көрүнсә дә һәким-јазычы-публисист вә һәтта әмәкдар идман устасы оланы да вардыр. Беләсинә елә кәлир ки, халгларын вә милләтләрин тарихини ағына-бозуна бахмадан тәһриф етмәк, өз авантүрист мејлләри вә фантазијасына ујғун шәкилдә јазмаг да олар, чап етмәк дә. Һәм дә ачыначаглысы будур ки, кимләринсә һимајәдарлығы илә чәзасыз галмаг да мүмкүндүр. Лакин беләләри әввәл-ахыр кор кишинин оғлу кими бәднам олачаг, тарихин зибил јешијинә атылачаглар. Бунунла әлагәдар бир ибрәтамиз факты охучуларын нәзәринә чатдырмаг истәјирәм. 1971-чи илдә елми журналлардан бириндә мәшһур совет алими академик И. Пиотровскинин «Редаксијаја мәктуб»у дәрч олунмушдур. Ону диггәтлә охудум. Мәни о гәдәр тутду ки, сурәтини чыхартдырдым. Гојмушам јазы масасынын үстүнә. Нә гәдәр дәрин вә тутарлы мәктубдур. Елми дүрүстлүјүн, дәгиглик вә мәс'улијјәтин бариз нүмунәсидир. Ону охумағы тарихлә мәшғул олан һәр кәсә мәсләһәт көрәрдим. Сөһбәт нәдән кедир? 60-чы илләрдә Ермәнистан ЕА нәшрләриндә, бир сыра күтләви мәтбуат органларында сенсасија характерли јазылар вә мә'луматлар дәрч олунду ки, куја республика әразисиндә ерамыздан әввәл XIX—XVIII әсрләрә аид һајас иероглиф јазысы мејдана чыхарылмышдыр. Һәтта һәмин дөврә аид сиккә белә тапылмышдыр. Тезликлә бу јазылары «охујанлар» да пејда олду. Онларын мәзмуну «ачылды». Бу «кәшф» барәдә һәтта харичи мәтбуат сәһифәләриндә јазылар чыхды. Академик И. Пиотровски мәктубунда бүтүн бу һај-күјүн әсассыз олдуғуну, һеч бир елми дәлил вә фактла сүбута јетирилмәдијини көстәрир. Совет, о чүмләдән Ермәнистан шәргшүнаслары вә алим-мүтәхәссисләринин рә'јинә истинад едәрәк мүәллиф јазыр ки, Метсомар јазылары һаггында әсл һәгигәт будур ки, әввәла, онлар ерамыздан әввәл XIX әсрә аид дејил, ерамызын XIX әсринә аиддир. Икинчиси, тапынты һајас јазысы дејил, куфи хәтти илә јазылмыш Азәрбајчан сөзләридир, өзү дә әввәлләр Метсомар јајласында јерләшмиш азәрбајчанлы Зејвә кәнди сакинләринә мәхсусдур. Үздәнираг јени јазы кәшфчиләри әрәб әлифбасы илә јазылмыш сөзләри сағдан сола охумаг әвәзинә, солдан саға охумуш, бә'зи дүзәлишләр етмиш вә һәгигәтлә бир әлагәси олмајан фантастик ујдурмалара јол вермишләр. О ки галды сиккәләрә, сән демә, бунлар да XII—XIII әсрдә Азәрбајчан Атабәјләринин сиккәләри имиш[1].

Азәрбајчан вә ермәни халглары һәмишә гоншу олмуш, арагарышдыранлара гаршы өз сөзүнү демишләр. Бу чәһәтдән Азәрбајчан вә ермәни дилләриндә чыхан «Дә'вәт-Гоч» болшевик гәзетинин 1906-чы ил 4-чү нөмрәсиндә ермәни шаири Сурен Һагвердијанын «Мәһәббәт» сәрләвһәли ше'ри чох марагльдыр. Ермәни шаиринин азәрбајчанча јаздығы, гәзетдә ермәни һәрфләри илә дәрч едилмиш ше'ри күнаһсыз гурбанлара гаршы чыхыр, ики гардаш милләти сүлһә, достлуға чағырыр:

Истәр исәк бизләр јахшы күн көрәк,
Лазымдыр ки, үрәк үрәјә верәк.
Истәр исәк хилас олаг бәладан,
Сизлик, бизлик кәрәк чыхсын арадан.

Кәл гардашым дост олаг,
Һәр хәтадан гуртулаг.
Гардашлыгла кечирилән
Күнләри јада салаг.

Шаир араја әдавәт дүшмәмишдән әввәлки достлуг, гардашлыг күнләрини јада салмағы, јенә һәмин о күнләрә гајытмағы төвсијә едир. Мараглы бурасыдыр ки, Ч. Мәммәдгулузадә дә «Каманча» пјесиндә ермәни Бахшынын чалдығы секаһын тә'сири илә өтән күнләри јада салыб дејир:

— Елә чалыр ки, кечән күнләри кәтирир гојур адамын габағына.

Гәһрәман јүзбашы Бахшыја:

— Адә, ермәни, тез каманчаны јығышдыр, кет бурдан, јохса атамын кору һаггы, бу јолдашларымын башына анд олсун, бу

[1] *М. Налбандјан.* Өлүләрин сорғусу. Сечилмиш фәлсәфи, ичтимаи-сијаси әсәрләри. М., 1954, с. 182—183.

[1] Бах: Академия Наук Армянской ССР. Историко-филологический журнал, 3 (54), Јереван, 1971, с. 302—303.

гәмијјән бу саат сәни дә өлдүрәрәм, өзүмү дә өлдүрәрәм». Нијә? Чүнки һәр ики халгын мусиги аләти каманча өз наләси илә кечән күнләри — ики халгын бир-биринә чан дејиб чан ешитдији күнләри Гәһрәман јүзбашынын дедији кими кәтириб гојду онун көзләринин габағына. Гәһрәман јүзбашы кечән күнләрин ширин хатирәсиндән кечә билмир. Бу мәгамда о, һәм өзүнү, һәм дә ермәни халгынын нүмајәндәси Бахшыны күнаһкар билир. Буна көрә дә ермәнијә «сәни өлдүрәрәм демир», өзүмү дә өлдүрәрәм, сәни дә» дејир. Бычағы әлиндән дүшүр, әсир Бахшыны азад едир.

Бәли, тарих дә, көркәмли јазычыларымыз да белә дејир.

Мән тарих мүтәхәссиси дејиләм. Садәчә олараг бу торпағын оғлу кими охудугларымы, ешитдикләрими, көрдүкләрими бир даһа саф-чүрүк едиб бу јазыны јаздым. Шүбһәсиз, тарихчи алимләримиз даһа санбаллы сөз дејә биләрләр, һәм дә демәлидирләр. Чүнки тарихлә «ојнајан», тарихи «мүасирләшдирән» «алим» вә «јазычылар» инди дә пејда олурлар. Индинин өзүндә торпагларымызы газыб даш басдыранлар тапылыр ки, бир нечә илдән сонра јени «кәшфләрлә» аләмә сәс салсынлар. Сәс салсынлар ки, бура да бизимдир. Дәлил-сүбут үчүн исә сүн'и басдырылмыш дашы кифајәт һесаб едирләр...

Бу мә'нада Азәрбајчан тарихини, онун сирли-сеһрли кечмишини дәриндән билмәк һәр биримизин мүгәддәс борчудур. Бәс биз бу борча нә дәрәчәдә садиг галырыг? Тарихимизи кәнчләримизә өјрәдә билирикми? Өјрәдә билирикми ки, онлар сабаһ сахта даш басдыранлары, бу дашлардакы сахта јазылары ајырд едә билсинләр? Онлары тарихимизә сахта из саланлардан горумаға һазырлаја билирикми? Тәәссүф ки, јох!

Тәәссүф ки, Азәрбајчан тарихи барәдә күтләви-сијаси китаблар аздыр. Бә'зән тарих китабларымыз о гәдәр гәлиз, академик дилдә јазылыр ки, ону охујан ади охучу нә бир шеј анлајыр, нә бир шеј өјрәнә билир.

Бә'зән тарихи пис билмәләринә көрә кәнчләримизә ирад тутурлар. Кија кәнчләр аз охујурлар. Јох, әзизләрим, кәнчләр охујурлар, биз онлара нәји охутмағы билмирик. Биз онлара тарихимиз барәдә санбаллы китаблар верә билмирик. Көрәсән нәшријјатларымызын Азәрбајчан тарихинә, онун мүхтәлиф дөврләринә даир вахташыры күтләви китаблар бурахмасына нә мане олур?

Мәкәр фачиә дејилми ки, XV әсрин көркәмли сәркәрдә вә дипломаты, Ағгојунлу дөвләтинин әсасыны гојмуш Узун Һәсәни бүкүнкү кәнч, һәтта бә'зән зијалы белә танымыр.

Биз нијә Сәфәвиләр дөвләтинин әсасыны гојмуш дөвләт хадими вә шаир Шаһ Исмајыл Хәтаинин бир «шаһ» сөзүнә көрә бәзән адыны чәкә билмирик? Нијә башга халглар дөвләт башчысы олмуш чарлара, императорлара абидә гојурлар, биз Хәтаинин «шаһлығындан» еһтијат едирик? Биз тарихимизи кәнчләримизә беләми севдиририк? Јәгин ки, тарихимизи белә өјрәтдијимиз вә белә өјрәндијимиз үчүн ону сахталашдырмаг истәјәнләрин иши асанлашыр. Илләрин, әсрләрин сынағындан чыхараг бу күнүмүзә чатан даш абидәләрдә, дикәр јазылы гајнагларда «дүзәлиш» апарылмасы да бу биканәлијимизин бәласы дејилми? «Очаг» китабындакы (З. Балајан) сахта фактлары, сахта «вәтәнпәрвәрлик» мотивләрини һечә ендирмәк үчүн дәлил-сүбутумуз чохдур. Амма пәракәндә шәкилдәдир. Топланыб санбаллы китаб шәклинә, тарихимизә јарашан абидә шәклинә салынмајыб.

Бу мә'нада киши гејрәтли алимимиз Фәридә Мәммәдованын «Гафгаз Албанијасынын сијаси тарихи вә тарихи чоғрафијасы» (рус дилиндә, «Елм», 1986) адлы китабы чох гијмәтлидир. Бу китабын әсас мәзијјәтләриндән бири будур ки, мүәллиф күлли мигдарда гајнаглара, о чүмләдән орта әсрләрдә јашамыш ермәни мүәллифләринин әсәрләринә истинад едәрәк Азәрбајчанын әрази бүтөвлүјүнү—истәр Сүник олсун, истәр Әрсаг, истәр Камбисена олсун, истәр Гогарена, бунларын һамысынын гәдим Албанија торпаглары олдуғуну сүбут едир.

Мүәллиф сүбут едир ки, бу торпаглар мүәјјән гыса мүддәтә ермәни чарлығы тәрәфиндән зәбт едилсәләр дә, һеч вахт Ермәнистан торпаглары олмамышдыр вә бу торпагларда ермәни диллиләр јашамамышлар. Бу торпаглар, үмумијјәтлә, Албанија әразиси Атропатена илә бирликдә гәдимдә бизим индики Шималлы вә Чәнублу Азәрбајчанымызын әразисини тәшкил етмишдир. Бу әразинин аборикенләри — јерли әһалиси һәлә ерамызын әввәлләриндән бу јерләрә күтлә һалында ахыб кәлмәјә башламыш түркдилли гәбиләләрлә бирликдә һәлә әрәб истиласындан чох габаг тәшәккүл тапмыш Азәрбајчан халгынын әсасыны, көкүнү тәшкил етмишдир.

Мараглыдыр ки, Ф. Мәммәдова ермәни тарихини гәдимләшдирмәк истәјән сахта тарихчиләрин сахта дәлил-сүбутларыны алт-үст едир, тарихи гајнаглара сонрадан әлавә едилмиш «дүзәлишләрин» өз «тарихини» көстәрир.

Тәсадүфи дејил, бу чүр санбалына, елми сәвијјәсинә көрә Ф. Мәммәдованын китабы әлдән-әлә кечир, һәвәслә охунур. Амма Азәрбајчан дилиндә, һәм дә күтләви тиражла бурахылмасы да зәрури тәләбат олараг галыр. Гој бу китаб һәр бир азәрбајчанлынын столүстү китабы олсун. Һеч олмаса, тарихимизин бир дөврү һаггында санбаллы тәдгигат әсәринин варлығы илә фәхр едәк!

Амма нә фајда, бу китабын да әлејһинә чыхан јаланчы «вәтәнпәрвәрләр» тапылды. Јереванда чыхан «Гракан терт» («Әдәбијјат гәзети») гәзети Ф. Мәммәдованын китабынын «гызышдырычы мөвзу»да олдуғу барәдә чыхыш етди. Гәрибәдир ки, бу китабда верилмиш фактлара гаршы чыхмаг үчүн гәзет өзүнә һавадар да тапды: ССРИ ЕА Тарих Институтунун директор муавини А. Н. Сахаров.

Академик Зија Бүнјадов бу мәсәләјә өз кәскин мүнасибәтини билдириб,[1] јаланчы «вәтәнпәрвәрләри» вә онларын сахта «сүбут-дәлилләрини» ифша етди. Алим јазыр: «Бир чәһәт дә шүбһә доғурур: антик вә орта әсрләр дөврү проблемләринә һәср олунмуш, јазылышы һеч шүбһәсиз профессионал билик тәләб едән докторлуг диссертасијасы кими тәгдим вә мүдафиә олунмуш, гәдим тарих мүтәхәссисләри вә медејевистләр тәрәфиндән јүксәк гијмәтләндирилмиш бир тәдгигат әсәрини А. Мушегјан кими бир филолог һејрәтамиз бир кобудлугла јерә вурур. Лакин бундан да чох тәәччүб доғуран «рәсми чаваб» јазмыш А. Н. Сахаровун һәдсиз мәддаһлығыдыр».

Даһа сонра З. Бүнјадов јазыр: «Сон заманлар бә'зи ермәни алимләри вә онларын тәәссүбүнү чәкән дикәр алимләр албан мөвзусуну инһисара алыб, дикәр рекионларын, о чүмләдән Азәрбајчанын алимләрини бу проблемлә мәшғул олмагдан мәһрум едибләр. Бу «гадаған»ын «ләззәтини» илкин даданлардан бири елә мән өзүм олдум».

Тарихимизин бу дөврүнүн тәдгигинә гадаған гојанлар нәјә архаланыблар? Дејәк ки, дурғунлуг илләринин дурғунлуғуна. Бәс бу дөврүн тәдгигат әсәринә һүчум чәкәнләр инди нәјә архаланырлар? Мәкәр ашкарлыг јалныз белә гарафикирлиләринми әл голуну ачыб? Мәкәр ашкарлыг тарих елминә, онун наилијјәтинә һүчум етмәк үчүнмү верилиб?

Јазынын әввәлиндә сөһбәт ачдығым кими тарих, ана тарихимизин јадикарлары бизә чох шеј дејир. Бу јадикарлар бизә гәдимлијимиздән, улулуғумуздан, тәмизлијимиздән сөһбәт ачыр, һәгигәти сөјләјир.

Бәс биз — индики нәсилләр нә дејирик? Бу барәдә дә кифајәт гәдәр данышдыг. Бурада өз биканәлијимиздән дә, арагызышдыранлардан, онларын сахта әмәлләриндән дә сөз ачдыг. Инди бир фикир верин, көрүн тарих нә дејир, бизим бә'зи үздәнираг «алимләр», «академикләр», «јазычылар» нә дејир?

[1] Бах: «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 15 јанвар 1988-чи ил.

ДАҒЛЫГ ГАРАБАҒ: ИДДИАЛАР ВӘ ҺӘГИГӘТ[1]

Сов.ИКП МК чәмијјәтимизин бүтүн һәјат саһәләрини ингилаби сурәтдә јенидән гурмаг хәттини һәјата кечирдији бир дөврдә Совет Иттифагынын бүтүн зәһмәткешләри кими, Азәрбајчан әмәкчиләри дә Вәтәнимизин тәрәггиси јолунда вар гүввәләрини сәрф едирләр. Азәрбајчан халгынын оғул вә гызларынын мәрамы, зәкасы вә ирадәси дә үмуми мәнафе вә идеалларымызы әзиз тутан бүтүн адамларын сых бирлијинә, јенидәнгурма вәзифәләринин јеринә јетирилмәсинә јөнәлдилмишдир.

Лакин тәәссүф ки, һамынын руһ јүксәклији илә чалышдығы белә бир шәраитдә бә'зи көлкәли, мәһдуд, худбин мејлләр дә үзә чыхыр. Парисдә Ермәни-Франса Институтунун вә Ермәни ветеранлары ассосиасијасынын тәшкил етдији гәбулда академик А. Аганбегјан демишдир: «Мән истәрдим ки, (республиканын шимал-шәргиндә јерләшән) Гарабағ Ермәнистанын олсун. Мән игтисадчы кими белә һесаб едирәм ки, о, Азәрбајчана нисбәтән Ермәнистана даһа чох бағлыдыр! Мән бу истигамәтдә бир тәклиф ирәли сүрмүшәм. Үмидварам ки, јенидәнгурма, демократија шәраитиндә һәмин проблем өз һәллини тапачагдыр»[2].

Фитнәкар характер дашыјан бу бәјанат ССРИ-нин Конститусија әсасларыны сарсытмаг мәгсәди күдүр. Бу һәм дә сағлам тәфәккүрә сығмајан бир һәрәкәтдир. Чүнки өзүнү совет алими, совет вәтәндашы адландыран бир шәхс Сов.ИКП МК Баш катибинин АБШ-а сүлһ сәфәри әрәфәсиндә харичи өлкә Коммунист Партијасы органынын сәһифәләриндә бир Совет республикасынын башга Совет республикасына әрази иддиалары барәдә бошбоғазлыг етмәји өзүнә рәва билмишдир. Аганбегјан кими шәхсләр әслиндә әлалтдан иш көрәрәк ССРИ-нин В. И. Ленинин сағлығында сабитләшмиш милли дөвләт структурунун тәфтиш олунмасыны тәклиф едир. Аганбегјанын һәмфикри, тарих елмләри доктору С. Микојан бу мәсәлә барәсиндә «нәзәријјәбазлығә» ујараг «Литературнаја газета» нын (2 сентјабр 1987-чи ил) сәһифәләриндә јазыр: «Јығчам тарихи әразијә малик «јерли олмајан» милләтин бөјүк бир групунун инзибати чәһәтдән нә үчүн һәмин милләтин «јерли» ола биләчәји республикаја дејил, башга бир республикаја табе олдуғунун сәбәбләрини чәсарәтлә, гәрәзсиз мүзакирә етмәјә еһтијач вардыр. Һәтта Совет һакимијјәтинин илк чағларында инзибати әрази бөлкүсүндә јол верилән нөгсан-

[1] Бу мәгалә тарих елмләри доктору, профессор Сүлејман Әлијаровла биркә јазылмышдыр.
[2] «Һуманите», 18 нојабр 1987-чи ил, сәһ. 17.

лар бу күн проблем јаратмагда давам едә биләр, ишин көкүнә гајытмадан бунлары һәлл етмәк мүмкүн дејилдир».

Аганбегјанын, Микојанын вә башгаларынын «програм кредосу» изаһат тәләб едир:

Биринчиси, Гарабағын Ермәнистана игтисади «бағлылығы» барәдә күлүнч дәлили бир кәнара гојсаг (Азәрбајчан ССР-ин шимал-гәрб рајонлары Күрчүстанла, шимал рајонлары исә Дағыстанла игтисади әлагә сахлајыр, лакин онларын статусу үчүн бунун нә әһәмијјәти ола биләр?), «јерли олмајан» милләтләри мүттәфиг республикаларын табелијиндән чыхарыб әрази чәһәтдән елә республикалара бирләшдирмәк тәклиф олунур ки, һәмин республикаларда онлар «јерли» милләт олсунлар. Әслиндә бу, милли тәркиб е'тибары илә «саф» республикалар јаратмаг иддиасындан башга бир шеј дејилдир. Беләликлә, Совет мухтаријјәтинин маһијјәти шүбһә алтына алыныр. Һалбуки, Сов.ИКП-нин вә Совет дөвләтинин 70 иллик тәчрүбәси В. И. Ленин тәрәфиндән ишләниб һазырланмыш Совет мухтаријјәти системинин бөјүк һәјати күчүнү бүтүн дүнјаја нүмајиш етдирир. Елә бир системин ки, онун дахилиндә, мәсәлән, Гарабағ ермәниләринин мәнафеји Азәрбајчан ССР-ин тәркибиндәки Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајәтинин симасында, Күрчүстандакы абхазларын вә осетинләрин мәнафеји Күрчүстан ССР-ин тәркибиндәки Абхаз Мухтар Республикасынын вә Чәнуби Осетија Мухтар Вилајәтинин симасында там тә'мин едилмишдир. Бу тарихи факты јалныз о шәхсләр инкар едә биләрләр ки, ССРИ халгларынын сосиалист бирлији вә гардашлығы практикасынын өзүлү олан бејнәлмиләлчилик онларын тәбиәтинә јаддыр. Лакин бир һалда ки, игтисадчы Аганбегјан «игтисади әлагәләрә» истинад едир, објектив фактлара мүрачиәт едәк: Азәрбајчан ССР-ин јалныз ики бөјүк сәнаје рајонундан — Бакы вә Кировабад рајонларындан Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајәтинә 60 милјон манатлыг, Мил-Гарабағ, Араз боју вә Шәки рајонларындан исә бураја 16,5 милјон манатлыг мал кәтирилир. Демәли, Мухтар Вилајәтә кәтирилән 100 милјон манатлыг мәһсулун $^3/_4$ һиссәси (76,5 фаизи) Азәрбајчан ССР-ин адлары чәкилән беш рајонунун пајына дүшүр. Бәс Ермәнистан ССР-дән вилајәтә нә гәдәр мәһсул кәтирилир? Вур-тут 1,5 милјон манат дәјәриндә, бу исә кәтирилән бүтүн мәһсулун 1,5 фаизиндән чох дејилдир.

Инди дә ДГВМ-дән кәнара чыхарылан мәһсулу көтүрәк: Мухтар Вилајәтдән ихрач олунан мәһсулун үмуми дәјәри 150 милјон манатдыр, бунун да дүз $^1/_3$ һиссәси Азәрбајчан ССР-ин пајына, $^2/_3$ һиссәси исә галан республикаларын пајына дүшүр. Ермәнистан ССР-и ајрыча көтүрсәк, ораја јалныз 40 мин манатлыг вә ја 0,04 фаиз һәчминдә мал апарылыр. Бурадан белә бир нәтичә алыныр: игтисади бахымдан Ермәнистан ССР-ә «даһа чох бағлылыг» һагда «игтисадчы» Аганбегјанын бәјанаты әсассыздыр. Һәм дә ДГМВ-нин бүтүн мүттәфиг республикаларла кениш игтисади әлагәси башлыча олараг Азәрбајчан ССР һесабына әлдә едилмишдир. Чүнки Азәрбајчан ССР-дән Мухтар Вилајәтә кәтирилән мәһсулун дәјәри, бурадан республикамыза гајтарылан мәһсулун маја дәјәриндән ики дәфәдән дә артыгдыр.

Икинчиси, Совет һакимијјәтинин илк чағларында милли мәсәләдә бурахылмыш «сәһвләр» барәдә данышыглар да гәрәзли мәгсәд күдүр. Тәсадүфи дејил ки, «Һуманите»нин мүхбири бөјүк ермәни» (ады чәкилән һесабатда ишләнән ифадәдир) Аганбегјанын сөзләрини белә шәрһ едир: «Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Горбачов 1987-чи ил нојабрын 2-дәки мә'рузәсиндә милли мәсәләнин һәллиндәки тәәссүфедиләчәк кечикмәни гејд етмишдир». Тәәччүблүдүр ки, ССРИ-дә милли мәсәләнин һәлл едилмәмәси һаггында ујдурма тезис Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын 70 иллијинә һәср олунмуш мә'рузәнин адына чыхылыр.

Һамыја бәллидир ки, Совет һакимијјәтинин илк илләриндә Загафгазијада милли дөвләт гуручулуғу — Совет республикалары јарадылмасы саһәсиндә бөјүк иш көрүлмүшдүр. В. И. Ленин 1921-чи ил 14 апрел тарихли мәктубунда һәмин республикалар һаггында јазмышды: «Онларын сых иттифагы буржуазија шәраитиндә көрүнмәмиш дәрәчәдә вә буржуа гурулушунда мүмкүн олмајан милли сүлһ нүмунәси јарадачагдыр»[1].

Буржуа һөкмранлығы, дашнакларын вә мүсаватчыларын ағалығы дөврүндә ермәни вә Азәрбајчан халгларынын дәрин милли әдавәтә мә'руз галдыгларыны нечә унутмаг олар! Ленин мәктәбинә мәнсуб олан ингилабчы Н. Нәриманов 1922-чи илдә Загафгазија өлкә партија комитәсинин органы «Заря Востока» гәзетиндә јазырды: «Сонралар Загафгазија советләшәнәдәк ики ил әрзиндә бу Загафгазија республикалары арасында силаһлы тоггушмаја баис олан чәкишмәләр мәһз әрази үстүндә баш верирди.

Загафгазијанын нә гәдәр кәнч гүввәси һәлак олду, нә гәдәри ев-ешиксиз галды, нә гәдәр аилә очағы дағыдылды, доғма торпагдан ајры дүшмүш нә гәдәр гачгын инди ачлыгдан мәһв олмагдадыр.

Вә бүтүн бунларын һамысы да Зәнкәзура, Гарабаға, Загаталаја, Лорија вә башгаларына көрәдир»[2].

Вахтилә белә олмушду. Лакин Совет һакимијјәтинин илк илләриндәчә әсаслы дәјишикликләр баш верди, милли сүлһ вә

---

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләринин там күллијјаты, 43-чү чилд, сәһ. 214.

[2] *Н. Нариманов.* Избранные статьи, речи и письма, Б., «Јазычы», 1987, с. 54.

гардашлыг јаранды. Бунун нечә вә нәјин баһасына әлдә едилдијини Н. Нәримановун һәмин мәгаләсиндән көрмәк олар:

«Азәрбајчан вә Ермәнистан советләшәндән сонра онлардан биринчиси Зәнкәзуру мәмнунијјәтлә Ермәнистанын ајрылмаз һиссәси е'лан едир, икинчиси исә Дағлыг Гарабағы Азәрбајчанын ајрылмаз һиссәси е'лан едир.

Күрчүстан советләшәндән сонра о да Азәрбајчан әразиси һесаб едәрәк Загатала барәдә данышмагдан тамамилә имтина едир...

...Азәрбајчан өзүнүн тәбии сәрвәтләрини бүтүн совет республикаларынын үмуми малы е'лан едир...

Гәрибәдир ки, бу вахта гәдәр һәмин республикаларын зәһмәткешләринин һеч бир рәсми вә гејри-рәсми јығынчағы бу күзәштләрә е'тираз етмәмишдир»[1].

Беләликлә, Дағлыг Гарабағ үчүн чидди шәкилдә Совет мухтаријјәти ишләниб һазырланды. 1923-чү ил ијулун 7-дә Азәрбајчан ССР-ин тәркибиндә Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајәти тәшкил едилди. Зәһмәткешләрин бејнәлмиләл бирлији принсипинә үстүнлүк верилмәсини горујуб сахламагла, милли әлагәләрин вә милли бирлијин кејфијјәт чәһәтини нәзәрә алмаг барәдә Ленин тәләби өн плана чәкилди. В. И. Ленин һәмишә өјрәдирди ки, «фәһләләрин бејнәлмиләл бирлији милли бирлијиндән мүһүмдүр»[2].

Загафгазија коммунистләри Дағлыг Гарабағын мухтаријјәти мәсәләсини мәһз Ленин мөвгејиндән һәлл етдиләр. Һәлә Ермәнистанда дашнаклар һакимијјәтдә оларкән А. И. Микојан РК(б)П МК-ја, В. И. Ленинә мә'рузәсиндә јазырды (чох мараглыдыр ки, С. Микојан өз атасынын мирас гојуб кетдији сәнәдләрдән објектив истифадә етмәк истәмәмишдир!): «Ермәни һөкумәтинин акентләри олан дашнаклар Гарабағы Ермәнистана бирләшдирмәјә чан атырлар, лакин бу, *Гарабағ әһалиси үчүн өз һәјат мәнбәјиндән — Бакыдан мәһрум олмаг вә һеч вахт, һеч нә илә бағлы олмадыглары Ирәвана бағламаг демәк оларды* (курсив бизимдир—*Б. В., С. Ә.*). Ермәни кәндлиләри дә бешинчи гурултајда Совет Азәрбајчаныны танымағы вә онунла бирләшмәји гәрара алмышлар»[3].

1920-чи ил ијунун 5-дә РК(б)П МК-нын Гафгаз бүросу Г. К. Орчоникидзе вә А. М. Назаретјанын тәклифи илә Гарабағ мәсәләсини мүзакирә едәрәк гәрара алмышды: «Мүсәлманлар

---

[1] *Н. Нариманов.* Избраные статьи, речи и письма, Б., «Јазычы», с. 55, 56.
[2] *В. И. Ленин.* Әсәрләринин там күллијјаты, 49-чу чилд, сәһ. 367.
[3] Сов.ИКП МК јанында МЛИ-нин партија архиви, ф. 461, с. I. г. 45452, в. I, ситат бу мәнбәдән кәтирилир: Ч. Б. Гулијев. Ленин милли сијасәти бараһы алтында (русча), Бакы, 1972, сәһ. 302.

вә ермәниләр арасында милли сүлһүн, јухары вә ашағы Гарабағын игтисади әлагәсинин, онун Азәрбајчанла мүнтәзәм әлагәсинин зәрурилијини нәзәрә алараг Дағлыг Гарабағ Азәрбајчан һүдудларында сахланылсын, она кениш мухтаријјәт верилсин...»[1]

Инди бүтүн бунлар унудулур. Белә бир фактын да үстүндән сукутла кечирләр ки, Гарабағ вә Зәнкәзур мәсәләси ики республиканын гаршылыглы разылығы илә һәлл олунмушду. Совет Азәрбајчанынын Ермәнистан ССР-ә күзәштә кетдији әрази чох кениш иди вә һәмин күзәшт нәтичәсиндә Азәрбајчан әразиси тәхминән 9 мин квадраткилометр азалыб 86,7 мин квадраткилометрә енмишди.

Инди дә, С. Микојанын сөзләрилә сөјләсәк, «ишин көкүнә» гајыдаг. Гарабағ барәдә иддиалара тарихи дон кејиндирмәјә чалышырлар. Куја бу дијар кечмишдә Ермәнистана мәхсус олмуш вә ермәниләр тәрәфиндән мәскунлашдырылмышды. Һәмин версијанын тәрәфдарлары тарих сәһнәсиндә зоракылыг едир, вахтилә Гарабағы гәдим Гафгаз Албанијасынын вилајәти һесаб едән ермәни алимләринин (К. Патканов, Н. Емин, К. Шахназарјан, Ј. Манандјан, И. Орбели, С. Јеремјан вә башгаларынын) әсәрләрини белә тәфтиш етмәкдән чәкинмирләр.

Узаг тарихи кечмишдә индики Азәрбајчан ССР-ин әһалиси башлыча олараг Гафгаз албанларындан ибарәт иди. Мәшһур совет гафгазшүнасы, ССРИ Елмләр Академијасынын мүхбир үзвү К. В. Тревер албанлары «Загафгазијанын үч әсас гәдим халгындан бири, Загафгазија Азәрбајчаны вә Дағыстан халгларынын әчдадларындан бири» адландырыр, онларын «гәдим вә јүксәк мәдәнијјәтә» малик олдугларыны хатырладырды[2].

ССРИ тарихи мүтәхәссисләри арасында бунунла бағлы јекдил фикир мөвчуддур:

«Кетдикчә албанларын әксәријјәти Азәрбајчан халгынын тәркибинә дахил олду вә мүсәлманлашды, онларын кичик азлығы исә (Шәкидә вә Дағлыг Гарабағда) ермәниләрә говушуб ермәниләшди»[3].

«Гарабағын вә гисмән Азәрбајчан ССР-ин башга вилајәтләринин (Нахчыван МССР-дән савајы) ермәниләри онун (албан әһалисинин) нәсилләридир. Демәли, гәдим Албанија әһалиси һәм дә индики азәрбајчанлыларын вә ермәниләрин бир һис-

---

[1] Сов.ИКП МК јанында МЛИ-нин партија архиви, ф. 461, с. I. г. 45452, в. 1, сәһ. 303.
[2] *К. В. Тревер.* Гафгаз Албанијасынын тарихи вә мәдәнијјәтинә даир очеркләр (русча), ССРИ ЕА нәшри, М.—Л., 1959, сәһ. 3.
[3] *И. П. Петрушевски.* Азәрбајчанда вә Ермәнистанда феодал мүнасибәтләринин тарихинә даир очеркләр (русча), Л., 1949, сәһ. 52.

сәсинин үмуми әчдадыдыр. Буна көрә дә һәмин мәсәләдә Азәрбајчан вә ермәни алимләри арасында кедән вә тәәссүф доғураң мүбаһисәләр әсассыздыр»[1].

Фикримизчә, гәдим дөврдә мөвчуд олан вәзијјәт тамамилә ајдындыр. Бүтүн орта әсрләр боју (Азәрбајчан вә ермәни халгларынын өз дөвләт гурулушундан мәһрум олдуглары әрәб Хилафәти вә монголлар дөврүндән башга) Гарабағ Азәрбајчандакы феодал дөвләт бирләшмәләринин бир һиссәси олмушдур. Белә ки, бу әрази XII—XV әсрләрдә Азәрбајчанын Атабәјләр, Гарагојунлу вә Ағгојунлу дөвләтләри тәркибиндә инзибати ваһид олмушдур.

Гарабағ торпаглары сонралар пајтахты Тәбриз шәһәри олан Сәфәви дөвләтинин тәркибиндә јарадылмыш үч Азәрбајчан бәјләрбәјлијиндән бири иди (1501—1736-чы илләр).

«Нүзһәтүл-гүлуб», «Зејл-е Тарих-е гузиде», «Тәкмилатүл-әхбар» вә башга тарихи әсәрләрдә бу әјаләт, адәтән «Аран Гарабағы» адланмышдыр (Аран орта әсрләрдә Күр вә Араз чајлары арасындакы Азәрбајчан торпагларынын адыдыр). Буну XVII әср ермәни мүәллифи Тәбризли Аракелин «Тарих китабы» да тәсдиг едир. Мүәллифә көрә Гарабағ албанлар өлкәсидир: «Сонра вардапет... албанларын өлкәсинә, Гарабаға јола дүшдү...»[2].

1747-чи илдән 1828-чи илә кими Аран торпаглары Азәрбајчан феодал дөвләтинин — Гарабағ ханлығынын өзүлү олмушдур. Иран тәчавүзүнә гаршы гәтијјәтлә мүбаризә апаран Гарабағ ханлығы Ибраһим ханын дөврүндә рус дөвләти илә сых дипломатик әлагәләр сахламышдыр. Бу әлагәләрин характери II Јекатеринанын 1783-чү илдәки фәрманында бирбаша өз әксини тапмышдыр: «Ибраһим хана кәлдикдә исә, әкәр онун рус һимајәсинә гәбул едилмәси бир чәтинлик, јахуд шүбһә илә гаршыланмырса, онда чар Иракли илә көрүлән иш рәһбәр тутула биләр (Күрчүстана аид олан тарихи Кеорки мүгавиләси нәзәрдә тутулур — *Б. В., С. Ә.*). Охшар шәртләрлә онун һимајәјә көтүрүлмәси оранын мүгавимәтсиз әлә алынмасына вә орадакы бир чох гоншуларын бу ики һөкмдардан нүмунә көтүрмәси үчүн тәкана сәбәб ола биләр». Ибраһим хан вә Гафгазын баш команданы П. Д. Сисианов тәрәфиндән 14 мај 1805-чи илдә бағланмыш икитәрәфли мүгавиләјә көрә Гарабағ ханлығы Русијаја бирләшдирилди. Сых тарихи вә мәдәни әлагәләрлә Азәрбајчана бағлы олан Гарабағ ханлығыны бир сијаси амил олмагла өзүнә бирләшдирән Русија дөвләти, бу өлкәдән өтрү Азәрбајчанын галан

[1] *А. П. Новоселтсев. В. П. Пашуто, Л. В, Черепнин.* Феодализмин инкишаф јоллары (русча), М., 1972, сәһ. 42.
[2] «Наука», 1973, сәһ. 226.

һиссәси үчүн сәчијјәви олан инзибати идарә статусу мүәјјән етди: 1822-чи илдә ләғв едилән ханлығын јериндә Загафгазијанын «мүсәлман» әјаләтләриндән бири олан «Гарабағ әјаләти» рәсми олараг јарадылды. Буна көрә дә Русијанын дөрд назирлији (харичи ишләр, дахили ишләр, һәрби вә малијјә назирликләри) тәрәфиндән бурахылан дөрдчилдли «Загафгазијадакы Русија торпагларынын ичмалы» (СПб, 1834) китабында Гарабағ «мүсәлман әјаләтләри» тәркибинә дахил едилмишдир. 1828-чи илдән сонра јаранан «Ермәни вилајәти», тәбии олараг «мүсәлман әјаләти» сајылмырды, һалбуки, 30-чу илләрин камерал сајымына көрә онун әһалисинин 46,2 фаизи (Ирандан вә Түркијәдән бураја көчүрүлән ермәниләр кәлмәздән габаг исә 73,8 фаизи) мүсәлман — түркләрдән, јә'ни азәрбајчанлылардан ибарәт иди. Демәли, чар Русијасы һөкумәти дә Гарабағы рәсмән «Ермәни вилајәтинин», јә'ни индики шәрги Ермәнистанын бир һиссәси сајмырды вә сајмаг үчүн бир тарихи туталга танымырды.

1840-чы илдән Гарабағ торпаглары Шимали Азәрбајчанын әксәр торпагларыны өзүндә бирләшдирән јени јарадылмыш Каспи вилајәтинин гәзалары тәркибиндә; 1868-чи илдән Шимали Азәрбајчанын ики ири инзибати ваһидиндән бири олан Јелизаветпол (Кәнчә) губернијасынын тәркибиндә; 1920-чи илдән исә Азәрбајчан ССР тәркибиндә мөвчуд олмушдур.

Беләликлә, бүтүн тарих бојунча, хүсусән сон 1600 илдә нә бүтөвлүкдә Гарабағ әјаләти, нә дә онун дағлыг һиссәси һеч вахт ермәни дөвләт бирләшмәләринин тәркибиндә олмамыш, әксинә Азәрбајчанын сијаси-игтисади вә мәдәни һәјатынын тәркиб һиссәси кими танынмышдыр.

Беләликлә, Аганбегјанла көрүш һаггында һесабатда сөјләнән «Азәрбајчан республикасына бирләшдирилмиш гәдим ермәни торпаглары — Гарабағ вә Нахчыван», — сөзләри Аганбегјан «аудиторијасынын», хүсусән орада иштирак едән Дашнаксутјун партијасы «ветеранлары»нын експансионист хүлјаларыны экс етдирир. Белә хүлјаларын тарихи исә гәдимдир. Һәлә 1904-чү илдә рус публисисти В. Л. Величко јазырды:

«Биз һәлә бәднам Бөјүк Ермәнистан барәдә вә өзүнүн **бүтүн** гоншуларыны мәдәниләшдирмәк кими дүнја мигјаслы бир миссијаны өз бојнуна көтүрән ермәниләрдән сөз ачан чәфәнк дәрсликләрдән данышмырыг. Һәмин килсә мәктәбләриндә пајтахты Тифлис олмагла аз гала Воронежә гәдәр **Бөјүк Ермәнистанын хәритәләри** дә интишар етдирилирди»[1].

Һазырда Дағлыг Гарабағда ермәни әһалисинин сајча үстүнлүјүндән чох данышырлар. Ән илкин рәсми рус гајнағына, 1832-чи

[1] *В. Л. Величко.* Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы, С.-Петербург, 1904, с. 101.

илин камерал сајымына көрә, Гарабағ әјаләтиндә 34,8 фаиз ермәни вә 64,8 фаиз азәрбајчанлы олмушдур[1]. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, 1828-чи ил Русија — Иран мүгавиләсинә көрә илк илләр әрзиндә Ирандан Гарабаға вә Шимали Азәрбајчанын башга әјаләтләринә интенсив сурәтдә ермәни әһалиси көчүрүлмүшдүр. XIX әсрин 80-чи илләринин сонуна јахын Дағлыг Гарабағын дахил олдуғу Шуша гәзасында ермәниләрин сајы артыг 58 фаиз, азәрбајчанлыларын сајы исә 42 фаиз иди[2].

Һәмин дөврдә Русијанын Иранда сәфири олмуш јазычы А. С. Грибоједов 1828-чи илдә ермәниләрин Ирандан Гарабаға көчүрүлмәси мәсәләләриндән бәһс едәрәк јазырды ки, онлар бизим тәзә торпагларда јерләшдириләркән һәр шеј дүшүнүлүб дашынылмамыш, бағышланмаз дәрәчәдә нашылыг көстәрилмишдир. «Ермәниләрин Ирандан бизим әјаләтләрә көчүрүлмәси һаггында гејдләр» адлы һәмин јазыда даһа сонра охујуруг: «Ермәниләрин әксәр һиссәси мүсәлман мүлкәдар торпагларында јерләшдирилмишдир. Јајда буна биртәһәр дөзмәк оларды. Ев саһибинин — мүсәлманларын бир чоху көчүб кедирди, башга динә мәнсуб олан кәлмәләрлә аз-аз растлашырдылар»[3].

Нәһајәт, о, бу гәнаәтә кәлир: Мүсәлманлара тәлгин едилмәлидир ки, һазыркы сыхынтылы вәзијјәт узун сүрмәјәчәкдир. Инди биз кәрәк «ермәниләрин галмасы үчүн илк дәфә мүсаидә едилән торпаглара онларын әбәди јијәләнәчәји горхусуну мүсәлманларын бејниндән чыхараг»[4].

Бу горху әбәс дејилмиш...

Рус империјасы әһалисинин биринчи — 1897-чи ил сајымына көрә исә «ана дили» үзрә бурада јашајан ермәни вә азәрбајчанлыларын сајы мүвафиг олараг 53 вә 45 фаиз иди (мө'тәризәдә гејд едәк ки, рүсвајчы «Очаг» китабынын мүәллифи З. Балајан утанмадан көстәрир ки, XIX—XX әсрин башланғычында куја Гарабағ әһалисинин 96—98 фаизи ермәниләрдән ибарәт иди. Өз халгына бу бојда јалан данышмаг олармы?!). Хүсусилә, Биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә гачгынларын сајы артдыгча Гарабағда ермәниләр бир гәдәр дә чохалырды. Беләликлә, Русија дөвләтинин һимајәси алтында Азәрбајчан халгы өз мүгәддәс торпағында ермәни халгына сығыначаг верди.

Лакин 1948—1953-чү илләрдә ССРИ халгларынын гардашлыг мүнасибәтләриндә көрүнмәмиш олан вә көрүләси ола да

---

[1] Загафгазијадакы Русија торпагларынын ичмалы (русча), III һиссә, СПб, 1834, «В» чәдвәли.

[2] 1896-чы ил үчүн Гафгаз тәгвими (русча), V бөлмә, сәһ. 48—61.

[3] Бах: *А. С. Грибоедов.* Сочинения в двух томах, Т. 2. Библиотека «Огонек», Издательство «Правда», М., 1971, с. 340.

[4] Јенә орада, с. 341.

билмәјән бир һадисә баш верди. Сталин бир гәләм чәкмәклә 100 миндән артыг азәрбајчанлынын Ермәнистан ССР-дән зорла чыхарылмасына, депортасија едилмәсинә разылыг верди. Јүз илләрдән бәри нечә-нечә нәслин јашадығы евләр вә очаглар дағыдылды. Күнаһсыз адамлар индијәдәк анлаја билмирләр ки, онлары нә үчүн Ермәнистан әразисиндәки доғма јурдларындан мәһрум етмишләр. Ајдын олурду ки, Ермәнистан ССР-и јекчинс милли тәркибли республикаја чевирмәк хәтти рәсми истигамәт алмышдыр. Азәрбајчан ССР-ә әрази иддиалары вермәк дә систем һалыны алды. Һәмин вахтдан индијәдәк бу иддиалар демәк олар ки, һәмишә Азәрбајчанын мағлубијјәти илә нәтичәләнмишдир. Бу гәбилдән олан сонунчу тәһгирамиз һадисә чәми үч ил габаг Газах рајонунда 5 мин һектардан артыг барлы-бәһрәли әкин саһәләринин Азәрбајчандан гопарылмасы илә нәтичәләнмишдир.

Көрүнүр, бүтүн бунлар мүәјјән бир зәнчирвари реаксија јарадыр ки, бу да торпагларымызын һиссә-һиссә парчаланмасына сәбәб ола биләр. Инди артыг күрчү тарихчиләри арасында да Шәки әјаләти—Азәрбајчанын 5 рајонунун әразиси барәдә иддиалар ешидилир.[1] Һәм дә бу чүр иддиалара елә бир вахтда јол верилир ки, Күрчүстан ССР һүдудларында «јығчам бир әразидә» 300 миндән артыг азәрбајчанлы јашајыр. Онлар, 50-чи илләрдә бөјүк күтләси зорла республикадан чыхарылдыгдан сонра индијәдәк Ермәнистан ССР-дә јашајан 200 минә јахын азәрбајчанлы кими һеч бир милли мухтаријјәтә малик дејилләр.

1828-чи илдән бәри Азәрбајчан халгы ики һиссәјә бөлүнмүшдүр. Совет сосиалист милләтләри бирлијиндә Азәрбајчан халгыны өз милли дөвләти—Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасы ләјагәтлә тәмсил едир. Халгымызын Иранын табелијиндәки Чәнуби Азәрбајчанда јашајан һиссәси исә һәр чүр милли дөвләт һүгугларындан мәһрумдур. Орада Азәрбајчан дили, 10 милјондан артыг чәнуби азәрбајчанлынын бүтүн милли мәдәнијјәти амансыз тә'гибләрә мә'руз галыр. Белә бир шәраитдә тәбиидир ки, Чәнуби Азәрбајчан халгынын бүтүн үмиди Азәрбајчан ССР-әдир.

Инамла демәк олар ки, өз милләтинин дирчәлишини вә сәадәтини башгаларынын бәдбәхтлији үзәриндә гурмаға чан атанларын, ермәни әдәбијјатынын классики, Азәрбајчанын јетирмәси Александр Ширванзадәнин пејғәмбәрчәсинә сөјләдикләрини унуданларын вәтәндашлыг аләми, дахили аләми мәһдуд вә ачыначаглыдыр. А. Ширванзадә һаглы олараг демишдир: Загафгазија сачајаг кимидир, ајағынын бирини гырсан, бүтүнлүклә јыхылыб бөјрү үстә дүшәчәк.

---

[1] Бах: *Д. Л. Мусхелишвили.* Шәрги Күрчүстанын тарихи чоғрафијасындан (русча), Тбилиси, 1982.

А. Аганбегјан кими шәхсләр јахшы билирләр ки, Азәрбајчан халгы узун әсрләр боју өз тарихи әчдадларынын торпағы олан Гарабағда вә Нахчыванда ермәниләрлә биркә јашамыш, онлары дин ајры гардаш адландырмышдыр. Еләчә дә торпагларында та гәдимдән азәрбајчанлылар јашајан ермәни халгы да бу һиссләрлә јашамышдыр. Лакин белә шәхсләр үчүн бүтүн бунлар аздыр. Онлар һәр шеји өз әлләринә алмаг, һәм дә буна наил олмаг истәјирләр ки, халгымыз өз торпагларына саһиб олмаг һүгугундан мәһрум едилсин. XX јүзиллијин башланғычында бә'зи ермәни алимләри Күрчүстан барәдә дә бу чүр иддиаларла чыхыш едир, сүбут етмәјә чалышырдылар ки, «Күрчүстан әслиндә Күрчүстан дејил, гәдим Ермәнистандыр». О вахтлар бөјүк күрчү демократ јазычысы Илја Чавчавадзе бу барәдә јазмышды: «Мәкәр ермәниләрин сәпәләнмәси бизим үрәјимизчәдир? Аллаһ-тәала онлара күч вә бачарыг версин ки, тәрк едиб кетдикләри јердә бирләшсинләр. Амма гој өзкә варына көз дикмәсинләр, бизи өз варымыздан мәһрум етмәјә чан атмасынлар, бизим адымызы алчатмагла ад чыхармаға чалышмасынлар. Бизим торпағымыз чох да олса, аз да олса, һәр һалда сизә сығыначаг вердик, ганадымыз алтына алдыг, сизинлә гардашлашдыг. Өз евимиздәчә бизимлә дүшмән кими рәфтар етмәјин»[1].

Бөјүк демократ јазычынын фикри бу күн дә актуалдыр. Хүсусән Дағлыг Гарабағ әтрафында һај-күј галдыран, әрази иддиасына дүшән бир јығын индики «вәтәнпәрвәрләр» үчүн. Лакин бу чүр иддиалар Конститусијамыза, совет сосиалист гурулушунун тәбиәтинә зиддир. Белә иддиалар халглар арасына нифаг салмагдан, милли мүнасибәтләри кәркинләшдирмәкдән башга бир шеј дејилдир.

Әслиндә исә јенидәнгурма просесинин һәјата кечирилдији индики дөврдә башлыча вәзифә милли сијасәтин Ленин принсипләрини ардычыллыгла һәјата кечирмәкдән, Азәрбајчан вә ермәни халгларынын, Совет Загафгазијасы вә бүтүн өлкә халгларынын достлуғуну мөһкәмләтмәкдән ибарәт олмалыдыр. Дөврүн тәләби беләдир.

ВАҺИД — БӨЛҮНМӘЗ

Дағлыг Гарабағда баш верән ачы һадисәләр, бу һадисәләрлә бағлы һамынын кечирдији тәбии нараһатлыг, тарих боју гоншу олмуш, нечә-нечә сынаглардан чыхмыш, лакин инди һансыса бир

[1] *И. Чавчавадзе.* Ермәни алимләри вә фәрјад гопаран дашлар (русча). Тифлис, 1902, сәһ. 80, 123.

надүрүстүн фитвасы илә үз-үзә дурмалы олмуш ики гардаш халга јөнәлмиш диггәт, һәр күн, һәр саат почталјонларын кәтирдији галаг-галаг мәктуб вә телеграм, арды-арасы кәсилмәјән телефон зәнкләри, тәбиәтин дирчәлишиндән, јени руһ, јени севинч вә јени уғурлардан хош мүждәләр кәтирән новруз бајрамы үчүн ән'әнәви тәбрикләр әвәзинә сөһбәтләримизин «нијә белә олду?», «кимдир бу ишләрин сәбәбкары?» кими суалларла башланмасы мәни үрәк сөзләрими јазмаға, бејнәлмиләлчилик, һуманизм, тарих вә мүасирлик һаггында фикирләрими һәмвәтәнләримлә бөлүшмәјә вә һәр биримизин өһдәсинә дүшән бөјүк мәс'улијјәти бир даһа вә тәкрар-тәкрар нәзәрләрә чатдырмаға вадар етди.

Тарих боју мүхтәлиф милләтләрин нүмајәндәләри бир-бири илә әлагә сахлајыб. Елә һаллар да олуб ки, бир халгын талеји үчүн әламәтдар олан һәр һансы бир һадисә башга бир халгын талејиндә ачы бир әкс-сәдаја чеврилиб. Бу бахымдан бизим сосиалист дөвләтимизин мөһтәшәмлији дә һәр шејдән әввәл ондадыр ки, өлкәмиздә јашајан халгларын һамысынын марағы, истәји бирдир, ајрылмаздыр вә бу бирлик, бу ајрылмазлыг бизим һәјатымызын, букүнкү вә кәләчәк уғурларымызын әсасы, тәмәл дашы, әлифбасыдыр. Бу күн бу бирлијә, бу ајрылмазлығa, халгларымызын амал, истәк, мүбаризә үмумилијинә хәләл кәтирән, милләтләр вә халглар арасында ән чүзи, ән азачыг белә әдавәт, инчиклик, уму-күсү сала биләчәк вә ја салмаг мәгсәди күдән һәр һансы бир чәһд ким тәрәфиндән едилдијиндән, кимин мәнафејини күдмәјиндән асылы олмајараг, өзүнүн принсипиал гијмәтини алмалы вә вахтында арадан галдырылмалыдыр. Биз — бүтөвүн һиссәләријик, бурада нә «бөјүк» вар, нә «кичик», һамы бирдир, ејнидир вә биримизин варлығы, мөвчудијјәти о биримизин варлығыны вә мөвчудијјәтини инкар јох, тәсдиг едир, тамамлајыр.

Инди бә'зи харичи радио мәркәзләри, Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајәтиндә баш верән һадисәләри биздә милләтләрарасы мүнасибәтләрин кәскинләшмәси илә, куја ки, Адәм вә Һәвва вахтындан белә ермәниләрлә азәрбајчанлыларын бир-биринә бәслә-дији патоложи нифрәтлә бағламаға чалышырлар. Бош шејдир. Бу ики халг әсрләр боју сүлһ вә әмин-аманлыг ичиндә јашајыб, достлуг едиб, дүз XX әсрә гәдәр бу әмин-аманлығa һеч бир дүшмәнчилик, һеч бир нифрәт хәләл кәтирмәјиб. Сөзләримин доғрулуғуну тәсдиг үчүн ермәни гызы Әсли илә азәрбајчанлы Кәрәмин мәһәббәтиндән бәһс едән халг дастаныны варагламаг, әсәрләринин бөјүк бир һиссәсини Азәрбајчан дилиндә јазмыш даһи ермәни шаири Сајат Нованын бәнзәрсиз мисраларыны јада салмаг кифајәтдир.

Инди һамы тарихлә марагланыр. Јаддаш бөјүк шејдир вә гијмәтлидир. Амма бахыр, һансы јаддаш?! Гоншуларла мүнасибәтләрин хошакәлмәз тәрәфләрини јада сала-сала нәсилләри бир-бириндән ајыран, халглар арасында инамсызлыг, е'тибарсызлыг вә бәдкүманлыг тохуму сәпән јаддашмы, јохса бөјүк амалларла вә идеалларла ганадланыб халглар арасындакы мүнасибәтләрин ишыглы, севиндиричи тәрәфләрини габартмагла нәсилләрә әмин-аманлыг, е'тибар тә'јин едән јаддашмы?

Ахы, белә ишыглы, хош сәһифәләр һәм азәрбајчанлы вә һәм ермәни халгынын тарихиндә бол-болдур, һәм дә ССРИ-дә јашајан башга халгларла әлагәмизин тарихиндә. Бизим халгымыз Хачатур Абовјанла М. Ф. Ахундовун, Лермонтовла И. Гуттгашынлынын, Бакыхановла Пушкин аиләсинин достлуғуну һәмишә уча тутур вә јадда сахлајыр.

Танынмыш алим, 26 Бакы комиссарларындан М. Әзизбәјовун нәвәси П. Әзизбәјова бу јахынларда мәнә белә бир әһвалат данышды: «Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гуруландан сонра Түркмәнистан сәһраларындан комиссарларын сүмүкләрини вәтәнә кәтирәндә мәним нәнәм, јә'ни М. Әзизбәјовун һәјат јолдашы өз әринин чәсәдини С. Шаумјанын, А. Чапаридзенин, И. Фиолетовун вә башга ингилабчыларын чәсәдиндән сечиб ајыра билмәмишдир. Ингилаб чәнкаварләринин чәсәдләри инди 26 Бакы Комиссары адына бағдакы хатирә кушәсиндә ујумагдадыр. Бүтүн совет адамлары үчүн мүгәддәс олан бу кушә бизим бирлијимизин, сосиалист бејнәлмиләлчилијимизин рәмзидир».

Мәни дүзкүн баша дүшүн: үмумилик, бирлик дејәндә, мән һеч дә јекчинслијә, фикир вә дүшүнчә јекнәсәглијинә чағырмырам. Достугса, «арамызда һеч бир фәрг олмамалыдыр» фикри көкүндән јанлышдыр. Достлуг мүхтәлиф чичәкләрдән һөрүлмүш бир чәләнкдир. Бу чәләнкдә һәр чичәјин өз рәнки, өз гохусу олдуғу кими, бизим сосиалист бирлијимиздә дә һәр халгын өз фәргли чәһәти, әхлагы, игтисади, мәдәни вә с. фәргләри мөвчуддур ки, бу фәргләр бизи даһа чох бирләшдирмәли, руһән зәнкинләшдирмәлидир. Бу фәргләрә бахмајараг, инсан һәр јердә инсандыр вә һәр кәс илк нөвбәдә инсанлыг борчуну өдәмәјә борчлудур. Өзкә дәрдини өз дәрди кими гәбул етмәјән, өзүнү бир, гоншусуну мин көрмәк истәмәјән инсан мә'нән бәдбәхтдир, гәлбән јохсулдур. Фәләстинлиләрин ганы су јеринә ахдығы, Чәнублу гардашларымызын ән ади инсани һүгуглардан мәһрум олдуғу, Никарагуада ушаглар вә гочалар фәлакәтләрә дүчар олдуғу, Чәнуби Африканын ән јахшы өвладлары зинданларда чүрүдүјү бир вахтда нечә раһат јашамаг олар? Бәшәријјәтин башына кәлән башга фәлакәтләр кими әсрин әввәлиндә ермәни халгынын дүчар олдуғу фәлакәт дә үрәк ағрыдыр, тәәссүф доғурур, һәмин фачиәнин гурбанларына Јереванда нәһәнк абидә учалдылыб. Бу фачиәјә минләрлә ше'р, һекајә, повест, роман, елми монографија һәср олуныб. Кечмиш гаршысында фанатик мүтилији көрмәк үчүн һәр ил апрелин 24-дә Јереванда тәшкил олунан издиһамлы нүмајишләрә бахмаг бәс едәр.

Һеч вахт унутмаг олмаз ки, милли һисс сон дәрәчәдә инчә вә мүгәддәс һиссдир. Бу һисслә ојнамаг чох бөјүк еһтијат тәләб едир. Бу да һамыја мә'лум һәгигәтдир ки, бүтүн халгларын тарихиндә фачиәли һадисәләр — өлүмләр, гырғынлар вә таланлар олуб. Еләчә дә бизим халгын. Ермәниләрин милли гәһрәман адландырдыглары Андроник вахтилә Нахчыван тәрәфләрдә азмы азәрбајчанлы гырмышды? Бәс, көрәсән, биз нијә гәтлә јетирилмишләримиз үчүн абидә учалдыб ағлашмырыг? Чүнки биз араја әдавәт сала биләчәк јаддашы унутмаг истәјирик. Ахы, кечмишин дәһшәтли вә драматик һадисәләрини јада салыб ағламаға вә бу ишдә инди кимисә күнаһландырмаға, она кин бәсләмәјә вә кәнчлији һансы халгаса нифрәт һисси илә тәрбијә етмәјә еһтијач вармы? Вә бу бизи һара апарар? Бир сөзлә, бизә пис шејләри хатырладан јаддашы итиләмәк лазым дејил.

Милли дујғулар гызышдырыланда һисс ағыла үстүн кәлир. Тәмкин вә тәһлил үчүн имкан галмыр. Онда милли алилик, бәнзәрсизлик фикри, милли егоизм өзү үчүн мүнбит зәмин тапыр. Хүсуси тарихи агибәти олан милләт кими өзүнү дәрк едән халгын нүмајәндәсиндә дәрһал «халгын һамиси» олмаг иддиасы баш галдырыр. Тарихә вә букүнкү һадисәләрә синфи бахыш милли бахышла əвәз олунур. «Дәниздән-дәнизә» узанан ујдурма империјаны бәрпа етмәк вә Загафгазијанын, һәтта Русијанын бир һиссәсини, һабелә Аралыг дәнизи рајонларыны бу империја дахилиндә јенидән бирләшдирмәк иддиасы ону нараһат едир. Белә хүлјалар харичи мәркәзләр тәрәфиндән хүсуси консепсијалара салыныр, гурулушумузун, сосиалист дөвләтимизин вә ермәни халгынын өзүнүн мә'нәви өзүлүнү сарсытмаг үчүн бир васитәјә чеврилир.

Бу күн һамыја күн кими ајдындыр ки, Ермәнистанда вә Дағлыг Гарабағдакы нүмајишләр наразы чамаатын кортәбии һәрәкаты дејил. Бу, узун илләрдир ки, Дағлыг Гарабағы Ермәнистана бирләшдирмәк иддиасында олан бир груп адамын ардычыл фәалијјәтинин нәтичәсидир. Дағлыг Гарабағла мәсәлә битирми? Әлбәттә, јох. Зори Балајанын мәнфур «Очаг» әсәрини охујан һәр бир кәс көрүр ки, бу китабда Азәрбајчанын тарихи әразисиндә тәшкил едилмиш Нахчыван Мухтар республикасы да һәјасызчасына ермәни әразиси е'лан едилир. Дағлыг Гарабағы гамарламаг үчүн бир гајда олараг әһалинин милли тәркибинә мурачиәт едирләр. Амма Нахчыванда јалныз азәрбајчанлылар јаша-

дығындан З. Балајан тарихин Балајан үчүн әлверишли олан сәһифәләринә үз тутур.

Мәнә belə кәлир ки, халглары бир-бириндән ајыран, онлар арасында нифаг салан вә бунунла да кәләчәјимизә бөјүк зијан вуран јаддаш бејинләрдән силинмәлидир, кәләчәк нәсилләрин хатиринә!

Бу һәјәчанлы күнләрдә бир чох шаирләр, јазычылар, алимләр, мүхтәлиф милләтләрин нүмајәндәләри, гәзет сәһифәләриндә, радио вә телевизијада чыхышлар едирләр. Онлар вәзијјәтә ујғун олараг тәшвигат методларыны дәјишмәк әвәзинә көһнә хатирәләри јада салыр, тәкрар-тәкрар мүһарибә илләриндә мүхтәлиф милләтләрин нүмајәндәләринин үмуми дүшмәнә гаршы вурушмасындан, тапдыглары бир тикә чөрәји јары бөлмәләриндән данышырлар. Бунлар олмуш шејләрдир вә буну һеч кәс инкар етмир. Лакин шәһәр вә кәндләри кәзән шајиәләрдән әсәбләри кәрилмиш күтлә илә бу чыхышлар арасында бир информасија вакууму јаранды. Адамлар бу информасијаны Азәрбајчан вә Ермәнистандакы кәркинлији бир аз да артырмаға чалышан харичи радиомәркәзләрдән алырлар. Сон һадисәләр belə бир вакуумун халгла зијалылар арасында да олдуғуну нәзәрә чарпдырды.

Сөһбәт јазычы сөзүнә инамдан кедир. Бу һәјәчанлы күнләрдә һәмкарларымызын бә'зиләри күтләләри әлә алмаг үчүн үрәкләрә јол ача билән исти сөз тапа билмәди. Беләләрини күрсүдән ашағы салдылар. Вахтилә сөз ријакарлығы илә мәшғул олмуш адамлара исә даһа чәтин олду. Адамлар «дил пәһләванларынын» сөзүнә инанмадылар. Бизә ајдын олду ки, кечә-күндүз ишләмәли, сәһвләримизи тәһлил етмәли, адамларын инамыны, е'тибарыны газанмалыјыг. Белә бир тәзәләнмә рус әдәбијјатында чохдан башланыб, амма биз илк аддымларымызы атырыг.

Бөјүк рус шаири В. Мајаковски дејиб ки, бизләрдә сөз дәбһалыны алыр, палтар кими көһнәлир. Бир шаир вә бир вәтәндаш кими мән кечән илләрин ријакарлығыны өзүмә вә гәләм јолдашларыма бағышлаја билмирәм. Бу илләрдә биз достлуг һаггында пафосла, чејнәнмиш сөзләрлә данышыр вә үрәјимизә биканәлијин јол тапмасыны көрмүрдүк. «Достлуг күнләриндә», «Әдәбијјат һәфтәләриндә» вә «ајлыгларында» јенә дә ән'әнәви алгышлар курлајыр, әввәлчәдән әзбәрләнмиш мәтнләр охунур, тәдбирләр мүхтәлиф олса да, ејни сөзләр, ејни шүарлар сөјләнир, әдәбијјатда вә хүсусән, ше'рдә јалан даһа чох баш алыб кедирди.

Ајдын олду ки, өз ана дилиндә даныша билмәдикләриндән адамларла көрүшмәкдән горхан «мәс'ул» ишчиләр дә вар.

Бу јердә 10—15 ил бундан әввәл Ләләзадә адлы 80 јашлы бир гочанын дедији бир сөз јадыма дүшдү: «Кечмишдә биз һеч вахт достлугдан данышмаздыг. Амма ермәниләрлә гапыбир гоншу вә дост идик. Бундан сонра гоча мәнә олмуш бир әһвалат данышды. О деди ки, ушаглыгда олан бир әһвалаты һеч унуда билмирәм. Бизим Көјбулаг кәндиндә бир ермәни кәнчлә азәрбајчанлы кәнч ова кедирләр. Овда ермәни кәнчин әлиндә түфәнк ачылыр, дәјир азәрбајчанлыја. Азәрбајчанлынын јеканә баласы тәсадүфи хатаја гурбан олур. Мүгәссирин валидејнләри вә гоһумлары азәрбајчанлыкилә башсағлығына кәлмәк истәјир, лакин чәкинирләр. Әһвалатын баш вердији обанын ағсаггалы Аракел адлы гоча мүгәссирин гоһумлары илә матәм мәчлисинә кәлир. Мағардакылар һамысы ајаға галхыр, башсағлығына кәләнләри гаршылајырлар. Аракел кишинин матәмә кәлиши вә бир сөзү, дүшә биләчәк әдавәтин гаршысыны алыр: «Ганы ганла јумазлар, ганы су илә јујарлар». Бу адәт һәр ики халгын гәдим, улу адәтидир. Инди биз е'тираф едәк ки, чохданкы шаблон тәблиғат васитәләринә архајын олуб елин өз руһундан доған психолокијасыны, ағсаггал һөрмәтини вә адәт-ән'әнәләри унутмушуг.

Мән бу дәһшәтли күнләрдә шаһиди олдуғум бир һадисәни дә јада салмаг истәјирәм. Гарабағ һадисәләриндә мәни Ағдама көндәрдиләр. Мән һадисәдә өлдүрүлмүш ики кәнчин — Бәхтијарын вә Әлинин матәм мәчлисинә кетдим. Мәгсәдим чамаатын бу һадисәјә мүнасибәтини вә әһвали-руһијјәсини өјрәнмәк иди. Әлбәттә, хүсусилә дәлиганлылар, күнаһсыз гәтлә јетирилмиш ики кәнчин өлүмүнә дөзмүр, әсәбдән од алыб јанырдылар. Чаванларын бу гәзәби даһа бөјүк гырғынлара сәбәб ола биләрди. Ағыллы адамларын һамысы бу гәзәбин гаршысыны алмаға чалышырды. Бу әсәб аловуну сөндүрмәк лазым иди. Мағарын башында әјләшән ағсачлы гоча тәмкинлә данышмаға башлады. Шәргин мүдрик шаирләриндән кәтирдији мисалларла кәнчләри сәбрә, дөзүмә вә тәмкинә чағырды. Һамыны һиссини чиловламаға чағырды.

Ағдам гәдим шәһәрдир. Бурада адамлары тәкчә ганун дејил, мин илләрин сынағындан чыхмыш хејирхаһ адәтләр, ән'әнәләр, тәсәввүрләр идарә едир. Бурада ағсаггал сөзүнүн гијмәти вар. Бу чәһәти нәзәрә алан Ағдам Рајон Партија Комитәси ағсаггаллардан ибарәт сәлаһијјәтли бир мәсләһәт шурасы јаратмышдыр. Рајонун сосиал инкишафы вә хүсусән кәнчләрин тәрбијәси илә мәшғул олан бу шуранын чамаат арасында чох бөјүк һөрмәти вар.

Тәзә пејда олан јенликчиләр кечән илләрдә нечә-нечә адлар, символлар, дөш нишанлары, адәт-ән'әнәләр дүзәлтдиләр. Амма јаранмыш фөвгәл'адә вәзијјәт јенә дә халгын јаратдығы мә'нәви өлчүләрин даһа јүксәкдә дајандығыны субут етди...

...Мәчрасындан чыхмыш ики нәһәнк чајы андыран күтлә өлүм-дирим мүбаризәси үчүн гаршы-гаршыја дајаныб. Хаһиш, горху, ганун — һеч нә көмәк етмир. Ермәниләр вә азәрбајчанлылар дөш-дөшә кәлибләр. Бир аздан гаршысыалынмаз фәлакәт баш верә биләр. Бу заман республика КП МК катибләриндән бири ирәли чыхыб, үзүнү һәр ики тәрәфә тутду: «Әввәл мәни, сонра бир-биринизи өлдүрүн. Мән бу гардаш гырғыныны көрмәк истәмирәм...» — деди.

Адамлар чашдылар. Чоху дајанды. Амма әсас јолдан кәнарда кедән издиһам ирәлиләди. Елә бу вахт јашлы бир гадын, һамы көрсүн дејә, машынын кузовуна галхды. Кәлағајысыны бир-бирини дидмәјә һазыр олан кишиләрин ајаглары алтына атды. Фөвгәл'адә бир һадисә баш верди. Һеч кәс бу кәлағајыны тапдајыб кечмәјә чәсарәт етмәди. Адамлар узун мүддәт бир-биринә бахыб дајанды. Саваш мејданыны ахырынчы һәмин гадын — Сосиалист Әмәји Гәһрәманы Хураман Аббасова тәрк етди.

Мән үзүмү јерлиләримә — ермәниләрә вә азәрбајчанлылара вә хүсусилә, Хураман ханымын һәјатларыны хилас етдији, ган төкмәјә гојмадығы чаванлара тутараг дејирәм: кәлин, өз пулумузла һәмин јердә гардаш гырғынына мане олмуш гадына һеј-кәл учалдаг. Ахы, мәһз онун әмәлинә көрә ағыл һиссә галиб кәлди, әмин-аманлыг дүшмәнчилијә, һармонија хаоса гәләбә чалды.

Әзиз охучу, дедикләрим нағыл дејил. Бу гадынын һәрәкәти гәдим дастанларын сәтирләри кими көзләрим гаршысындадыр. Дүзүнү дејим: әввәлләр мәнә елә кәлирди ки, белә һадисәләр анчаг дастанларда вә нағылларда мүмкүндүр. Амма сән демә, бу әхлаг халг јаддашына һәкк олунмуш вә онун өз күчүнү көстәрмәси үчүн лазыми шәраитин јаранмасыны көзләјирмиш. Бах, елә бу мөвгедән дә бир азәрбајчанлы кими үрәкләримизи ағрытмыш Сумгајыт һадисәләринә өз мүнасибәтими билдирмәк истәрдим.

Сумгајыт һадисәләри, һеч шүбһәсиз, Степанакертдә вә Ағдамда баш вермиш һадисәләрлә, бу һадисәләрдә Азәрбајчана ахыб кәлмиш азәрбајчанлы гачгынларла бағлыдыр. Бу гачгынларын ачыначаглы вәзијјәти, јерли һөкумәтин онларын талејинә биканә мүнасибәти гәзәб доғурду вә бу гәзәб һәјәчана чеврилди. Лакин мәни бурада башга бир шеј марагландырыр. Бәс нијә Әскәранда баш верән чинајәт Ағдамда екс-реаксија әмәлә кәтирмәди, тоггушма гырғына чеврилмәди, Сумгајытда исә гачгынлар кәлән кими талан, гырғын, өлүм баш верди? Ахы, ән јүксәк даирәләрдә Сумгајыт бејнәлмиләл шәһәр, комсомол шәһәри сајылыр. Онун чәми 40 јашы вар. Мүхтәлиф јерләрдән кәлән

кәнчләр тәрәфиндән тикилиб вә инди дә бурада онларла халгын нүмајәндәси јашајыр вә ишләјир.

Бәс, нијә минләрлә коммунисти, јүзләрлә тәблиғат вә тәшвигатчысы олан фәһлә шәһәри Сумгајытда бу гисас аловунун гаршысы алынмады? Мән ачыг данышмаг истәјирәм. Она көрә ки, Сумгајыт Ағдам кими мин илләрин халг ән'әнәләринә сөјкәнән шәһәр дејил. Бу шәһәрдә боллуча шүар вә рајком тәблиғатчылары вар ки, онларын нә күчәләрә асдыглары шүарларын, нә дә сөз хатиринә боғаздан јухары данышдыглары сөзүн тә'сири вар. «Улу сөзүнә бахмајан, улаја-улаја галар», «Ағсаггалы олмајан евин бүнөврәси чүрүк олар», — аталар сөзләрини дә хатырласаг, көрәрик ки, мин илләрдән сүзүлүб кәлән ел адәтинә, халг мүдрүклүјүнә узун илләр боју еләдијимиз һүчумлар наһаг имиш!

Тәзада бахын! Халг гурбан вердији јердә ән'әнәјә сөјкәниб гоншусунун хатасыны бағышлады, мүдрүклүјүнү көстәрди, амма халг ән'әнәсинә вә мүдрүклүјүнә сөјкәнилмәјән јердә гәзәбини чиловлаја билмәјиб, һәм гырғын төрәтди, һәм дә гырғына кетди.

Мүхтәлиф милләтләрдән олан 32 нәфәр, башыпозуглуғун вә бөјүксүзлүјүн гурбаны олду. (Һәм өләнләр, һәм дә өлдүрәнләр мүхтәлиф милләтин нүмајәндәләри олдуғундан, буна милли әдавәтин вә гисасын нәтичәси кими бахмаг олмаз). Бөјүк ән'әнәси, көкү, тарихи ган јаддашы вә ағсаггалы олмајан шәһәрдә белә бир һадисәнин олмасыны мән тәбии һесаб едирәм.

Бу күнләрдә новруз бајрамы мүнасибәтилә кечмиш достларым — Мәммәдовлар мәни гонаг чағырдылар. Елман Мәммәдов мүһәндисдир, азәрбајчанлыдыр. Арвады Сирануш журналистдир, ермәни гызыдыр. Сәмими аиләдир. Бајрам столунда Шәрг ширнијјаты, бојанмыш јумурта, сәмәни дүзүлмүшдү. Һәјат, дирчәлиш рәмзи олан јамјашыл сәмәни шәһәр мәнзилләриндә мәнә хүсуси ләззәт верир. Лакин мәни һәмин күн даһа чох севиндирән онларын үчајлыг оғлу иди. Мәммәдовлар Дағлыг Гарабағ, Ермәнистан вә Сумгајытдакы һадисәләрдән тәшвиш кечирир, Бакыда сакитлик олса да, ким нә билир, сабаһ нә олачаг, дејә һәјәчанланырдылар. Дејирдиләр ки, һәрәкәт планы чызмышыг: азәрбајчанлылар һүчум етсә, габаға Елман чыхачаг, ермәниләр һүчум етсәләр — Сирануш. Даһа чох ушаг үчүн горхурдулар. Һәтта ону дәлиганлылардан горумаг үчүн кизли бир јер дә дүшүнмүшдүләр.

Дејин көрүм, бөлүнмәјәни нечә бөлмәк олар? Әсрләр боју бир-биринә гајнаглашмыш шејләри бир-бириндән нечә ајырмаг олар?

Еләчә дә Гарабағы Азәрбајчандан ајырмаг мүмкүн дејил. Чүнки ваһид бөлүнмәз. Чүнки тарихин ән гәдим дөврләриндән

Гарабағ — Азәрбајчанын үзвү бир һиссәси, башынын тачы, үрәјинин дөјүнтүсү, дилинин нәғмәси, нәғмәсинин аһәнкидир.

ВӘТӘН ҺАГГЫНДА ДҮШҮНЧӘЛӘР

Бир нечә ил әввәл Вилнүсә кетмишдим. Шаир достум А. Буконтас мәнә шәһәрин көрмәли јерләрини — тарихи абидәләрини, гәдим килсәләри вә музејләри көстәрир вә бунлар һаггында бөјүк фәхрлә данышырды. О, Вилнүсүн ән ади күчәләриндән, биналарындан, һәтта паркларындакы ағач вә чичәкләрдән елә данышырды ки, мән көрдүкләримдән чох онун өз вәтәнинә һејранлығына һејран галмышдым. Мәнә көстәрдији биналар, килсәләр, галалар, музејләрдәки експонатлар, парклардакы ағачлар вә чичәкләрә бәнзәрләрини башга шәһәрләрдә вә өлкәләрдә дә тапмаг мүмкүндүр... Даһа доғрусу, бунлар мөʼчүзә дејил. Мөʼчүзә бунлар һаггында ағыздолусу мәнә мәʼлумат верән Буконтасын өзү иди. О, Вәтәнинин һәр дашыны, һәр бинасыны, һәр күчәсини өз гәлбинин оду илә исидиб онлары мәнә мөʼчүзә шәклиндә чатдырмаг истәјирди. Истәјирди ки, мән дә көрдүкләримә онун гәдәр һејран галым, онун кими вурулум. Мән исә... хәјалымда көрдүкләримин өз вәтәнимдә тајыны ахтарыр, әкәр она бәнзәрини тапырдымса, севинир, тапмырдымса ичимдә кәдәрләнирдим. Бу нә гәдәр тәбии һиссдир. Мәним гәлбимдә бәләдчимин Вәтәни илә өз Вәтәним үз-үзә дурмушду:

— Ахы, нијә белә бир музеј, јахуд белә бир парк биздә олмасын?

Бу суалдан әввәл башга суал верилмәлидир: — Нијә биздә Буконтас кими Вәтән дәлиләри аздыр? Бәли, мәһз дәли! Үмумијјәтлә, һәгиги вә бөјүк севки дәлиликдир. Мәчнун да, Ромео да, Вертер дә, Биотриче дә, Анна да... Онларла, јүзләрлә севәнләр өз севкилиләринин дәлиси дејилми? Дәлилик фанатикчәсинә севкинин төрәмәсидир. Демәк, севки фанатик вурғунлугдур. Мәкәр Лејли там гүсурсуз, там камил көзәл иди? Әсла! Лакин Мәчнун фанатикчәсинә севдијинә көрә Лејлидә һеч бир гүсур көрә билмир, көрә дә билмәзди. Әкәр көрә билсә, гүсуру Лејлидә дејил, севәнин севкисиндә ахтармаг лазымдыр.

Вәтән севкисинә кәлдикдә, бурада мәсәлә бир гәдәр башгадыр.

Севкилини севмәјин мүддәти өмүр гәдәрдир. Јәʼни бурда севкинин мүддәти өмрә бәрабәрдир... Вәтән севкисинин мүддәти исә өмүрдән о тәрәфә кечир. Севкилини өзүмүз үчүн севириксә, Вәтәни халгымыз үчүн, бу халгын кәләчәји үчүн, үзүнү белә көрә билмәјәчәјимиз нәвәләримиз, нәтичәләримиз вә көтүкчәләримиз үчүн севирик... Елә бурда да бу ики севкинин дәрәчәсини өлчдүк... Вә көрдүк ки, Вәтән севкисинин гаршысында гадына олан севки мәзмунча кичик вә чылыздыр. Гадына олан севкимиздә мәнәмлик вар. Вәтән севкисиндә исә онун әвәзинә бөјүклүк, кенишлик вә ичтимаилик вар. Чох гәрибәдир, севдијимиз гадыны өзүмүздән башга көзүмүзүн ишығы белә севсә, биз она дүшмән кәсилирик. Шәхси дүшмәнимиз дә олса, Вәтәнимизи севәни исә биз дә севирик...

Икинчи тәрәфдән, севдијимиз гадынын гүсуруну чох заман көрә билмирик, онун јанлышыны да нахыш билирик, амма вәтәнимиздә вә халгымызда чатышмајан чәһәтләри, гүсурлары көрүр вә бунлары дәрһал арадан галдырмаға, Вәтәнимизи истәдијимиз сәвијјәдә көрмәјә чалышырыг.

Бәс, бу нә үчүн беләдир?

Чүнки севкилинин гүсуру әкәр варса, тәкчә мәнә аиддир. Мән ону көрә дә биләрәм, көрмәјә дә... чүнки о, тәкчә мәнә мәхсусдур. Лакин Вәтәнин көзәллији дә, гүсуру да бу Вәтәнин өвладларынын һамысына мәхсусдур. Вәтән — һамынындыр. Вәтән — тәкчә мәним евим дејил, милјонларын евидир. Вәтәнин гүсуру да, көзәллији дә һәмин бу милјонлара мәхсусдур. Буна көрә дә Вәтән мәнафеји гаршысында онун өвладларынын һамысы ејни дәрәчәдә чавабдеһдир. Вәтән мүхтәлиф фикирли вә әгидәли өвладлары бирләшдирән јеканә анадыр. Беләликлә дә Вәтәнин талеји тәкчә мәндән асылы дејил, онун вәтәндашларынын һамысындан асылыдыр. Мешә чаггалсыз олмаз, дејибләр. Халгын лајигли өвладлары илә бәрабәр истәдијин гәдәр бу Вәтәнә лајиг олмајан чаггаллар да вар. Бу чаггаллар исә Вәтәнин одуна гызыныр, түстүсүндән гачыр. Сабирин дедији бу «чанлы дәјирманлар» Вәтәнин чөрәјини јејир, сујуну ичир, һавасыны удур, чијнинә јүк олур. Бунлар Вәтәнә һеч нә вермир, амма истәдијини алыр. Евинә бир саат су кәлмәјәндә Вәтәнини дә сөјүр, халгыны да... Белә «чанлы дәјирманларын» Вәтән севкиси шәхси мәнафејиндә гуртарыр. Вәзифәси, бағы, бешотаглы мәнзили, мәнзилиндә һәр чүр шәраити, раһатлығы вә күзәраны варса, Вәтән көзәлдир. Јохса... «Белә өлкәдә јашамагданса, өлмәк јахшыдыр» — дејә өз гүсурларыны да Вәтәнин ајағына јазанлар вар. Беләсиндән кәрәк сорушасан: сән ки, бу Вәтәндән бунлары тәләб едирсән, бәс сән бу Вәтәнә нә вермисән? Сән нејләмисән? Һансы булағын көзүнү ачмыш, һансы ағачы әкмиш, һансы јетимин көз јашыны гурутмусан?

Вәтәнин неʼмәтләринә ортаг, дәрдинә, азарына биканә оланлар, «мәнә нә вар» фәлсәфәсилә јашајырлар, амма јери кәләндә

ағыздолусу Вәтәнин, халгын адындан данышыр өзүнү халгын лајигли өвлады сајыр.

Ән бөјүк севки Вәтән севкисидир, дедик. Буна көрә дә бәшәријјәтин тарихиндә Вәтән дәлиләри, милләт мәчнунлары үчүн шәхси истәк Вәтән севкисиндән башланыр. Онларын шәхси истәји, шәхси арзусу милјонларын истәк вә арзусунда әријир, јоха чыхыр. Бу заман о, бир инсан кими өзү вәтәнләшиб амала чеврилир, Вәтән тимсалына дөнүр. Бу нөгтәдә о, шәхсијјәт сәвијјәсинә јүксәлир.

Бир бөјүк амала вурулан заман
Өзүнү јениндән јарадыр инсан.
О бөјүк амалын чағрыш сәсиндә
Гајғылар әријир, мәгсәд доғрулур.
Өзүнү јаратма мәртәбәсиндә
Инсан камилләшир, шәхсијјәт олур.

Бабәк, Жанна д'Арк кими халг ичиндән чыхан гәһрәманлар, Вәтән мәчнунлары халгын дүшүнән бејнинә, көрән көзүнә, вуран голуна чеврилир. Бу чеврилмәдә инсан, адиликдән сыјрылыб гејри-ади шәхсијјәт олур. Бах, белә шәхсијјәтләр тарихин сүканчыларыдыр. Тарихдә шәхсијјәтин дә гәлибини јыртыб шәхсијјәт сөзүнү сон һәддинә гәдәр бөјүдән титанлар мөвчуддур.

* * *

Вәтән, ана торпаг! Доғма очаг! Нијә инсан үчүн бу гәдәр әзиз олур? Дүнјанын чәннәт кими бир кушәсиндә бүтүн арзуларыны, истәкләрини јеринә јетирсәләр белә, дүнјанын бүтүн не'мәтләрини башындан төксәләр белә јенә көзүн Вәтәни ахтарачаг, гәлбин Вәтән һәсрәтилә дөјүнәчәк, додагларын «вәтән», «вәтән» дејәчәк. Бунун сәбәбини билмәк үчүн ана торпағын бир парчасы олан инсаны, онун тәбиәтини арашдырмалыјыг. Чүнки вурулан инсандыр.

Гәрби Алманијанын Дүсселдорф шәһәриндә јашлы бир һәмјерлимлә көрүшдүм. Рамиз Гулијевин Секаһ валыны она һәдијјә вердим. Мәним отағымдача Секаһа гулаг асдыг. Бизә јад олан бу сојуг диварларын арасында учалан доғма сәсләр бизи иситдикчә һәр биримиз өз ич дүнјамызы вәрәгләјир, сусурдуг. Бир вахт башымы галдырыб көрдүм ки, һәмјерлимин јанаглары боју јаш ахыр. Онун көзләриндән ахан адичә јаш идими? Јох, илләрлә гәлбинин башында дүјүнләниб галмыш вәтән һәсрәти иди... Мәним һеч шүбһәм јохдур ки, әкәр кимјакәрләр бу јашла баласыны итирмиш ананын көз јашыны тутушдурсалар, һәр биринин өз гајнағы вә өз тәркиби олдуғуну јәгин едәрләр. Һәсрәт јашы башга, матәм јашы башга, севинч јашы исә бамбашгадыр.

Ајры бир халгын секаһдан һәзин, секаһдан јаныглы бир маһнысы елоғлуму ағлада биләрдими? Јох! Она көрә ки, мин илләрдән бәри дәдә-бабаларымызын руһундан, сүзүлүб кәлән Секаһ елоғлумун ган јаддашыны ојатды. Чүнки Секаһда ону јарадан халгын тарихи сәсләнир. О, Секаһа гулаг асдығы 5—10 дәгигә әрзиндә халгынын мин илләрдән бәри кечиб кәлдији тарихи динләди. Бу тарих онун дамарларындан ахан ганда да јашадығындан, бу јашанты јени сәсә көкләнән симләр кими Секаһда өз аһәнкини, өз унисонуну тапды. Чүнки гәлбиндә дәдә-бабасынын руһу баш галдырды. Ону көјнәдиб ағладан Секаһда көкүнү тапмыш һәмин аһәнк, һәмин руһ иди. Бу руһдан үз дөндәрән һәмишә ағлар галар. Чүнки бу руһдан үз дөндәрән, өзүндән үз дөндәрир. «Ел ичиндә, өл ичиндә», «Кәзмәјә гүрбәт өлкә, өлмәјә вәтән јахшы», «Јад очағынын аловундан вәтән очағынын түстүсү көзәлдир» мәсәлләрини дәдәләр сөзкәлиши демәмиш, заманын дола јларында сарсылыб демишләр.

Бир журналда Азәрбајчан һаггында мәгалә илә таныш олдум. Мәгалә бу сөзләрлә башлајырды: «Азәрбајчан нефти илә мәшһурдур». Бу чүмлә мәни әсәбиләшдирди. Әкәр дүнја мәни нефтимлә танıјырса, демәк танымыр. Бу чүр танынмаг мәнә лазым дејил. Нефт тәбиәтин бизә вердији не'мәтдир. Даһа доғрусу, бу не'мәт бизә тәбиәтин бәхшишидир. Алдығы бәхшишлә өјүнән адам исә дүнјанын ән ахмаг адамыдыр.

Дүнјада мөвчуд олан 12 иглимин 9-нун бизим республикада олмасы, нефти, памбығы, тахылы, чајы вә с... кими мадди не'мәтләр мәним халгымын заһири көзәллијидир, мә'нәви көзәллији дејил. Ејни заманда бу мадди не'мәтләр бизим республикада олмаја да биләрди. Бәс онда бизим өјүнмәјә бир шејимиз олмајачагды?

Бир дә халг тәбиәтин она вердији бәхшишлә дејил, өзү јаратдығы вә өзү газандығы илә өјүнә биләр. Нефтлә вә башга тәбии сәрвәтләрлә өјүнмәк — пулу, вары, дөвләти илә өјүнмәјә бәнзәр, әсл инсан исә, дөвләти илә дејил, ағлы, камалы вә һәссас үрәји илә, бир сөзлә, мә'нәви сәрвәти илә өјүнмәјә һаглыдыр.

Әслиндә, өјүнмәјин өзү инсана јарашан сифәт дејил. Үмумијјәтлә, өјүнмәк нагислик әламәтидир. Бунунла белә халгын әсл сәрвәти онун мадди не'мәтләри дејил, мә'нәви дүнјасы — тарихи, елми, идракы вә сәнәтидир. Чох шүкүр ки, мәним халгымын мә'нәви сәрвәти онун мадди сәрвәтләриндән кери галмыр.

Мән илк нөвбәдә онунла өјүнүрәм ки, мәнсуб олдуғум халг өз тарихи боју һеч бир халгы өзүнә гул етмәмиш, һеч бир халгын үзәриндә һакимлик иддиасында олмамышдыр. Гисмәтинә шүкүр демиш, өзкә торпагларына көзүнүн учу илә дә бахмамыш-

дыр. Бәлкә дә елә бу тәбиәтинә көрә тәбиәт дә ону өз бол сәрвәти илә мүкафатландырмышдыр. Бир күн мәндән сорушдулар:

— Хошбәхтлиji нәдә көрүрсүнүз?

Дедим:

— Көзүтохлугда.

Инанмырсыныз?

Нәфси өзүндә, көзүтох адам она көрә хошбәхтдир ки, дәрди олмур. Дәрд исә, әксәрән, пахыллығын меjвәсидир. Пахыллыг исә ичәридән адамы гурд кими jejиб чүрүдүр... Беләсинин көзү һәмишә гоншусунун бостанында олур, вә о, мүтләг гоншусунун бостанына даш атмаға, ондан артыг бир тикә гопартмаға чалышыр. Бурда да чәпәр башланыр. Чәпәрин пајасы чәпәри сөкүб гоншусунун бостанына кечмәк истәjән гоншунун башында сынар... Бу, тарих боју белә олуб. Әкәр белә олмасаjды, биз бу вахта гәдәр өз торпагларымыза саһиб ола билмәздик.

JЕНИJЕТМӘ ВӘ ЗАМАН БАРӘДӘ ДҮШҮНЧӘЛӘР

Инсанлығын биринчи шәрти, башлыча сифәти онун вәтәндашлығыдыр. Вәтәнини, халгыны севмәjән башга халгы вә башга өлкәни дә севә билмәз. Мәним мөһкәм әгидәмә көрә, бүтүн дүнjанын дәjәрли адамы олмаг үчүн илк нөвбәдә өз Вәтәнинин вәтәндашы олмалысан.

Сәнәтиндән асылы олмаjараг һәр кәс өз саһәсиндә Вәтәнә өвладлыг борчуну вермәли, Вәтәнин гүдрәти үчүн сә'jини әсиркәмәмәлидир. Бөjүjән нәсил дә бу руһда тәрбиjә едилмәлидир. Кәнч оғлан вә гызлар дүнjаны вәтәндаш көзү илә көрмәjи, вәтәндашлыг дүшүнчәләри вә һиссләри, вәтәндашлыг һәjәчаны вә нараһатлыглары илә jашамағы бачармалыдырлар. Биз jазычылар, мүәллим вә валидеjнләр, бүтүн ичтимаиjjәт үмуми гүввә илә она наил олмалыjыг ки, кәнч нәсил габагчыл идеаллара, инсанпәрвәрлиjә, ата-бабаларымызын вәтәнпәрвәрлик ән'әнәләринә һәдсиз сәдагәт руһунда бөjүсүн. Шаир вә jазычынын китабы, мүәллимин чанлы сөзү ушаг вә jениjетмәләрин гәлбиндә jүксәк вәтәнпәрвәрлик һиссләри оjатмаға jөнәлмәлидир. Кәнчләримиз дәрк етмәлидирләр ки, онлар һәр шеjдән әввәл, вәтәндашдырлар, өз Вәтәнинин өвладларыдырлар: Вәтәнин шәрәфи һәр кәсин шәхси шәрәфидир, инсанын ән улу, мүгәддәс борчу Вәтән борчудур.

Биз садәчә вәтәндаш jох, фәал вәтәндаш тәрбиjә етмәкдән данышырыг, елә вәтәндаш ки, хеjри, әдаләти, һәгигәти, шәрәфи

гызғын мүдафиә етсин, шәрә, лагеjдлиjә, икиүзлүлүjә, шәрәфсизлиjә, идеjа дүшмәнләримизә гаршы барышмаз олсун.

Бу да бир һәгигәтдир ки, әсл инсаны, вәтәндашы сәчиjjәләндирән башлыча чәһәт онун мәсләки, инамыдыр. Бунсуз долғун мә'налы һәjат, һәгиги әмәк, Вәтәнә вә халга намусла хидмәт етмәк мүмкүн деjилдир. Мән бу дүшүнчәләри «Ленинлә сөһбәт» поемамда ифадә етмәjә чалышмышам. Ше'рин дили jығчам вә аjдын олдуғу үчүн охучулара фикрими бу диллә дә чатдырмаг истәрдим:

Мәсләк!, Амал!
Әсл инсанын jол jолдашы!

Өмүр үзүк,
Мәсләк исә үзүк гашы.

Һәр үзүjүн гашындадыр өз
дәjәри...

Мәсләк варса —
О билир ки, jашамағын мә'насы нә,

Мәсләк jохса —
О бир jүкдүр һәм дүнjаjа,
һәм өзүнә...

Бу мисралары давам етдирмәк дә олар. Лакин үмумиләшдирсәк, деjә биләрик ки, инсан инамы, әгидәси илә гиjмәтләндирилир. Инам, әгидә, мәсләк һәм дә шәхсиjjәтин вәтәндашлыг jеткинлиjинин мүһүм көстәричисидир: мәсләкли адам горхмаз вә чүр'әтлидир, фәдакар вә ишкүзардыр; мәсләксиз исә, әксинә, горхаг вә jалтагдыр, сөjүд ағачы кими тез-тез о тәрәф бу тәрәфә әjилир, белә адамын өз әгидәси, өз сөзү jохдур, севкиси дә, нифрәти дә бәлли олмур, өз варлығыны бир «сағ ол»а сатмаға, jери кәләндә думан кими әjилмәjә, инсанлыг шәрәфини мә'дәсинә jедирмәjә һазырдыр. Беләләринә jүксәк вәтәндашлыг дуjғулары вә әмәлләри jаддыр, бир сөзлә, инсани һиссләр jаддыр. Инсан инам демәкдир, о, инамын өвладыдыр.

Инсан инамла jашаjыр, инамла да кәләчәjә аддымлаjыр. Әдаләтә вә һәгигәтә инам чәмиjjәтимизин һәр бир үзвү үчүн, о чүмләдән бөjүjән нәсил үчүн дә jол көстәрән бир маjакдыр, һәjат компасыдыр. Инам, әгидә тәрбиjәси jеткин шәхсиjjәтин формалашдырылмасынын әсасыны тәшкил едир. Әгидәси чилаланмамыш, мөһкәмләнмәмиш кәнч әсл шәхсиjjәт вәтәндаш ола билмәз. Әгидә, инам инсан һәjатына рәһбәрлик едир, она jөн верир. Инсанын идеjа-сиjаси вә әхлаги идеjалара мөһкәм инанмасы, әгидә бағламасы онун һәмин истигамәтдә дүзкүн һәрәкәт етмәсинә, чәтин анларда өзүнү итирмәмәсинә, мәрд вә мүбариз

олмасына көмәк көстәрир. Идеја һәјаты, јүксәк мә'нәви һәјат инсан фәалијјәтинин дахили енержисини тәшкил едир. Бә'зи адамларда, о чүмләдән јенијетмә вә кәнчләрдә мүшаһидә олунан әхлагымыза зидд һәрәкәтләрин көкләрини мәһз бурада — зәнкин идеја һәјатынын олмамасында, һәр шеjә лагејдликдә, арзу вә амалларын бәситлијиндә, егоист һиссләрлә јашамагда — анчаг өзү үчүн, өз шәхси тәләбатларыны өдәмәк үчүн јашамаг мејлиндә ахтармаг лазымдыр. Әкәр һәлә һәјата бахышы, әгидәси, мә'нәви идеаллары мөһкәмләнмәмиш тәк-тәк јенијетмә вә кәнчләр һәјата шәхси мејлләр көзлүјү илә бахарса, јемәк-ичмәк, дәбдәбәли һәјат сүрмәк онларын һәјат идеалына чеврИләрсә, бу, тәрбијәнин әсл фәлакәти оларды. Мәктәб, аилә, әдәбијјат вә инчәсәнәт, бүтүн ичтимаијјәт кәнчләри јүксәк идеалларла, бәшәри һиссләрлә, вәтәндашлыг дујғулары илә јашамаға һазырламалыдыр. Идеја! Мә'нәви тәрбијәнин әсас вәзифәсини мән бунда көрүрәм.

Һазырда, чошғун елми-техники тәрәгги дөврүндә бу вәзифәнин әһәмијјәти азалмыр, әксинә, гат-гат артыр. Дејирләр ки, XXI әср роботлар әсри олачаг. Мән буна инанырам. Анчаг, бу да мә'лумдур ки, индидән истеһсал просеси кетдикчә даһа чох автоматлашыр, роботлашыр. Бу иш интенсив шәкилдә давам едир. Лакин техника нә гәдәр инкишаф етсә дә ону јарадан, идарә едән инсандыр. Ән мүкәммәл техника белә һазырлыгсыз адамын әлиндә лазыми сәмәрә верә билмәз, тез сырадан чыхар. Одур ки, истеһсал просесиндә, үмумијјәтлә, чәмијјәт һәјатында инсан амили мүһүм рол ојнајыр. Партијамыз бу амили фәаллашдырмаға хүсуси әһәмијјәт верир. Бу саһәдә әдәбијјатын ролу бөјүкдүр. Әдәбијјат гүдрәтли тәрбијә васитәсидир; о, инсанын дүнјакөрүшүнүн, һәјат идеалларынын, мә'нәви аләминин формалашдырылмасында, бир вәтәндаш кими јетишмәсиндә кениш имканлара маликдир. Тәсадүфи дејил ки, әдәбијјаты «һәјат дәрслији», «инсаншүнаслыг елми» адландырырлар. Мүәллим дә тәрбијә едир, јазычы да. Лакин онларын һәр бири өзүнәмәхсус васитәләрдән истифадә едир: мүәллимин сөзү билаваситә ушаг шүуруна тә'сир едирсә, бәдии әдәбијјат өз чанлы образлары илә даһа чох гәлбә нүфуз едир, онун васитәсилә исә шүура тә'сир көстәрир. Әтраф аләми, сијаси вә мә'нәви идејалары ағылла вә үрәклә дәрк етмәк исә тәрбијә ишиндә чох мүһүм шәртдир, һисс вә ағыл бирләшәндә идејалар даһа јахшы дәрк олунур, даһа тез инама вә әгидәјә чеврилир. Одур ки, һәм мүәллим, һәм дә јазычы инсанын гәлбинә вә ағлына гида вермәлидир; ону дүшүндүрмәји, һәм дә һәјәчанландырмағы бачармалыдыр. Әлбәттә, бурада сөһбәт бәсит һиссләрдән јох, үмдә, ән кучлү һиссләрдән — вәтәндашлыг гүруру, севинчи, мәс'улијјәти, вәтәндашлыг борчу, ләјагәти, шәрәф вә

изүгар һиссләриндән кедир. Јүксәк әхлаги вә сијаси идејалары шүура чатдырмаг инсаны вәтәндашлыг һәјаты аләминә дахил етмәк демәкдир. Белә вачиб һиссләрлә, идеалларла тәрбијә едиләнләр елми-техники тәрәггинин тәләбләрини даһа јахшы јеринә јетирәр, чәмијјәтә даһа чох фајда верәр, өзләри дә хошбәхт оларлар.

Бөјүк тәрбијәви әһәмијјәтә малик олан јүксәк идејалы бәдии әсәрләр јаратмаг үчүн сәнәткарын өзүнүн вәтәндашлыг мөвгеји, халгла бағлылығы, өз халгынын тарихиндән, ән'әнәләриндән гидаланмасы аз рол ојнамыр. Сәнәткар нә гәдәр өз халгынын тарихинә, руһуна көк атарса, бир о гәдәр учалар. Тәбиәтин гануну да беләдир: көкү торпағын дәрин гатларына кедән ағач даһа чох бој атыр. Пушкин, Балзак, Сабир, С. Вурғун, Ү. Һачыбәјов белә учалмајыбмы? Даһи Пушкин өз дајәсинин тәрбијәсиндән, онун данышдығы рус халг нағылларындан јетишмишдир. Амма вахтилә Русија аиләләриндә вә мәктәбләриндә тәрбијәчилик едән он минләрлә франсыз вә алман дајәси Русијада бир Пушкин јетишдирә билмәди.

Мүасирләримиздән дүнјача танынмыш гырғыз јазычысы Чингиз Ајтматову көтүрәк. О да әсл халг гајнағындан чыхмышдыр: көрпәлији халг ичәрисиндә, чобанлар арасында кечмишдир. Манасдан тәрбијә алмышдыр. Тәпәдән дырнағадәк гырғыздыр. О, дүнја шөһрәти газанмыш әсәрләриндә дә халг руһуну, халг психолокијасыны вә ән'әнәләрини әкс етдирир.

Луи Пастер дејир ки, елмин вәтәни јохдур, амма алимин вәтәни вар. Алим билмәлидир ки, һансы халга, өлкәјә гуллуг едир вә нијә гуллуг едир. Бу сөзләри ејни илә сәнәткарлара да, јазычы вә шаирләрә дә, мүәллимләрә дә шамил етмәк мүмкүндүр: вәтәндаш олмајан шәхс нә әсл мә'нада јазычы, нә дә мүәллим ола биләр. Бу, һисс исә ушаглыгдан тәрбијә олунмалыдыр.

Мә'лумдур ки, бугүнкү мәктәблиләр кәлән әсрин әмәкчиләри олачаглар, әсрин әзәмәтли вәзифәләрини онлар јеринә јетирәчәкләр. Кәнч нәслин һәјата вә әмәјә һазырланмасы, һәртәрәфли вә аһәнкдар инкишафы, өзләринә шүурлу сурәтдә пешә сечмәләри инди һәмишәкиндән даһа чох актуаллыг кәсб едир.

Мән Азәрбајчан ССР Али Советинин депутаты кими кәнчләрин тәрбијәси үзрә даими депутат комиссијасынын үзвүјәм. Одур ки, бу мәсәлә елә мәним халг елчиси кими бирбаша вәзифәмә дахилдир. Кәнчлијин бир хүсусијјәти дә ондан ибарәтдир ки, онлар һәмишә тә'сирдә олурлар, даһа доғрусу, кәнчлик өзүнү һәмишә кимәсә охшатмаға чалышыр. Биз әдәбијјата кәлдијимиз заман өзүмүзү Сәмәд Вурғуна охшатмаға чалышырдыг. Тәк әдәбијјатда јох, һәјатда да ондан өјрәнирдик, һәтта һәрәкәтләрини дә тәглид едирдик. Орта мәктәбдә охудуғум илләрдә мүәллимим

Ибраһим Ҹәфәри тәглид едирдим. Онун данышыг тәрзи, әдәбијјата олан бөјүк мәһәббәти, чылғынлығы бизи магнит кими өзүнә чәкирди.

Бу мисаллары она көрә чәкирәм ки, кәнчлик дөврүмүздә бизим тәглид етдијимиз белә адамлар вар иди. Вај о кәнчлијин һалына ки, онун тәглид едәчәји адамлар олмасын! Буна көрә дә кәнчлији ләјагәтли көрмәк истәјириксә, кәрәк биз өзүмүз ләјагәтли олаг. Бурада К. Марксын бир сөзү јадыма дүшүр: «Тәрбијә едәнин өзү тәрбијә олунмалыдыр». Әкәр евдә ата-ана, мәктәбдә мүәллим, ичтимаи јерләрдә ағсаггаллар өзләрини тәглидә лајиг апара билмәсә, ағылда, давранышда, әмәјә мүнасибәтдә, идеја-мә'нәви бахышларында јүксәк сәвијјәдә дурмаса, бизим кәнчликдән ләјагәт уммағымыз јерсиздир. Тәрбијәсиздән нә тәрбијә көзләмәк олар! Она көрә дә мән тәрбијә мәсәләсиндә биринчи нөвбәдә бөјүкләрин ләјагәтли олмасыны вачиб һесаб едирәм.

Кәнч нәслин һәјата вә әмәјә даһа јахшы һазырланмасы мәсәләсинә кәлинчә, гејд етмәк лазымдыр ки, бу мәсәлә тәкчә мәктәби вә аиләни јох, һамыны чидди дүшүндүрүр. Өлкәмиздә һәјата кечирилән мәктәб ислаһатынын да башлыча идејасы мәһз ушаг вә јенијетмәләрин әмәк тәрбијәсини вә пешә һазырлығыны көкүндән јахшылашдырмагдан ибарәтдир. Лакин бу ислаһат да һәлә елә бир сәмәрә вермир. Чүнки бу ислаһатын өзүндә дә гүсурлар аз дејил.

Кизли дејилдир ки, мәктәби битирән оғлан вә гызларын бир гисми өзләринә әмәк саһәси, һәјат јолу сечмәкдә сәһвләрә јол верир. Бә'зән тәсадүфи пешә сечмәк һаллары, кәнчләрин мараг вә габилијјәтләринә зидд олараг кортәбии шәкилдә али мәктәбләрә ахыны мүшаһидә олунур. Пешә сечмәк ишиндә белә тәсадүфләр, сәһвләр һәм кәнчләр үчүн, һәм дә чәмијјәт үчүн зәрәрлидир. Кәнчләримиздә садә пешәләрә мараг ојатмаг, онлара өз мејл вә габилијјәтләрини, һабелә чәмијјәтин тәләбатыны нәзәрә алмагла шүурлу һәјат јолу сечмәкдә көмәк көстәрмәк лазымдыр. Әлбәттә, бу мүһүм мәсәләни тәкчә мәктәбин үзәринә атмаг олмаз. Бу ишдә база мүәссисәләринин әмәк коллективләри, ичтимаијјәт, елм, мәдәнијјәт вә јарадычылыг тәшкилатлары јахындан иштирак етмәлидир. Кәнчләрин нәзәриндә садә пешәләрин нүфузуну јүксәлтмәкдә јазычы вә шаирләримиз чох иш көрә биләр. Ҹәмијјәтимиздә садә пешәләрин ролу, әмәјин вә әмәк адамларынын әзәмәти мәктәбин тәрбијә ишиндә дә, бәдии әсәрләрдә дә өзүнә лајигли јер тутмалыдыр. Мән вахтилә «Садә адамлар» поемамда бу мәсәләдән бәһс етмишәм:

Јохдур вәзифәнин, ишин, сәнәтин
Бөјүјү-кичији заманәмиздә.

һәгигәтдә дә чобан олуб ән али мәртәбәјә јүксәлмәк мүмкүндүр. Алим адыны алыб рәзил көкә дүшмәк дә олар. Һәр шеј пешәнин дүзкүн сечилмәсиндән, инсанын әмәјә мүнасибәтиндән, зәһмәтсеварлијиндән асылыдыр. Пис һаким олмагданса бачарыглы фәһлә олмаг мин дәфә јахшыдыр. Һалал әмәји илә јашајыбјарадан зәһмәт адамларымыз өз фәннини билмәјән савадсыз мүәллимдән вә савадсыз алимдән гат-гат үстүндүр.

Кәнчләрлә пешәјөнүму ишини елми әсасда вә чидди системдә гурмаг лазымдыр. Кәнчләри һәјата, әмәјә һәм зеһни вә физики чәһәтдән, һәм дә мә'нәви-психоложи чәһәтдән һазырламаг вачибдир. Мәктәби битирән һәр бир кәнч билмәлидир ки, о, һансы әмәк үчүн јарарлыдыр, һансы саһәдә Вәтәнә, халга даһа јахшы хидмәт едә биләр вә даһа чох фајда верә биләр.

Мәктәбдә бүтүн тә'лим-тәрбијә иши шәхсијјәтин һәртәрәфли вә аһәнкдар инкишафыны тә'мин етмәјә, һәр бир кәнчә өз гүввә вә габилијјәтинә ујғун пешә тапмагда көмәк көстәрмәјә, әмәјин вәтәндашлыг башланғычыны дәрк етдирмәјә јөнәлдилмәлидир. Бурада мүәллимин һазырлығындан, онун шәхсијјәтиндән чох шеј асылыдыр.

Мүәллим илк нөвбәдә мә'нәви тәмизлик тимсалы олмалыдыр. Мәктәбин әсас вәзифәси тәрбијә вәзифәсидир. Демәли, мүәллим, һәр шејдән әввәл, тәрбијәчидир, о, јетирмәләринин ағлыны, гәлбини, характерини, дүнјакөрүшүнү тәрбијә етмәлидир, ләјагәтли вәтәндашлар јетишдирмәлидир. Бунун үчүн мүәллимин бөјүк вәтәндаш үрәји олмалыдыр. Вәтәни, онун тарихини, мәдәнијјәтини, дилини, әдәбијјатыны билмәјән, севмәјән, даһа доғрусу, өзү биринчи нөвбәдә вәтәндаш олмајан мүәллим нечә вәтәндашлар јетишдирә биләр?! Һәр бир мүәллим, тәдрис етдији фәндән асылы олмајараг, ушаг вә јенијетмәләри Вәтәнә намуслу хидмәт етмәјә һазырламалыдыр. Һәр шеј бурадан башлајыр. Елм, билик сонракы мәсәләдир. Мән инанмырам ки, бир адам јахшы вәтәндаш ола, амма ејни заманда савадсыз ола; вәтән севкиси мүтләг онун өз билијини артырмаға кәтириб чыхарачагдыр.

Мән бунунла мүәллимин өјрәтмә вәзифәсини мәһдудлашдырмаг истәмирәм. Биликсиз мүәллим ишыгсыз чыраг, гурујан булаг кимидир. Савадсыз мүәллим олмаг ән бөјүк чинајәтдир; о, нечә-нечә ушаг нәслини шикәст едә биләр, чәмијјәтә нә гәдәр «зај мәһсул» верәр. Одур ки, мүәллим кадрларынын һазырланмасына чох бөјүк диггәт вә мәс'улијјәтлә јанашмаг лазым кәлир.

Мүәллим үчүн вачиб кејфијјәтләрдән бири өз сәнәтинә, фәннинә вә ушаглара мәһәббәтин олмасыдыр. Белә мәһәббәтдән мәһрум олан шәхсләрдән (онлар нә гәдәр һазырлыглы олсалар да!) јахшы мүәллим чыхмаз. Әсл мүәллим өз фәнинин вурғуну ол-

малы, бу севкини, вурғунлуғу јетирмәләринә да ашыламағы бачармалыдыр. Јахшы дејибләр ки, өзү алышмајан башгасыны да јандыра билмәз.

Мәктәбдә охудуғум илләри хатырлајырам. Әдәбијјат мүәллимимиз Ибраһим Чәфәр әдәби сималардан, бәдии әсәрләрдән һиссиз, һәјәчансыз даныша билмәзди. Һеч јадымдан чыхмаз. Бир дәфә дәрсимиз Мәһәммәд Һадидән иди. Мүәллим үрәк ағрысы илә онун һәјатындан епизодлар данышырды. Дејирди ки, бөјүк шаир күчәләрдә доланыб ше'рләрини сатырмыш. Өлүб, лакин инди дә мәзарыны тапа билмирик. (Сонралар Мәһәммәд Һадинин мәзары тапылмышдыр: шаир Кировабадда дәфн едилмишдир — *Б .В.*). Буну дејиб үзүнү кәнара чевирди. Көрдүк чијинләри атылыр. Билдик ки, мүәллим ағлајыр. Чох чәкмәди ки, о, дәрсин ортасында синфи тәрк етди. Мән дә онун далынча чыхдым. Көрдүм, пәнчәрәдән бахыб, көзүнүн јашыны силир. Мән мүәллимә јахынлашыб ағламағынын сәбәбини сорушдум. О мәнә бахмадан деди: «Кет бурдан. Сән нә анлајырсан ки, сәнә нә дејим?». Мәндә бир шүбһә јаранды: көрәсән Һадидә нә һикмәт вар ки, мүәллим мәнә демәди. Кечә-күндүз Һадини мүталиә етмәјә башладым. Һәмин анлардан мүәллимим мәним үрәјимдә Һади тохуму, вәтәндашлыг тохуму сәпди...

Бах, әсл мүәллим, вәтәндаш-мүәллим белә олар; өзү јанајана јандырар. Онда тәдрисин дә, тәрбијәнин дә ролу бирә-беш артар. Беләләринә исә вәтәндаш тәрбијә етмәји чанла-башла тапшырмаг олар.

ҺӘГИГӘТИН ДИЛИ ИЛӘ

Әдәбијјат чәмијјәтин күзкүсүдүр. Әкәр жанрындан асылы олмајараг, һансы әсәр чәмијјәтдәки реал керчәклији доғру-дүрүст тәчәссүм етдирмирсә, демәли, өзүнүн башлыча вәзифәсини итирир. Партијамызын XXVII гурултајында, Сов.ИКП МК-нын сонракы пленумларында чәмијјәтимизә јад үнсүр вә һаллара гаршы мүбаризә бүтүн естетик дәјәри, ичтимаи-сосиал маһијјәти илә гојулмушдур.

Совет әдәбијјатында, о чүмләдән Азәрбајчан әдәбијјатында ичтимаи һәјатда өзүнү көстәрән мәнфиликләри кәскин мөвгедән ифша едән јазычылар чох олмушдур. Тәәссүф ки, онларын әсәрләри вахты илә амансыз тәнгидә мә'руз галмыш, бир гисми исә манеәләрлә гаршылашараг чап олунмамышдыр. Конфликтсизлик нәзәријјәсинин јалныз театра дејил, үмумән совет әдәбијјатына бөјүк зијан вурдуғу һамымыза мә'лумдур. Бизим дүнјакөрүшүмүз екскликләрин мүбаризәсини һеч дә инкар етмәјиб. Чүнки ичтимаи-сосиал һәгигәтдән доған бәдии һәгигәтин тамлығы өзүнү јалныз әксликләрин мүбаризәсиндә бүтүн маһијјәти илә көстәрә биләр.

Буна бахмајараг, әксликләрин мүбаризәсини, ичтимаи характерини бәдии образларла, глобал проблемләр даирәсиндә көстәрән, сүр'әтли инкишафымыза әнкәл төрәдән манеәләрә гаршы јазылмыш әсәрләр һәм аз јараныр, һәм дә мејдана чыханлар објективликдән узаг тәнгидә мә'руз галыр.

Белә чыхмасын ки, биз тәнгидин әлејһинәјик. Гәтијјән! Сөһбәт ондан кедир ки, муасир Азәрбајчан әдәби тәнгиди елми-нәзәри тәһлилдән, глобал естетик арашдырмалардан узаг дүшүб, һәјатла, гајнар әдәби просеслә ајаглаша билмир. Һазырда әдәби тәнгид мәчлис тостуна бәнзәјир. Учдантутма бүтүн јазычылар вә бүтүн ше'р, нәср китаблары тә'рифләнир. Дејәк ки, һансыса әсәр тә'рифә лајигдир вә һәгигәтән дә белә сәнәт нүмунәләримиз вар. Анчаг ме'јар о гәдәр итиб ки, тә'риф әндазәни ашыб, тә'рифин башлыча сәбәби мәгаләләрдә елми-нәзәри тәсдигини тапмыр. «Нә үчүн јахшыдыр?» — суалына тәнгид чаваб тапа билмир.

Башга бир мәсәлә. Вәзифәдә олан јазычылар, бир гајда олараг, тәнгиддән тамамилә кәнарда галырлар. Санки онларын бојуна анчаг јерли вә јерсиз тә'риф бичилиб. Әдәби тәнгиддә мөвчуд олан белә субјективизм «тохунулмаз јазычылар» дәстәси јарадыб. Һансы тәнгидчи бармағыны гатлаја биләр ки, сон вахтлар Азәрбајчан Јазычылар Иттифагынын рәһбәрләринин, иттифагын әдәби органларынын редакторларынын зәиф әсәрини тәнгид едиб? Чаваб јохдур. Бәла бурасындадыр ки, онларын дәјәрли әсәрләри дә тә'риф долу мәгаләләрдә әсл елми-естетик гијмәтини алмајыб.

Дәфәләрлә мө'тәбәр күрсүләрдән дејилмәјинә бахмајараг Јазычылар Иттифагы, ајры-ајры нәшријјатлар бәдии әсәрләрин чапында мүәјјән гајда јаратмырлар вә ја, ачы һәгигәт олса да. јаратмаг истәмирләр. Охучулар тәрәфиндән бәјәнилмәјән, китаб мағазаларында тоз басан роман, повест, поема сечилмиш әсәрләрә, сонра да ики, үч вә дөрд чилдлијә дахил едилир. Гәрибәдир, алынмајан китабыны тәкрар-тәкрар нәшр етдирән јазычы, шаир мә'нәви вичданы гаршысында һагг-һесаб вермирми?!.

Бунун мугабилиндә әдәбијјатымызын классикләри јалныз јубилејдән-јубилејә јада дүшүр. О да натамам, гүсурлу...

Китабын тиражы, мүәллифинин тутдуғу вәзифәјә көрә дејил, бәдии дәјәринә, охучу тәләбатына ујғун шәкилдә мүәјјәнләшдирилмәлидир.

Республика Јазычылар Иттифагынын фәалијјәтиндә ән габарыг нәзәрә чарпан гүсурлардан бири дә ана дилиндә јазылан әсәрләрин рус дилинә, башга дилләрә тәрчүмәси мәсәләсидир.

Үрәк јанғысы илә демәлијәм ки, иттифаг белә вачиб бир иши јазычыларын өз «ихтијарына» вериб. Чидди јарадычылыгла мәшғул олан јазычы-шаирләрин ишини-күчүнү бурахыб тәрчүмәчи ахтармасы нә дәрәчәдә дүзкүндүр?

Низаминин әсәрләринин нә русча, нә дә Азәрбајчанча лајигли тәрчүмәсинин олмамасы Јазычылар Иттифагыны нараһат етмирми? Дөвләт Бәдии Әдәбијјат Нәшријјаты јубилеј мүнасибәти илә Низаминин әсәрләринин күллијјатыны плана салды. Биз исә елми чәһәтдән дәгиг, поезија бахымындан камил јени тәрчүмәләр әвәзинә, вахтилә тәһрифләрлә, јанлышлыгларла чеврилмиш варианты тәкрарән нәшрә вердик.

Хагани, Фүзули, Сабир, Мирзә Чәлил, Чәфәр Чаббарлы, Һүсејн Чавид... кими классикләримизи Үмумиттифаг сәвијјәсинә лајигинчә чыхара билмәмишик. Үрәк ағрысы илә демәлијик ки, Әһмәд Чәмил, О. Сарывәлли, Әли Кәрим кими халгын севдији шаирләримизин русча дәјәрли китаблары нәшр олунмајыб.

Башга бир мәсәлә. Әдәбијјатымыза истеʼдадлы шаирләр, насирләр кәлир вә онлар бизә (мән јашлы нәсли нәзәрдә тутурам) бәнзәр јазмырлар. Биз исә чох вахт буна әсәбиләширик, јахуд додаг бүзүрүк. Һалбуки, тәзә, орижинал нәфәсә севинмәлијик. Вахтилә бизә көстәрилән ағсаггал гајғысыны бу күн кәнчләрә көстәрмирик. Белә лагејдлијин, принсипсизлијин нәтичәсиндә бәʼзән Јазычылар Иттифагына ләјагәти олмајан чызмагарачылар гәбул олунур, үмидверән кәнчләр исә кәнарда галырлар. Лев Ошанинин сөзләри јада дүшүр: «истеʼдадлара көмәк етмәк лазымдыр, истеʼдадсызлар онсуз да өзләринә јол тапачаглар».

Әкәр бу күн јенидәнгурма һәјатымызын бүтүн саһәләриндә вачиб кејфијјәт дәјишикликләринә сәбәб олурса, демәли, Јазычылар Иттифагы да өз фәалијјәтини, о чүмләдән иттифага гәбул гајдаларыны әсаслы шәкилдә дәјишмәлидир.

Инди Мәркәзи Комитә ашкарлыг вә демократија мәсәләсинә чох бөјүк вә принсипиал әһәмијјәт верир. Бу, бүтүн јарадычы тәшкилатлар кими, Јазычылар Иттифагынын да фәалијјәтиндә әсас көтүрүлмәлидир. Тәәссүф ки, һәлә биздә публисистика васитәсилә партијанын игтисади-сијаси хәттинин маһијјәтини күтләләрә чатдырмаг, изаһ етмәк саһәсиндә чох аз иш көрүлүр.

Истәр мәркәзи, истәрсә дә республика мәтбуатында мәһсулларын кејфијјәтсизлијиндән кәскин, әсл партија принсипиаллығы илә сөһбәт кедир. Һәр һансы мәһсулун кејфијјәти дә, кејфијјәтсизлији дә ону истеһсал едәндән — инсандан асылыдыр. Нә вахтса тәбиәти мүһафизә барәдә бир мәгалә охумушдум. Мәгаләдә балыг тутан бир киши тәсвир олунуб. О, тор чәкир. Торуна дүшән балыглары диггәтлә нәзәрдән кечирир, бәʼзисини көтүрүр,

бәʼзисини исә јенидән суја бурахыр. Мүәллифлә балыгчы арасында белә бир диалог башлајыр:

— Әзијјәт чәкиб балыг тутмусан, бәс нијә бурахырсан?

— Суја атдығым балыгларын нәсли кәсилмәк үзрәдир, дејирәм, гој артсынлар.

— Сәндән башга белә едән ки, јохдур...

— Вичданым мәнимләдир.

Инсан нә гәдәр ки, вичданы илә баш-баша дејил, чәмијјәтимиздә сағламлыгдан, дүзлүкдән сөһбәт кедә билмәз. Пешәмиздән асылы олмајараг, һәр биримиз өз һәрәкәтләримизә көрә илк нөвбәдә вичданымыза һесабат вермәлијик.

Позулар гајдалар, дағылар низам,
Вермәсән һәр кәсин өз гијмәтини.
Көвһәр дә чатлајыб үзүләр тамам
Сәррафдан алмаса дүз гијмәтини...

Рајонларымызда минләрлә һектар торпаг ерозијаја уғрајыб. Буну һәјәчан һарајы илә дејирик. Ахы, һәмин торпағы вичданы ерозијаја уғрајанлар о көкә салыблар. Онлара гаршы амансыз олмалыјыг. Фикирләримә нөгтә гојмаг истәјәндә Михаил Антоновун «Огонјок» журналында охудуғум «Нәчиб гајдалар вә нанәчиб әмәлләр» мәгаләсини хатырладым. Мүәллиф јазыр: «Инсан амили һаггында чох данышыб вә чох јазсаг да, она јалныз бир бахым бучағындан јанашырыг: инсана гајғы көстәрмәк лазымдыр ки, о, јахшы ишләсин. Мәкәр инсан тәкчә «ишчи гүввәсидир», «әмәк еһтијатыдыр?» Јох! Инсан сосиал вә мәʼнәви варлыгдыр, чәмијјәтимизин башлыча сәрвәтидир».

Бах, бу башлыча мәʼнәви варлығы, бу башлыча сәрвәти горумалыјыг.

ШӘХСИ ФИКИР — ИЧТИМАИ ДУЈҒУ

Шәхси фикир шәхси мәгсәдә дејил, үмуми мәгсәд вә мәнафејә хидмәт едәндә халг фикринин ифадәсинә чеврилир. Буна көрә дә биз белә шәхси фикри һәм дә ичтимаи фикир адландыра биләрик. Ичтимаи фикир исә елә-белә һавадан јаранмыр. Һәјатын, ичтимаи шәраитин өзүндән доғур. Ичтимаи шәраитдән доған шәхси фикир исә бөјүк арзудан, бөјүк тәләбдән вә бөјүк ағрыдан чүчәрир. Бир аталар сөзү фикримизи там ифадә едәр: «Үрәк јанмаса, көздән јаш кәлмәз». Чәмијјәтдә инсанлары нараһат едән, дәрин-дәрин дүшүндүрән, үрәкләри ағрыдан дәрдләр олмаса фикир дә јаранмаз. Бу мәʼнада инди әсас мәгсәд бејинләрдә чүчәрән, үрәкләрдә јанғыја чеврилән, ағызларда сөзә дөнән фик-

рә гол-ганад вермәк, ону чәмијјәтә чатдырмагдан ибарәтдир. Бурахдығымыз сәһвләри вә бу сәһвләрдән доған ағрылары јох етмәк, аталарымызын јаратдығы јени чәмијјәти даһа да инкишаф етдирмәк вә горујуб сахламаг үчүн гүсурлары малаламагла дејил, онларын әлачыны тапмагла мәшғул олмалыјыг.

Бир нәфәрин бүтүн елм саһәләриндә әвәзсиз мүтәхәссис олдуғу, биологлара, дилчиләрә, физикләрә, шаирләрә, бәстәкар вә рәссамлара «јухарыдан» дәрс дедији вахтлар јадымыздадыр. Belә оланда инсан күтләшир. Онун өз сөзү, өз фикри олмур. Дејиләнә «бәли-бәли» сөјләјир, мүтиләшир.

Әслиндә исә һәр мәсәлә барәдә һәр кәсин шәхси фикри ола биләр. Әсас мәгсәд шәхси фикри мәһз сырф «шәхсликдән», шәхси мәнафе вә шәхси мәгсәд јүкүндән азад етмәк, ону ичтимаи мәнафејә јөнәлтмәкдән ибарәтдир. Ичтимаи мәнафе исә ичтимаи дујғунун мәһсулудур.

Ачыг демәлијик ки, сон заманлар адамларда ичтимаи дујғу зәифләмиш, «мән» «биз»дән габаға кечмишдир. Көрдүјүмүз нөгсанлара бә'зән көз јумур, көрдүјүмүзү көрмәк истәмирик. Бу лагејдлик вә сојугганлылыг бизим чәмијјәтимизә јарашан сифәт дејил. Вахтилә бөјүк Сабир «Биздә бу сојугганлары нејләрдин, илаһи?» — дејә лагејдлијә гаршы чыхмышды. Бәс инди? Бәс, биз нијә сојугганлығa, лагејдлијә гаршы үсјан галдыра билмирик?

Губа рајонунун Ермәки кәндинин сакини Исајева Сәфурә 12 ушаг анасыдыр. Еви олмадығындан рајон үзрә Азәрбајчан ССР-нин депутаты рәссам М. Абдуллајевә мүрачиәт етмиш, депутат бүтүн әлагәдар тәшкилатларын гапысыны дөјсә дә, Исајеванын арзусуну јеринә јетирә билмәмишдир.

12 өвлад бөјүдүб тәрбијә едән ананын хаһишинә әлагәдар тәшкилатларын бу биканәлијинә нә ад верәк?

Мешәләрин гырылмасы вә зијанверичи һәшәратлара гаршы кимјәви мүбаризә нәтичәсиндә торпагларымыз мәһв олур. Биз бу күнү дүшүнүр, сабаһы унудуруг. Кимјәви мүбаризәни биоложи мүбаризә илә әвәз етмәјин вахты чатмамышмы? Бах бурада да һәр шеји бир нәфәрин — вәзифә адамынын шәхси фикри һәлл едир. Үмуми фикир, үмуми мәнафе нәзәрә алынмыр. Чох тәәссүф!

Бир нечә ил әввәл Литвада идим. Ики кәнд арасында јол чәкиләркән нәһәнк бир ағачы кәсдирдијинә көрә тәбиәти мүһафизә комитәси рајон ичраијјә комитәсинин сәдрини мәһкәмәјә вермишди. Инсафсызчасына гырылыб хәритәмиздән силинән Султанбуд мешәси јадыма дүшдү. Тәбиәтә етдијимиз бу гәсдә, кәләчәјимизә көстәрдијимиз бу лагејд мүнасибәтә ким чаваб вермәлидир, — дејә дүшүндүм...

Орта мәктәб шакирдләринин илин 5—6 ајыны памбыг алағына вә јығымына апарылмасы елмимизә вә мәдәнијјәтимизә гәсддир. Бу мәсәләјә зијалыларымызын е'тинасызлығыны бизә һеч кәс бағышламаз. Дәрс програмыны бүтүнлүклә кечә билмәјән һәмин шакирдләр, програмы там кечән Бакы мәктәблиләри илә ејни һүгугда али мәктәбләрә гәбул имтаһанларыны нечә верә биләрләр? Икинчи тәрәфдән, гәбул имтаһаны көтүрән мүәллимләр кәнд мәктәбләриндәки бу вәзијјәти билдији һалда һансы һагла онлардан програм даирәсиндә имтаһан гәбул едә биләр?

Республика Дөвләт Мүкафаты Комитәсинин үзвү кими мән халг гәһрәманы һаггында чәкилән бир филмин мүсабигәјә тәгдим олунан башга филмләрдән үстүн олдуғуну дејиб, мүкафатын бу филмә верилмәсини тәклиф етмишдим. Өзүнүн иштирак етдији филмә дејил, халг гәһрәманы һаггында чәкилән филмә мүкафат вериләчәјини ешидән көркәмли бир актјорун халг гәһрәманынын үнванына тәһгирамиз сөзләр сөјләдијинин шаһиди олдум. Дәһшәт мәни көтүрдү. Актјор шәхси мәнафејиндән өтрү халгын фәхр етдији бир гәһрәманы нечә алчалда билләрмиш! Инди беләсинин сәнәтинә нечә инанасан? Өз шәхси мәнафејиндән өтрү һамыны тапдајан, мәнсуб олдуғу халгын белә тарихинә арха чевирән бу чүр наданлара вәтәндаш демәк оларм ы? Ән мүһүмү дә будур ки, беләсинин шәхси фикри өзүнә гуллуг етдијинә көрә о фикир һеч кәсә лазым дејил. Чох тәәссүф ки, инди биздә евини Вәтән, гоһум-әграбасыны милләт сајанлар әмәлә кәлиб. Инди бизим илк вәзифәмиз бу мәһдуд һиссә, бу ејбәчәр дујғуја гаршы мүбаризә олмалыдыр. Инди биз илк нөвбәдә Вәтәндашлыг уғрунда мүбаризә апармалыјыг!

Кимдир Вәтәндаш? Һамыны өзүнә дејил, өзүнү һамыја борчлу билән, һаггындан чох борчуну дүшүнән, Вәтән үчүн, халг үчүн өзүнү чыраг кими јандыран, «мән»ини «биз»ин ичиндә әритмәји бачаран адам!

Бунун үчүн орта мәктәбләрдән башламалы, тәдрисин әсас гајәсини биликлә јанашы ичтимаи дујғуларын ашыланмасына јөнәлтмәли, бир сөзлә, әсл вәтәндаш јетирмәлијик.

Алимләрдән бири чох көзәл демишдир: «Шакирдин бејни бош анбар дејил ки, ора билик долдурмаға чалышасан, мүәллимин вәзифәси шакирдин гәлбиндә арзу мәш'әли јандырмагдан ибарәт олмалыдыр». Мәнчә, мүәллим бу мәш'әли јандыра билсә, шакирд өзү о мәш'әлин ишығы илә елмин гаранлыг кушәләрини ишыгландыра биләчәк.

Сон заманлар орта мәктәбдә техники фәнләрин тәдрисини кенишләндирмәк мәгсәдилә әдәбијјат дәрсләринин азалдылмасыны тәләб едәнләрә гаршы «Литературнаја газета»да дәрч олунан мәгаләләри алгышлајырам. Мүәллифләр чох һаглы олараг көстәрирләр ки, техники фәнләрин тәдрисини кенишләндирмәк

әдәбијјат дәрсләринин һесабына олмамалыдыр. Чүнки техники фәнләр шакирдләрә билик верирсә, әдәбијјат онлары әсл инсан олмаға, вәтәндаш олмаға һазырлајыр. Орта мәктәбин әсас вәзифәси исә биликлә бәрабәр, јухарыда дедијимиз кими, үрәкләрдә мәш'әл «јандырмаг», шакирдләри вәтәндаш кими формалашдырмагдан ибарәтдир. Һеч бир техники фәнн инсаны инсан кими јетишдирмәк, үрәкләрә амал тохуму сәпиб мә'нәвијјаты зәнкинләшдирмәк гүдрәтинә малик ола билмәз. Буна көрә дә биз биликдән әввәл, ушагларын мә'нәви дүнјасыны чилаландырмалы, онлара нәјин наминә јашајыб, нәјин наминә көзәл мүтәхәссис олмаг һиссини тәлгин етмәлијик. Бу исә әдәбијјатын вәзифәсидир. Бу вәзифәни јеринә јетирмәси үчүн әдәбијјатын нүфузуну даһа да галдырмаг әвәзинә саатларыны азалтмаг сәһв олар.

Шәхси фикир мүстәгил дүшүнчәдән доғур. Бу вәрдиши дә ушаглыгдан башламаг лазымдыр. Чох тәәссүф ки, биз орта мәктәбләрдә ушаглара мүстәгил фикир сөјләмәк вәрдиши әвәзинә чох заман тутугушулуг өјрәдирик. О. Чајковскаја «Дүз сөз» мәгаләсиндә[1] һаглы олараг јазыр: «Биз ушаглары әслиндә истәдији кими дүшүнмәк тәрзиндән мәһрум етмирикми?»

Башга бир мисал. Кијев киностудијасынын чәкдији «Мән вә башгалары» адлы сәнәдли филм бу чәһәтдән чох мараглыдыр. 6 јашлы 12 нәфәр ушаг бөјүк бир столун архасында әјләшир. Столун үстүндә бири ағ, бири гара ики пирамида фигуру гојулмушдур. Експериментатор гадын ушаглара дејир: «Ушаглар, инди бура Петја адлы бир ушаг кәләчәк. Сиз һамыныз демәлисиниз ки, пирамидаларын икиси дә гарадыр. Һә, инди дејин көрәк, пирамидаларын һәр икиси нә рәнкдәдир? Ушаглар бир ағыздан «икиси дә гарадыр», — дејә чаваб верирләр. Петја ичәри кирир. Гадын ушаглардан сорушур: «Пирамидалар нә рәнкдәдир?» Һамысы хорла гышгырыр: «Гара!» «Икисидәми гарадыр?» Чаваб: «Икиси дә». Гадын Петјадан сорушур: «Пирамидалар нә рәнкдәдир?» Петја чаваб верир: «Гара». «Икисидәми гарадыр?». Чаваб: «Икиси дә». Онда гадын Петјаја дејир ки, «Ағ пирамиданы мәнә вер». Петја ағ пирамиданы гадына верир. Гадын дејир: «Бәс бајаг дејирдин, пирамидаларын икиси дә гарадыр. Инди мәнә ағ пирамиданы верирсән?» Ушаг башыны ашағы дикиб ағлајыр вә чаваб верир: «Мән билмирәм».

Ушағы ағладан нәдир? Јаланла һәгигәт арасындакы анлашылмазлыг! Онун «мән билмирәм» чавабы исә ону долашдыран вәзијјәтин, јә'ни јаланын үзүнә чәкилән шилләсидир. Ушаг бөјүјәндән сонра бу шиллә дә бөјүјүб онун өзү илә чәмијјәт арасында учурум јарада биләр. Биз бундан горхмалы, һәлә орта мәктәбдән ушаглара һәгигәтдән чәкинмәмәк, һәгигәти шиллә кими јаланын үзүнә вурмаг тә'лимини вермәлијик. Јалныз һәгигәти дејәнләр шәхсијјәт сәвијјәсинә јүксәлир вә јалныз беләләри чәмијјәт үчүн фајдалы ола билир. Амма јаланлара һәлә ушаглыгдан адәт едәнин бөјүјәркән сифәтсиз, мә'нән пуч бир мәхлуга чевриләчәји лабүддүр. Беләләриндән бирини О. Чајковскаја белә характеризә едир: — «О, «баша дүшмәмәк елми»нин мүтәхәссиси олду. Бу нечә елмдир? Мәнә сонралар бир назирлијин ишчиси бу «елми» изаһ етди: «Мәнә баша дүшмәмәк үчүн мааш верирләр. Мәним тәәччүбләндијими көрән бу адам фикрини белә хырдалады: мисал үчүн, мәним јаныма бир директор кәлир вә дејир ки, заводун јенидән гурулмасы үчүн мәнә филан гәдәр фәһлә, филан гәдәр материал вә филан гәдәр пул лазымдыр. Мән өзүм мүһәндис олдуғумдан чох јахшы билирәм ки, о, һаглыдыр. Анчаг назирлијин ишчиси кими мән ону баша дүшмәмәлијәм вә онун истәдикләрини јарыбајары азалдырам».

Мүһәндис кими анламаг, назирлијин мә'муру кими анламамаг! Бир чүр дүшүнүб ајры чүр данышмаг хәстәлији давам етдикчә биз гаршымыза гојдуғумуз бөјүк мәгсәдләрә нечә чата биләрик?

ИСТИСУ ДЕДИМ, ҮРӘЈИМ ЈАНДЫ...

I

Һәр гарыш торпағын тарихи үмумән Вәтәнин тарихидир. Әкәр јурдун өјрәнилмәмиш, сирри ачылмамыш бир гарыш торпағы варса, синәмизә дөјә билмәрик ки, бүтөв тарих китабымыз вар. Бармаглар говушуб јумруг олан сајаг, һәр гарыш торпаг да говушуб Вәтән олур. Һирс вә гәзәби илә јери-көјү ләрзәјә кәтирән дәрја дамлаја миннәтдардыр вә бу дәрјанын дадыны, тамыны дујмаг үчүн ордан бир ичим су көтүрмәк кифајәтдир. Бир ичим су үммандан хәбәр вердији кими, һәр гарыш Азәрбајчан торпағы да инсанлығын тарихи һаггында чох мәтләбләр дејир.

Бу мә'нада дағлар вә гајалар вәтәни, елә бу дағлар вә гајалар кими мәрданә инсанлар вәтәни Кәлбәчәр ән инчә чизкиләриндә белә халгымызын кечмишини јашадыр. Бу дағ рајонунда оларкән көз бәбәји кими горунан, јерли әһалинин ән ади давранышларында, мәишәтиндә јашајан илкинлик, гәдимлик гәлбими нечә риггәтлә дөјүндүрдүсә, илкинә, сағлам көкләрә архаланан мүасирлијә дә бир о гәдәр севиндим. Бу чох вачиб шәртдир. Һәјат музеј дејил, натурал шәкилдә адәт вә ән'әнәләри

[1] Бах: «Литературнаја газета», 16 апрел 1986-чы ил.

нүмајиш етдирмәк, мадди мәдәнијјәт абидәләринин архив сәлигәси илә јан-јана дүзмәк әсл һәрәкәт вә динамикадан узагдыр. Әсас одур ки, дүнәнә сөјкәнән бу күн нечә көрүнүр. Тарих бизә она көрә кәрәкдир ки, бу күнүмүзү јарадаг, бүтүн руһумузла, фәһм вә идракымызла сабаһымызы тәсәввүр едә биләк.

Рајонун партија, тәсәррүфат фәаллары рајонун инкишаф мејлләрини вахтында вә дүзкүн көрүбләр. Елә бил рајон ичтимаијјәти һәлә бир нечә ил әввәлдән Азәрбајчан КП МК-нын, Азәрбајчан ССР Назирләр Советинин 1986—1990-чы илләрдә вә 2000-чи илədәк олан дөврдә Азәрбајчан ССР дағ рајонларынын игтисади вә сосиал инкишафынын сүр'әтләндирилмәсинә даир комплекс програм һаггында мәсәлә мүзакирә едәчәјини дујуб. Чәсарәтлә демәк олар ки, бурада республика партија тәшкилаты вә республика һөкумәтинин һәллини вачиб сајдығы бөјүк сосиал, мә'нәви проблеми — дағ рајонларыны сүр'әтлә инкишаф етдирмәк проблемини реаллашдырмаг үчүн е'тибарлы зәмин вар. Бу зәмин биринчи нөвбәдә һәрәкәтә кәтирилмиш инсан амилидир — публисистләрин дили илә десәк, адамларын гуруб-јаратмаг ешгидир. Даш да тапыландыр, ағач да, гум да... Вај онда ки, инсан тикмәк истәмәјә, о заман дашы мамыр тутар, тахта чүрүјәр, гуму јел апарар. Гуруб-јаратмаг ешги индинин өзүндә Кәлбәчәри чаванлашдырыб. Рајон мәркәзиндән ики-үч километр аралыда салынан мүасир шәһәр фикримә тутарлы мисалдыр.

Тәзә шәһәрдә учалдылан биналар халгымызын гәдим ме'марлыг ән'әнәләри илә мүасир архитектура елементләрини паралел шәкилдә бирләшдирир. Дүнән доғулан јарашыглы биналар милјон јашлы дағларын әтәјиндән јапышан хошбәхт балалара јаман бәнзәјир. Инзибати биналар, чохмәртәбәли јашајыш евләри, мәктәб, ушаг бағчасы, хәстәхана вә с. улу дағларымызы бир аз да һөрмәтә миндириб. Үзбәүз дајанан дағлара вә шәһәрә баханда мәнә елә кәлди ки, кечмишлә бу күн, илкин јарадыланла нәтичә диз-дизә вериб олмуш вә олачағын, кечмиш вә кәчәчәјин әбәди мө'чүзәсини дәрк етмәк истәјирләр.

Кәлбәчәр белә олачагдыр. Кәлбәчәр белә јурддур! Тарихин вә индинин гоншу олдуғу бу чүр јурд јерләрини бармагла сајмаг олар.

II

Кәлбәчәр бәнзәрсиз олдуғу кими, ики ил әввәл бурада јарадылмыш тарих вә дијаршүнаслыг музеји дә һеч бир рајонун музејинә бәнзәмир. Бәнзәмир демәк асандыр. Амма бу бәнзәрсизлији јаратмаг чәтиндир. Тәкчә бу чәтинлијин өһдәсиндән ләјагәтлә

кәлдикләринә көрә һәр бир кәлбәчәрли әсл вәтәндашдыр, өз јурдуну, доғулуб боја-баша чатдығы торпағы чаны, ганы гәдәр севән адамдыр.

Бәс бәнзәрсизлик нәдәдир? Бу бәнзәрсизлик нечә јарадылыб? Бу суалы өзүмә вермишәм, музејлә таныш ола-ола, адамлары диндирә-диндирә һејрәтләнмишәм. Тәәссүф ки, музеј јаратмаг кими хејирхаһ бир иш бә'зән рајонларымызда «бизим дә варымыздыр» психолокијасына әсасланыр. Формал јарадылан бу музејләр тамашачы һејрәтинә сәбәб олмур. Експозисијада јерли шәраити нәзәрә алмаг әвәзинә Азәрбајчан тарихинин һәр кәсә мә'лум материаллары нүмајиш етдирилир. Она көрә дә бу музејләрин гапысыны илләрлә ачан олмур. Һалбуки, музеј мәктәбдир, мә'нәви хәзинәдир. Кәлбәчәр музејинә баханда исә бир даһа дујдум вә инандым ки, рајонларымыздакы тарих вә дијаршүнаслыг музејләринин архив сүкутуну гырмағын вахты чатмышдыр, мүмкүн олан ишдир.

Кәлбәчәр музеји, әкәр белә демәк оларса, икигат музејдир; ичи бир музеј, чөлү бир музеј.

Адамы палтарына көрә гаршылајарлар, ағлына көрә јола саларлар. Гәрибәдир ки, Кәлбәчәр музејиндә харич-заһир, чөл-ич сәрһәдди итир. Музејин һардан башландығыны демәк чәтин олдуғу кими, һарда битдијини сөјләмәк дә олмур. Бүтөвлүкдә музеј һәр илмәсиндә бир дүнја, һәр дүјүмүндә бир аләм јашајан нәһәнк халчадыр. Елә бил бу халчаны бүтүн Азәрбајчан әлләри тохујуб, сонра да кәтириб улу дағларын синәсиндән асыблар. Халг дүһасыны, халг илһамыны јашатмаг үчүн дағлардан е'тибарлы ајры бир сахланч олармы һеч? Бүсбүтүн нахыш вә илмәләрдән ибарәт олан фасада бахырам. Бир фәрги вар ки, дивархалчада илмәләр сапдан дејил... дашдандыр. Бу да халг тәфәккүрүнүн јени мө'чүзәси; даш халча, даш илмә...

Бу халчанын әсас мүәллифи Кәлбәчәр торпағынын өзүдүр. Дағларда, гајаларда, чајлаг јерләриндә бизә мә'лум олан једди рәнкин ән азы јүз чаларында даш вар. Музејин тикинтисиндә бу әлван дашлардан елә маһарәтлә истифадә олунуб ки, бир рәнк, бир чалар икинчи дәфә тәкрар едилмәјиб. Ме'марлыг нүмунәләриндә сырф халчачылыг сәнәтинин принсипләрини көзләмәк ән'әнәси мәнә сон дәрәчә јени көрүндү.

Диварлары диггәтлә нәзәрдән кечирдикчә гәлбимдән гәрибә дујғулар бојланды. Мәнә елә кәлди ки, халчаларымыза бөјүдүчү шүшә архасындан бахырам. Истәр-истәмәз көркәмли Азәрбајчан алими Худу Мәммәдовун гәдим түрк халчалары барәдәки фикринә бир даһа шәрик чыхдым ки, бизим милли халчаларда фон олмур. Ајры-ајры фигурлар бирләшәрәк фон јарадыр. Кәл-

бәчәр усталары бинанын бәзәдилмәсиндә бу үсулдан истифадә едиблэр.

Гоһум адамлары ган бирләшдирир, гоһум дашлары гоһум чизкиләр. Тарих-дијаршүнаслыг музејинин һәјатинә Кәлбәчәр јајлагларындан ири даш парчалары кәтирилиб. Һејрәтли о дејил ки, бу дашлар һансы техниканын, һансы инсан, јурддаш инадынын һесабына бура кәлиб чыхыб, һејрәтли одур ки, бу дашларын синәсиндә јува гуран чизкиләр ејнән Гобустандакы гаја рәсмләрини хатырладыр. Хатырладыр јох, Гобустан рәсмләринин өзүдүр. Бир анлыға Кәлбәчәрлә Гобустанын арасындакы мәсафәни хәјалынызда чанландырын, бир анлыға Азых мағарасы илә Кәлбәчәрин арасындакы мәсафәни көзүнүзүн габағына кәтирин, бир анлыға көзү јашлы Араздан о тајда, әлчатмаз, үнјетмәз доғма гајалыглардакы Гобустан јазыларына бәнзәр хәтләри чызан даш бычагларын сојуглуғуну, көјнәртисини өз ә'залрынызда һисс един. Сән демә, улу бабаларымыз Гобустанда, һүзуруна кедә билдијимиз вә кедә билмәдијимиз Вәтән гајалыгларында ов овлајыб, нә'рә чәкиб, тонгал галајыб, сонра да садә тәфәккүрүн ишығыны гајаларын көксүнә саларкән Кәлбәчәр јајлагларында да ејни иши көрүрмүшләр...

III

Чөлүмүз бәрәдә бу гәдәр. Музејин ичи дә бәнзәрсиздир. Експонатларын һәр биринин мән дејәрдим ки, тарихи әһәмијјәти вар. Музеј ишиндән бир о гәдәр башым чыхмаса да ону билирәм ки, орада нүмајиш етдирилән мадди мәдәнијјәт абидәси әшја, предмет нә гәдәр тарихи маһијјәт дашыјырса, бир о гәдәр надирдир. Музејдә исә бу чүр әшјалар чохдур. Мараглы будур ки, милли хәзинәнин јарадычылары мадди әшјаји-дәлилләрлә јанашы, јерли әһалинин мә'нәви дүнјасыны да нүмајиш етдирмәјә наил олублар. Бу, бөјүк уғур сајылмалыдыр.

Музеј кәлбәчәрлиләрин, дағ адамларынын, үмумән, халгымызын етнографијасы һаггында сон дәрәчә зәнкин мә'лумат верир. Дағ адамларынын дәјишмәз тәбиәти, мә'нәви ерозијадан узаг етнографијасы тамашачыда һејрәт доғурур. Нүмајиш етдирилән «Једди һүнәр» ојуну, мәнчә, бизим ушаглыгдан јадымызда галан чилинкағач, дирәдөјмә, мәрә-мәрә, кизләнпач кими ојунлардан чох гәдимдир. Ојунун руһу Дәдә Горгуд дүнјасыны хатырладыр. «Једди һүнәр» ојунуна көрә еркәнлик јашына чатан һәр бир адам једди һүнәр көстәрмәлидир. Мәсәлән, обанын ән күчлү адамы әлиндәки гылынчы шагули вәзијјәтдә сахлајыр. Сынагдан чыхарыласы чаван узагдан кәлиб гылынч сахлајанын биләјинә елә гүввәтли зәрбә ендирмәлидир ки, гылынч дүшсүн. Башга бир шәрт беләдир: сынанан јенијетмә ата минмәли, сүр'әтлә чапмалы, мејданын ортасына гојулмуш ири бир еркәји јердән галдырыб атын үстүнә ашырмалыдыр. Мараглыдыр ки, бу адәтләр вә ојунлар Кәлбәчәрдә бу күн дә јашајыр.

Музејдә нүмајиш етдирилән мәишәт әшјаларынын бә'зиләрини демәк олар ки, илк дәфә көрдүм. Сән демә, инди мәтбәхдә алүминиум мәфтилләрдән һазырланмыш јујулмуш габ јығылан, мүасир көрүнән рәфләр јүз илләр бундан әввәл азәрбајчанлыларын мәишәтиндә ишләнирмиш, сән демә, јујулмуш гашыглары сахламаг үчүн хүсуси тохунмалар вар имиш, һәм дә бу габын һәр гашыг үчүн хүсуси чиби олурмуш. Гашыг јујуландан сонра сапы јухары вәзијјәтдә һәмин габа гојулурмуш ки, һәм гурусун, һәм дә тәмиз галсын. Көрүнүр ки, кәлимли-кедимли дүнјанын әбәди вә әзәли ганунудур: һәр тәзәдә көһнәдән нәсә вар...

Кәлбәчәрин тәбиәти минерал јатагларла зәнкиндир. Мүаличә әһәмијјәтли сулар, гијмәтли дашлар... Минерал сулар вә онлардан истифадә барәдә бир гәдәр сонра данышачағам. Музејдә тәбии даш вә мәрмәр нүмунәләри гојулуб. Тәәссүф ки, зәнкин јатагларын гыртмыхлары бу көзәл сарајда «дарыхыр». Республикамызын пајтахтында, рајон мәркәзиндә тикилән ири сосиал биналарын лајиһәсини һазырлајан ме'мар исә билмир өз бинасына нәдән үзлүк вурсун, һансы дашдан пилләкән гојсун ки, зөвг охшасын, көзәллик бәхш еләсин. Дағ рајонлары һаггында гәрар республикамызын иншаат мејданлары үчүн материал истеһсал едән тәшкилатларыны дүшүндүрмәли, ајаға галдырмалыдыр ки, Кәлбәчәр хәзинәси әзәмәтли биналарымызы бәзәсин. Тәбиәт китабдыр, охумасан охунмаз!

Музејдә хошума кәлән башга бир чәһәт фолклора, халгын милиллик ағыз әдәбијјатына көстәрилән доғма мүнасибәт олду. Бурада шифаһи халг әдәбијјатынын нүмајиши үчүн хүсуси отаг ајрылыб. Галын-назик дәфтәрләрдә нағыллар, дастанлар, бајатылар, аталар сөзләри, гошмалар жанрлар үзрә груплашдырылыб. Мараглыдыр ки, бу нүмунәләрин әксәријјәти алындығы адамын сәси илә лентә көчүрүлүб. Ашыг Шәмширин, демәк олар ки, башабаш јарадычылығы устадын өз сәси илә лентә алыныб. Бу хәзинә дејил, бәс нәдир? Бу сәтирләри охујаркән сизин дә гәлбиниз ифтихар һисси илә дөјүнмүрмү?

Ашыглар хасы устад Әләскәри Кәлбәчәрә дәрин телләр бирләшдирир. Дағ јолларындан кечәндә онун доғулдуғу Көјчә маһалы илә Кәлбәчәрин арасы беш-он километрдир. Ашыг Кәлбәчәрин чох јығынчагларында олмуш, саз тутуб, сөз гошмушдур. Дағ көзәлләри јүз-јүз отуз ил өмүр сүрәндән сонра улу дағларла һалаллашсалар да, ашыг Әләскәрин көзәлләмәләриндә әбәди ја-

шаирлар. Кәлбәчәрлиләр фәхр еләјирләр ки, ел ашығы ел гызларыны вәсф едиб. Адам Әләскәр гошмаларында мәләк кими чилвәләнән ел гызларынын, Әләскәр көзәлләринин 90—100 јашында чәкилмиш шәкилләрини музејдә көрәндә истәр-истәмәз көкс өтүрүр. А киди дүнја!..

Кәлбәчәрдә чох адамдан сорушдум ки, илк дәфә бу музеј кимин тәшәббүсү илә јарадылыб? Һамы деди ки, Шамил Әскәровун. Инди о, музејин директорудур. Шамил Әскәров исә башга чүр деди. Деди ки, илк нөвбәдә Азәрбајчан партија тәшкилатынын милли мәдәнијјәтимизә көстәрдији диггәт вә гајғыја верилән имкана миннәтдар олмалыјыг. Музеји јарадан исә Кәлбәчәр чамаатыдыр.

Һеч кими мәчбур етмәјибләр. Ким ешидибсә тарих вә дијаршүнаслыг музеји јарадылыб, гәдимдән галма ән гијмәтли јадикарлары белә әсиркәмәјиб. Һамы, ушагдан бөјүјә тәмәннасыз көмәк көстәриб.

Мән кәлбәчәрлиләрин бөјүк сәнәт һәвәсини һәлә бир нечә күн ирәли әдәбијјатымызын, мусиги вә рәссамлығын инчәликләрини дәриндән билән чаван шаир Сејидәли Мәммәдовла көрүшәркән дујмуш, јерли адамларын сәнәт јанғысына һејрәт етмишдим. Дағ адамы дағa бәнзәр. Сәхавәтдә дә, торпаға, ел-обаја бағлылыгда да...

IV

Әфсус ки, дағын күнеји кими гузеји дә вар. Әфсус ки, Кәлбәчәрин тә'рифи, сөзү-сөһбәти, гәләмә чәтинликлә кәлән көзәлликләри олдуғу кими, демәјә чәтинлик чәкдијим гүсурлары, һәллини көзләјән проблемләри дә вар. Гузеји күнеј еләмәк, инсан күчүндән гырагдыр, амма гүсуру арадан галдырмаг, проблеми һәлл етмәк инсан әлиндәдир. Сәнин, мәним, фәһләнин, назирин, рајком катибинин — бир сөзлә, бизим әлимиздәдир. Нә үчүн бу ишә һамыны гатырам? Чүнки Кәлбәчәр елә-белә јер дејил. Истәр тәбии гурулушу, истәр тәмиз-саф һавасы, мүаличә әһәмијјәти, истәрсә дә тарихи абидәләрлә зәнкинлији бахымындан дүнјанын надир кушәләриндән биридир. Кәлбәчәр доғма Азәрбајчанымызын нәфәс алан чијәридир. Хәстә үрәкләримизин, сызылтылы гол-гычымызын лоғманы Кәлбәчәрдир, онун шөһрәтли Истисујудур. Истису дедим, үрәјим јанды. Бир көрүн биз нәјин гәдрини билмирик? Короғлуја нә'рә вә күч верән бир дирилик сујунун! Әкәр Короғлу һәгигәтән дә, лап елә мүстәгим мә'нада, дағларда чағлајан гүдрәт сују, шәфа сују тапыб ичибсә, бу, Истису олмајыб, башга нә су ола биләрди?

Сов.ИКП XXVII, Азәрбајчан КП XXXI гурултајларында шәһәр вә гәсәбәләримизин сосиал инкишафы барәдә кениш сөһбәт кетмиш, гаршыда дуран вәзифәләр ајдын көстәрилмишдир. Үстәлик дағ рајонлары һаггында мәсәләләр мүзакирә едилмиш вә ајрыча гәрар гәбул олунмушдур. Курорт мүаличәсинә, туризмә партија вә һөкумәтимизин диггәти өлкәмизин курорт зоналарыны, о чүмләдән Кәлбәчәри сүр'әтлә инкишаф етдирмәк үчүн кениш имканлар ачыр. Кәлбәчәр мәсәләси әлагәдар назирликләрин, тикинти тәшкилатларынын, һәр бир зијалынын күндәлик ишиндә өзүнә јер тутмалыдыр. Кәлбәчәр, еләчә дә республикамызын шөһрәти олан Истису һансы проблемләрин һәллини көзләјир? Онлардан ән вачибләрини бир даһа јада салмаг, бу проблемләрин һәллинә чавабдеһ оланларын гәлбиндә исти дујғулар ојатмаг истәјирәм.

Биринчи. Дәниз сәвијјәсиндән 2225 метр јүксәкликдә олан санаторијаја кедән јол илбәил бәрбад һала дүшүр. Инди бу гыса мәсафәни 4—5 саата күчлә баша вурмаг мүмкүндүр. Јолун гајдаја салынмасы игтисадијјатча зәиф олан Кәлбәчәр рајонунун имканы харичиндәдир. Зәннимчә, ДГМВ-нин вә әтраф — Јевлах, Бәрдә, Мирбәшир, Ағдам рајонларындакы тикинти тәшкилатларынын көмәји илә Истисуја кедән јол гыса мүддәтдә дүзәлә биләр. Республика әһәмијјәтли курорта әл узатмаг, көмәк етмәк бүтүн тәшкилатларын борчудур.

Икинчи. Јолун сон дәрәчә бәрбад олмасына бахмајараг јај ајларында бураја мүаличәјә кәләнләрин сајы санаторијанын имканларындан 15—20 дәфә чох олур. Буна көрә дә путјовкасыз кәләнләр дәрәдән ахан чајын гаршысына даш-кәсәк туллајыб көл дүзәлдир вә санитарија гајдаларына әмәл етмәдән, һәким нәзарәти олмадан көлмәчәләрдә чиммәклә мүаличә көтүрүр, онун-бунун евиндә, јахуд ачыг һавада кечәләмәјә мәчбур олурлар. Бу вәзијјәти тә'чили арадан галдырмаг үчүн аран рајонларынын күчүндән истифадә етмәк лазымдыр. Мәнчә, нәинки ајры-ајры рајонлар, һәтта имканлы колхоз вә совхозлар елә бурада лајиһә әсасында пансионат тикә биләр вә әмәкчиләри лазымынча мүаличә олунарлар. Беләликлә дә биабырчы мүаличә үсулларына бирдәфәлик сон гојулар.

Үчүнчү. Истисујун мүаличә әһәмијјәти дүнјада мәшһурдур. Бу сујун долдурулмасы, рајонлара көндәрилмәси јенә дә бәрбад һалдадыр.

Милјон литрләрлә «гызыл»ын, сөзүн әсл мә'насында вар-дөвләтин һавајы ахыб кетмәси, јајын гызмарында Бакынын, еләчә дә кәнд рајонларынын минерал суја мөһтач галмасы тәсәррүфатсызлыға дөзүлмәз мисалдыр. Һәлә бу һарасыдыр. Ән дәһшәтли бәла орасыдыр ки, курортолокија «тәдгигатчылары» Истису ре-

кионунда тәдгигат апараркән мән дејәрдим ки, чинајәтә јол верирләр. Һәр дәрәдә артезиан вуруб арадан чыхырлар. Онлар әтрафда термал су тапдыглары илә өјүнүб, гујулары ганамаға мәһәл гојмурлар. Сулар һавајы ахыб кедир. Белә кетсә, јахын 10—15 илдә термал су еһтијаты там түкәнмәк тәһлүкәсиндә галачаг. Тәбии чешмәнин сујундан сәмәрәли истифадә едә билмәдијимиз һалда әлавә артезиан гујулары вурмаг, онлары бағламаг чинајәт дејилсә, бәс нәдир? Баш курортлар идарәсинин табелијиндә олан идарәнин ишчиләри исә газдыглары гујулары ганајачагларына сөз версәләр дә индијәдәк әлләрини ағдан гараја вурмамышлар.

Дөрдүнчү. Истисуда бир дәнә дә олса меһманхана, јахуд пансионат јохдур. 1964-чү илдә 300 јерлик ики пансионат бинасы тикилмәјә башламыш, сонра унудулмушдур. Гәрибә бурасыдыр ки, јарымчыг галмыш биналары тамамламаг әвәзинә бу јахынларда онларын бири сөкүлмүшдүр. Тәсәррүфатсызлыг о дәрәчәјә чатыб ки, дикәр јарымчыг галан бинанын гаршысындакы галдырычы кран 1964-чү илдән бәри пас атыб чүрүјүр.

Бешинчи. Истифадәдә олан јеканә санаторијада вәзијјәт дөзүлмәздир. 1982-чи илдә зәлзәләдән зәдәләнмиш 11 корпусда, газанханада вә нөмрәләрдә тә'мир иши апарылмыр. Кәлбәчәр рајонундакы 41 нөмрәли механикләшдирилмиш сәјјар тә'мир-тикинти дәстәсинин имканы бу тә'мири апармагдан чох-чох ашағыдыр.

Алтынчы. Республикада бүтүн санаторијалары курорт тичарәти идарәси тәчһиз етдији һалда, нәдәнсә Истису санаторијасынын тәчһизаты 1983-чү илдән Азәриттифага һәвалә едилмишдир ки, бу да тәчһизат ишини хејли чәтинләшдирир.

Једдинчи. Рајонун әразисиндән вә Истисујун 17 километрлијиндән Ермәнистанын курорт шәһәри Чермуха тәбии газ хәтти кетдији һалда Истису тәбии газа мөһтачдыр. Гоншумуз исә бизим газымызла очаг галајыб әлејһимизә «Очаг» јазыр.

Санаторијада хөрәкләр бә'зән одунла биширилир. Хәстәләрә хөрәк вахтында чатмыр. Үстәлик мешәләримиз гырылыб мәһв олур. Өз тәбии газымыз өз торпағымыздан кечдији һалда, ондан истифадә едә билмәдијимизи дүшүндүкчә адамы һејрәт көтүрүр. Мән вә мәним кими адамларын әлиндән үрәк ағрысы илә јалныз тәәччүбләнмәк кәлир. Амма чох тәәссүф! Сәлаһијјәтли вә сәлаһијјәтсиз јолдашларын һеч бири бу вәзијјәтә дөзмәмәлидир.

Сәккизинчи. Бу мәсәләләр барәдә вахтилә мәрһум јазычыларымыздан Ә. Вәлијев, С. Рәһимов, сонралар халг јазычысы Б. Бајрамов, Г. Хәлилов, журналист-шаир Ш. Әкбәрзадә мәтбуатда чыхыш етмиш, сәсләрини учалтмыш, лакин бир фајда һасил олмамышдыр. Мән дә өз сөзүмү дејирәм. Нәтичәси олачагмы, олмајачагмы, конкрет чаваб верә билмирәм. Һәр һалда фикирләрими кениш охучу күтләси илә, бу ишин бирбаша чавабдеһләри илә бөлүшмәк вачибдир. Бу күн сөз адамлары, мәтбуат халгын һәјаты илә бағлы олан һеч бир мәсәләдән јан кечә билмәз. Фикир верин, инди мәркәзи мәтбуатда дәрч олунан мәгаләләрдә јазычылар, алимләр, журналистләр халгы дүшүндүрән чох чидди ичтимаи мәсәләләр галдырырлар. Бу, јенидәнгурма дөврүнүн тәләбидир. Ашкарлыг вә демократијанын кенишләндији бир дөврүн тәләбидир. Заманын, дөврүн тәләбинә биканәлик исә јенидәнгурма хәттинә зиддир.

Кәлин, бирликдә дүшүнәк. Әкәр биз Истису кими гијмәтли инчинин гәдрини билмириксә, нијә өзүмүз өз јахамыздан јапышыб силкәләмирик. Ахы бизим халг гәдирбилән халгдыр. Өз зәримизин, өз хәзинәмизин гәдрини өзүмүз билмәлијик.

АСТАРАДА КӨРДҮКЛӘРИМ

Бир нечә илдир, јазычы достларымдан Астара рајонунда «Мараглы көрүшләр клубу» јарадылдығыны, бу клубда көрүшдә олдугларыны вә онлара мараглы суаллар верилдијини ешидирдим. Нәһајәт, илин әввәлиндә мән дә бу клубда бир көрүшүн иштиракчысы олдум вә дејиләнләрин доғрулуғуна инандым.

Бу клубун фәалијјәти рајонда галдырылан тәшәббүсләрин вә көрүлән даһа бөјүк ишләрин вә тәдбирләрин јалныз чүзи бир һиссәсидир. Буна көрә дә сон заманлар республикамызын бир чох рајонларында, о чүмләдән Астарада башланан бир чох хејирхаһ ишләрдән вә бунларын зәрурәтиндән данышмаг истәјирәм.

Бунлардан биринчиси рајон мәркәзләриндә јарадылан шаһмат мәктәбләридир. Бу гәдим ојунун индики заманда республикамызда күтләви јајылмасы сон дәрәчә севиндиричи һадисәдир. Астарада вә Губада шаһмат фигурларынын шәкли әсасында гырмызы кәрпичдән тикилән мәктәб биналарынын мәзмуну бир јана дурсун, заһири көркәми көз охшајыр, нәзәри чәлб едир. Бу мәктәбләрдә кәләчәкдә көркәмли шаһмат усталарынын јетишәчәјинә инаныр, бу инам.һисси бизи севиндирир.

Астарада ахырынчы дәфә 1972-чи илдә олмушам. Ондан бәри рајон танынмаз дәрәчәдә хејли дәјишмишдир. Рајона дахил олдуғумуз заман нәзәримизи чәлб едән илк мараглы чәһәт, асфалт јолун һәр ики тәрәфиндә ири һәрфләрлә јазылмыш шүарлар олду. Онлардан бир нечәсини мисал кәтирмәк истәјирәм: **«Торпаг чох әдаләтлидир, о һеч вахт һаггы итирмир».** Бу шүарын әсл мә'на вә изаһы аталар сөзүндә беләдир: «Торпаг дејир: өлдүр мә-

ни, дирилдим сәни». Бу мүдрик сөзүн мүасир изаһы исә беләдир: «Торпаға гајғы вә ондан истифадә мәдәнијјәти јүксәлдикчә торпағын мәһсулдарлығы артар...»

Бу фикирләр Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програм лајиһәсиндә дә өз әксини тапмышдыр:

Совет адамы «һәм дә доғулдуғу вә бөјүдүјү торпаға мәһәббәт» руһунда тәрбијә олунмалыдыр.

Торпаға мәһәббәт вә гајғы!

Мән бу мүдрик сөзләрин јалныз шүарларда дејил, әмәлдә һәјата кечирилдијини республикамызын бир чох рајонларында, о чүмләдән, Астарада өз көзләримлә көрдүм... Мән бурада көрдүкләримин әјани сүбутуну рәгәмләрлә дејил, чанлы һәјат фактлары илә көстәрмәк истәјирәм. Чүнки мәгсәдим башгадыр.

Торпағы әкиб бечәрән инсандыр. Инсана гајғы вә мәһәббәт олмајан јердә торпаг да гајғы вә мәһәббәтдән мәһрум олар. Нәтичәдә дә һеч бир мәгсәд һасил ола билмәз.

Торпаға гајғы инсана гајғыдан башланыр. Астара зәһмәткешләри өзләринә көз охшајан гырмызы кәрпичдән јарашыглы евләр тикмиш, күчәләр јенидән гурулмуш, јоллар асфалтлашдырылмыш, һасарлар Шәрг үслубу илә һөрүлмүш; ејни үслубда тарла дүшәркәләри салынмышдыр. Бу көзәл евләрдә јашајан, асфалт јолларла аддымлајан јарашыглы тарла дүшәркәләриндә динчәлән зәһмәткеш, она көстәрилән гајғыны вә мәһәббәти бечәрдији торпаға гајтарыр, нәтичәдә торпаг инсана, инсан да ана торпаға өз борчуну өдәмиш олур.

Астарада «ән јахшы ев вә ән сәлигә-саһманлы һәјәт» уғрунда һәр ил јарыш кечирилмәси ән'әнә һалыны алмышдыр. Бу јарыша һәр ил апрел ајында әввәлчә шәһәр, гәсәбә вә кәнд советләриндә јекун вурулур. Советликләр үзрә биринчи јер тутан ән јахшы ев вә сәлигә-саһманлы һәјәт рајон мүсабигәсинә тәгдим едилир. Јарыш дөврүндә депутатлар евләри вә һәјәтләри кәзир, гәләбә чаланлара дәрәчәјә көрә телевизор, тозсоран, јахуд палтарјујан машын һәдијјә верилир. Сәлигә-саһмана вә тәмизлијә риајәт етмәјәнләр исә јерли радиода тәнгид едилир. Көзәл дүшүнүлмүш бу тәдбир Астараны тәмиз, абад вә нүмунәви јашајыш мәнтәгәсинә чевирмишдир.

Рајонда көһнә вә тәзә гәбиристанлыглар милли орнаментләрлә һасарлара алынмыш, ағачлар вә күлләр әкилмиш, орада јатан вәтән мүһарибәси иштиракчыларынын, Астаранын тарихиндә мүәјјән хидмәти олан партија хадимләринин, көр[illegible]ли зијалыларын гәбри сәһмана салынмышдыр.

Шәһәрин мәркәзи күчәләриндән бириндә бөјүк бир портрет-шәкил нәзәримизи чәлб етди. Һәмин портрет-шәкилдә сүрүчү әрини сәфәрә јола салан, гучағында көрпәсини тутмуш кәнч ана тәсвир олунмушдур. Шәклин алтында исә **«Ата, јолуну көзләјирик»**, сөзләри јазылмышдыр. Бу сөзүн мүстәгим мә'насы «сүрүчү, **еһтијатлы ол!»** демәкдир. Лакин биринчи **«Ата, јолуну көзләјирик»**, мүрачиәти, икинчидән, јә'ни «еһтијатлы ол»дан әјанилији вә тә'сир күчү илә гат-гат гүввәтлидир. Чүнки бурада мүрачиәт бирбаша үрәјә, һиссә вә инсанлыға јөнәлмишдир.

Шүви кәнд сакини Шакир Таһиров вахтилә механизатор ишләјәркән гәзаја уғрамыш, бир ајағыны итирмишдир. Она мә'нәви көмәк көстәрмәк, чәмијјәтә јенә дә јарарлы олдуғуну билдирмәк үчүн кәнд чамаатынын хаһиши илә рајон партија комитәси ону Н. Крупскаја адына Бакы Китабханачылыг Техникумунда гијаби јолла охумаға көндәрмишдир. Инди Шакир доғма кәнддә китабханачы ишләјир.

Әмәк габилијјәтини итирән Кокалос кәндинин сакини Әли Фәрәчов хәстә гадыны вә 3 ушағы илә кичик бир мәнзилдә јашајырмыш. «Партијанын XXII гурултајы» адына совхозун комсомолчу кәнчләринин тәшәббүсү илә һәмин аилә үчүн ики ајын әрзиндә јени мәнзил тикилмишдир.

Јахуд, Әрчиван кәнд зијалыларындан бир групу оғлу мүһарибәдә һәлак олмуш Балаханым Бахшыјеванын евиндә, һәјәтбағчасында сәлигә-саһман јаратмышлар.

Бүтүн бунлар инсана гајғы вә мәһәббәтдән јаранан көзәл инсани тәдбирләрдир.

Бә'зи рајонларымызда истифадәсиз галыб бәрбад вәзијјәтә дүшмүш тарихи абидәләрдән Астарада бачарыгла истифадә едилир. Рајонун Пенсәр кәндиндә көзәл зөвглә бәрпа едилмиш көһнә бинада «Поезија вә муғам ахшамы» кими көзәл бир тәдбир кечирилир.

Әрчиван кәндиндәки мәсчид бинасында бәрпадан сонра шәкил галерејасы јарадылмышдыр. Бурада тамашачылар классик вә мүасир рәссамларын, о чүмләдән, Азәрбајчан рәссамларынын сәнәт әсәрләри илә таныш олурлар. Киләкәран мәсчидиндә јарадылмыш ушаг китабханасы шакирдләрин севимли јеринә чеврилмишдир.

Тәнкәрүд кәндинин гуртарачағында, јол кәнарында јарадылмыш тәбии музеј истәр-истәмәз мәни јолумдан сахлады. Бу Астара торпағынын тарихини, етнографијасыны әкс етдирән гәдим аләтләр вә мәишәт әшјалары илә зәнкин бир музејдир. Мәнә елә кәлир ки, бу, Азәрбајчан торпағында ачыг сәма алтында јарадылмыш илк музејләрдән биридир. Мараглы бурасыдыр ки, музеј һеч кәс тәрәфиндән мүһафизә олунмур вә һеч кәс дә бураја топланан әшјалара сәдәмә тохундурмур. Әксинә, музејин даһа да зәнкин олмасы үчүн гәдим әшјалардан бура нүмунә кәтирәнләр до аз дејил. Халгымызын тарихинә мүасир кәнчлијин белә гајғы-

лы мүнасибәти тәгдирәлајигдир. Бу музеј астаралыларын тәкчә кечмишә јахшы мә'нада мүһафизәкар мүнасибәтиндән дејил, һәм дә бугүнкү мәдәнијјәтиндән хәбәр верир.

Астара чамаатынын мә'нәви дүнјаларынын зәнкинләшмәси, асудә вахтларынын сәмәрәли кечмәси үчүн рајон партија комитәсинин тәшәббүсү илә јени адәт вә ән'әнәләрин јарадылмасына диггәт јетирилир. Бир чох јени социалист адәт вә ән'әнәләри — «Фәһлә сүлаләси», «Китаб бајрамы», «Сәнин әмәк китабчан», «Мараглы көрүшләр клубу» сон илләр јарадылмышдыр. Әмәкчиләрин јаддашында дәрин изләр бурахан белә көрүшләр онларын мә'нән зәнкинләшмәсинә бөјүк тә'сир көстәрир. Јени социалист ән'әнәләриндән бири олан «Мараглы көрүшләр клубунда» јухарыда дејилдији кими мән дә иштирак етдим. Артыг сәси республикаја јајылмыш бу клубда көркәмли шәхсијјәтләр вә адлы-санлы әмәкчиләрлә мүнтәзәм көрүшләр тәшкил едилир, онларын уғурларындан, наилијјәтләриндән сөһбәт кедир. Мараглы бурасыдыр ки, клубун мәшғәләләринә тәкчә зијалылар дејил, чәтин тәрбијә олунанлар — динә аз-чох инамы оланлар, моллалыг иддиасына дүшәнләр, ичкијә мејл едәнләр, һәбсдән гајыданлар да дә'вәт олунур. Мәшғәләләрин чанлы вә мараглы олмасы белә адамларын психолокијасына өз мүсбәт тә'сирини көстәрир.

Бу клубда јарадылмыш «Гијаби көрүшләр» бөлмәси дә диггәти чәлб едир. Бу бөлмәдә совет, Авропа, үмумијјәтлә, дүнја әдәбијјаты вә мусиги классикләри һагда сөһбәтләр кедир, сәс вә сөз усталарынын лент јазылары сәсләнир. Бүлбүлүн, Үзејир Һачыбәјовун, Шаљапинин, Глинканын, Шопенин, Бахын јарадычылығы барәдә мүһазирәләр охунур.

Астаранын кирәчәјиндә јолун сағында ағсачлы гоча бир кишинин, солунда исә өвладлары мүһарибәдә һәлак олмуш ағбирчәк ананын бөјүк портрет шәкли вә шәклин кәнарында ири һәрфләрлә онларын үрәк сөзләри јазылмышдыр.

Ананын сөзләри: «**Еј јолдан өтән, ајаг сахла, ағбирчәк ананын сөзләринә гулаг ас: гәдәм басдығын бу торпаг сәнин доғма вәтәниндир. Бу јурд, бу очаг сәнин гејрәтиндир, намусундур... Вәтән сәнин фәхриндир, гүрурундур, шәрәфиндир. Ону сев, она һәмишә сәдагәтли ол!**»

Атанын сөзләри: «**Торпагда изи олмајанын, сүфрәдә үзү олмаз».**

Ибрәтамиз сөзләрдир. Вәтәндән јухарыда дедијимиз гајғы вә мәһәббәти көрән һәр бир вәтәндашын бу Вәтәнә чанла-башла хидмәт едәчәјинә, сәдагәтли олачағына шүбһә ола билмәз. Бунун ән көзәл сүбуту кәнд тәсәррүфатынын бүтүн саһәләриндә астаралыларын көстәрдији әмәк гәләбәләридир.

КӨЗӘЛЛИК

Көзәллик поезијанын ганадларыдыр, илһам гајнағыдыр. Һәмишә бу нөгтәдә бөјүк сатирик шаиримиз Сабири хатырлајырам. Чүнки онун поезијасы чәмијјәтдәки ејбәчәрликләрин ифшасына һәср олунмушдур. О һалда Сабир поезијасы «көзәллик поезијанын илһам гајнағыдыр» фикрини инкар етмирми? Јох! Чүнки Сабир ејбәчәрликләри ифша етмәклә көзәллији тәсдиг едирди. Даһа доғрусу, Фүзули кими, Сабир үчүн дә көзәллик идеал иди. Бу идеалда Сабир Фүзули илә бирләшир.

Фүзули: «һејрәт еј бут», — дејә көзәллик гаршысында сәчдәјә кәлирди. Демәк көзәллик гаршысында һејрәт поезијанын чарпан үрәјидир.

Бути-нөврәси намазә
　　шәби-руз рәгиб олмуш,
Бу нә диндир, аллаһ-аллаһ!
　　Бутә сәчдә вачиб олмуш, —

дејән Фүзули кәнч вә көзәл гызын намаз үстүндә көзәкөрүнмәз бүтә сәчдәсини гәбул етмир, сәчдәдә олан көзәл гызын өзүнә сәчдәни вачиб сајыр. Икинчи тәрәфдән Фүзули:

Еј Фүзули, гылмазам
　　тәрки-тәриги ешг ким.
Бу Фәзиләт дахили
　　әһли камал ејләр мәни, —

дејә көзәллији вә көзәллик јолундакы изтираблары камиллијә доғру кедән јол һесаб едир. Шаир демәк истәјир ки, көзәллијә чатма јолларындакы изтираблар инсаны мә'нән бөјүдәр, учалдар, камилләшдирәр. Бунунла бөјүк шаир заһири көзәлликлә бәрабәр мә'нәви көзәллији, дахили јеткинлији тәрәннүм етмиш олур. Демәк, шаирин идеалы мә'нәви көзәлликдир. Биз Фүзулинин дә, Низаминин дә Лејлисини белә таныјырыг. Низами дә, Фүзули дә јаратдыглары Лејлинин заһири көзәллијиндән чох мә'нәви көзәллијини өн плана чәкир, Лејлинин вәфасындан, сәдагәтиндән, јә'ни камиллијиндән сөһбәт ачырлар. Чүнки сәдагәт вәфа, мә'нәви јеткинлик, камиллик әламәтидир. Ән камил көзәллик тәбиәтин өзүдүр. Тәбиәт исә инсана һәмишә сәдагәтли олмуш, ону једириб ичирмишдир. Бөјүк түрк ашығы Вејсәлин «Гара торпаг» ше'риндә дедији кими:

Гарнын јардым газмајынан, белинән,
Үзүн јыртдым дырнағынан, әлинән.
Јенә мәни гаршылады күлинән,
Мәним садиг јарым, гара торпагдыр.

Ишкәнчә јапдыгча мәнә күләрди,
Бунда јалан јохдур, һәр кәс дә көрду.
Бир чәјирдәк вердим, дөрд бостан верди,
Мәним садиг јарым гара торпагдыр.

Бу ваҹиб мәсәлә Нәсими поезијасында бир гәдәр башга ҹүр гојулур. Нәсимијә көрә инсан мә'дәсинә дејил, мә'нәвијјатына, гәлбинә вә руһуна гида вермәклә, гәлбини тәкмилләшдирмәклә мүтләг һәгигәтә, камиллијә чата биләр. Нәсимијә көрә тәбиәти, әтраф мүһити дәрк етмәклә инсан һагга говуша биләр. Нәсиминин «Әнәлһәгг» нидасынын әсасы будур. Көрүндүјү кими улуларымыз идракдан доған мә'нәви көзәллији һәр ҹүр заһири көзәлликдән үстүн тутмушлар. Бу бизим бөјүк әдәбијјатымызын јүз илләрдән бәри давам едән бөјүк ән'әнәсидир. Тәәссүф ки, биз бә'зән бу көзәл ән'әнәјә лагејдлик көстәрир, улу шаирләримизи дәриндән өјрәнмир вә бизә елә кәлир ки, классик әдәбијјатымыз јалныз «күл-бүлбүл» әдәбијјатыдыр. Классик ше'римиздә чох ишләнән «күл-бүлбүл», «шам-пәрванә», «зәнчир-диванә», «Лејли-Мәҹнун» термин-образларын архасында дуран фәлсәфи символлары вә дәрин мә'налары көрә билмәмәјимизә јалныз тәәссүфләнмәк лазымдыр.

Классик әдәбијјатымыз бөјүк мәктәбдир. Мүасир елмин һансы саһәсини көтүрсәк, онун фәһми көкләрини классик поезијамызда тапа биләрик. Көзәллик фәлсәфи анлајышына кәлинчә бу саһәдә поезијамыз учу-бучағы көрүнмәјән бир дәрјадыр. Она көрә дә көзәлликдән сөз дүшәндә классик әдәбијјатымыза баш вурмамағы, ора иснад етмәмәји мән бөјүк гүсур һесаб едирәм.

Истәр заһири, истәрсә дә мә'нәви көзәлликдән доған илк һисс һејрәтдир, һејрәтдән доған һисс исә севкидир. Бир сөзлә, көзәлликдән һејрәт, һејрәтдән мәһәббәт доғур. Бизим диван әдәбијјатымыз бу үч сүтун үзәриндә гурулмушдур.

мүсаһибәләр

ВӘТӘН — СӘНСӘН.
ВӘТӘН — МӘНӘМ.
ВӘТӘН — БИЗ!

(Жданов рајонундакы
Шаумјан адына колхозун бригадири,
Сосналист Әмәји Гәһрәманы
Әһмәд Әһмәдовла диалог)

Б. Ваһабзадә: — Дүнјада һәр шеји зөвгә, имкана көрә дәјишмәк олар, бирҹә Вәтәндән вә анадан саваjы. Онлары сеҹмирләр. Вәтән дә тале төһфәсидир, ана да. Јер үзүнүн халглары «Вәтән» сөзүнә мүгәддәс епитет ахтаранда «Ана» кәлмәсинин үстүндә дајаныблар. Онлар гојнунда јашадыглары торпаға «Ана вәтән» дејәндә, елә бил, бир јердә дүшүнүб-дашыныблар. Мүхтәлиф әгидәли милләтләрин ејни ҹүр дүшүнмәләри, сөзүн әсл мә'насында, дил һадисәси, тәфәккүр мө'ҹүзәсидир. Башга ҹүр ола да билмәз. Ахы, Вәтән бәшәр өвладынын шан-шәрәфи, гејрәти вә намусудур. Бүтүн севкиләримизин әввәли дә она бағлыдыр, ахыры да...

Ә. Әһмәдов: — Елә буна көрә дә партијамыз күтләләр арасында вәтәнпәрвәрлик һиссинин ашыланмасына даим гајғы көстәрир. Дөвләтимиз өз ганунлары илә Вәтәнимизин, вәтән дујғумузун кешијиндә дајаныр. Биз бу мүгәддәслијә хәләл кәтирән ән кичик һадисәјә дә биканә галмамалыјыг. Ашкарлығын, демократијанын вә јенидәнгурманын гаршымызда ачдығы кениш үфүгләр папағымызы габағымыза гојуб ҹидди дүшүнмәјә, нөгсанларымызы ачыг демәјә, вәтәндашлыг борҹумузу неҹә јеринә јетирмәјимизә, Вәтән мәһәббәтимизин мәзмунуна јенидән бахмаға сәсләјир.

Б. Ваһабзадә: — Јадыма бу јахынларда охудуғум бир јазы дүшдү. Орадакы бир абзас ејнилә әзбәримдәдир: «ССРИ өлкәмиздәки халгларын сијаси иттифагыдыр. Кичик Вәтәнини, өз милли көкүнү, милли мәдәнијјәтини дәрк етмәдән бөјүк Вәтән барәдә дүшүнмәк ән азы гансызлыг вә нанкорлугдур». Совет мәтбуатынын бајрагдары «Правда» гәзетиндән (7 сентјабр 1987-ҹи ил) кәтүрдүјүм бу фикир һәм дә о демәкдир ки, һәр биримизин фәалијјәт јери — тарла, ферма, завод, елми лабораторија, јазы масасы бөјүк Вәтәнин бир парчасыдыр, әсл вәтәндашлығымызы тәсдиг етмәк үчүн мејдандыр. Һәр шеј көкдән башлајыр, елә вәтәндашлыг да...

Мән «Вәтән» анлајышынын мүгәддәслијини Сабирлә Мирзә Ҹәлили дәрк етмәјә башлајандан, Үзејирбәјин «Короғлу» увертүрасыны динләјәндән дујмушам...

Ә. Әһмәдов: — Мән исә ҹәбһәчи гардашым Исидән гара кағыз кәләндә ел-обанын «Вәтән јолунда шәһид олана ағламазлар» тәскинлијини ешидән күндән анладым ки, «Вәтән» гардаш иткисиндән дә мүгәддәс анлајышдыр.

Б. Ваһабзадә: — «Правда»дан кәтирдијим ситата гајытсаг белә бир суал мејдана чыхыр: «Бәс халгын өз көкү, өз мәдәнијјәти һарадан башлајыр?»

Ә. Әһмәдов: — Ана лајласындан! Торпаға бағлылыгдан!

Б. Ваһабзадә: — Бир дә ана дилиндән! Ана дили милли мәдәнијјәтимизин бүнөврәсидир. Важа Пшавела «Дил халгын анасыдыр» дејәндә мин дәфә һаглыдыр. Күрҹүләр јер үзүндә ана дилинә һејкәл гојан илк халгдыр. Һејкәл Тбилисинин көркәмли јериндә уҹалдылыб, 1984-ҹү илдән бәри Күрҹүстан пајтахтынын мәктәблиләри Билик бајрамы күнүндә бу абидәнин өнүндә ана дилинә вә Вәтәнә сәдагәтли олаҹагларына анд ичирләр...

Ә. Әһмәдов: — Дилин намусуну чәкмәк — милли мәдәнијјәтин, үмумијјәтлә, тарихимизин кешијиндә дајанмаг демәкдир. Ахы, дил дүнәнимиз вә бу күнүмүз дејил, һәм дә сабаһымыздыр, әбәдијјәтимиздир!

Б. Ваһабзадә: — Тәәссүф ки, башга ҹүр дә олур. Бә'зән сатычынын чәкдији, дејәк ки, бир килограм картофун ичиндә бир-ики ҹүрүјүнү көрәндә, јахуд төвлә диварындан бир кәрпич дүшәндә һарај салырыг. Амма дилимизин евини јыханларын, јабанҹы кәлмәләрлә онун мүгәддәс судуну «ҹүрүдәнләрин» дәрсини јахшыҹа вермирик. Адамлар танıјырыг ки, ана дилини билмир. Мараглы бурасыдыр ки, eләси бундан утанмыр, башгалары да она ана дилини билмәмәсини нөгсан тутмур. Демәк, дәһшәтлиси будур ки, ана дилинә биканәлик хәстәлији адиләшиб. Чүнки бу хәстәлијә гаршы мүбаризәмиз дә јохдур. Бир азәрбајҹанлы гадын танıјырам. 2 ил атасы илә бәрабәр Алманијада јашамыш вә орада алман дилини өјрәнмишдир. Азәрбајҹанда доғулуб, Азәрбајҹан чөрәји илә бөјүјүб, паспортунда азәрбајҹанлы јазылан бу гадын өз доғма дилини билмир, буну она ирад тутдугда исә тәәҹҹүбләнир вә буну чох тәбии һал һесаб едир. Демәк, ики илә јад дили өјрәнмәк мүмкүнмүш, амма өмүр боју доғма дили билмәмәк дә олар. Доғма дилә бу биканәлијин сәбәби барәдә дүшүнәндә адамы дәһшәт көтүрүр. Инди беләсиндән биз вәтәнпәрвәрлик ума биләрикми?

Ә. Әһмәдов: — Әлбәттә, јох!

Б. Ваһабзадә: — Әксинә, вәзифә башына беләләрини кәтирирләр вә бунлар да Вәтәнин вә Вәтән өвладларынын талејини һәлл едир. Инди кәл беләсинин јанында ана дилинин зәрурәтиндән даныш, о саат күрәјинә «милләтчи» дамғасы вурулур. Һалбуки, бағча јашлы ушагдан тутмуш рәһбәр ишчијәдәк һамы ән

мүгәддәс мәдәнијјәт абидәмиз олан ана дилимизин горунмасына чавабдеһ олмалыдыр. Мән чох дил биләни дүнјанын ән хошбәхт адамы һесаб едирәм. Хүсусән дә ортаг үнсијјәт васитәмиз олан Ленин дилини камил билмәк чох вачибдир. Бу дил бүтүн мәдәнијјәтләрә көрпүдүр... һәр халгын ана дили исә о халгын милли варлығы вә јашамаг һаггыдыр...

Ә. Әһмәдов: — Мәктәбләримиз бу саһәдә башлыча рол ојнамалыдыр. «Правда» гәзетинин јаздығы кими, ана дили дәрсләринин саатыны артырмаг гајғысы дөвләт әһәмијјәтли мәсәләдир.

Б. Ваһабзадә: — Чох дүз дејирсиниз. Бир мүәллим кими е'тираф едирәм ки, күнаһын чоху бизим бојнумуза дүшүр. Бир нараһатлығымы да билдирмәк истәјирәм. Әввәлләр кәнддән али мәктәбләрә кәлән шакирдләр чох гүввәли, савадлы олурдулар. Инди вәзијјәт көкүндән дәјишиб. Бунун бир сәбәби дә одур ки, шакирдләр дәрс илинин мүәјјән һиссәсини бечәрмәдә, јығымда иштирак едир, дәрсдән сојујурлар. Әдәбијјатымыза, мәдәнијјәтимизә, бир сөзлә, елмләрә дәриндән јијәләнә билмирләр. Партија вә һөкуматимиз буну нәзәрә алараг мәктәбләрин бағланмасыны гәти гадаған етди. Бу күнләр алдығым мә'лумата көрә, јенә дә һәмин су, һәмин дибәкдир. Кәнд мәктәблләрини јенә дә мәһсул јығымына чәлб едирләр. Сиздә дә беләдирми?

Ә. Әһмәдов: — Индијәдәк тарлаја мәктәбли, јахуд тәләбә бурахдығым јадыма кәлмир. Машынларымыза нә кәлиб? Лакин һаглысыныз. Чох јердә јығым заманы мәктәбләр бағланыр. Бу барәдә мәктәблинин вәтәндашлыг гејрәтини гапана гојдуғу он беш-ијирми килограм памбыгда јох, тәһсилдә газандығы наилијјәтдә көрмәлијик. Мән әмәк тәрбијәсинин әлејһинә дејиләм, лакин һәр шејдә әндазә көзләнилмәлидир.

Б. Ваһабзадә: — Һаглысыныз. Инди зај мәһсул бурахан артыг јахасыны гыраға чәкә билмир. Чүнки мәһсул гәбулуна хүсуси дөвләт нәзарәтчиси тә'јин олунуб. Бу, чох јахшы! Бәс зај шакирд бурахырыгса, нечә? Ахы савадсыз, биликсиз, зај мәктәбли сабаһын зај механизатору, зај һәкими, зај мүәллими, зај коллектив башчысы, зај рәһбәри олачаг. Зај мүтәхәссисин әлиндән нә десән кәләр: хәстәни өлдүрәр, гарпызы зәһәрә дөндәрәр, шиширтмә план далынча гачар, халгынын адыны батырар...

Ә. Әһмәдов: — Лап һәдәфә вурурсунуз. Елә мәктәб ислаһатында да бу мәсәлә башда дурмалыдыр. Вәтәнин, халгын сабаһыны дүшүнмәк, бүтүн саһәләрдә күчлү мүтәхәссисләр ордусу јаратмаг гајғысына галмаг демәкдир. Елми-техники ингилаб буну тәләб едир.

Б. Ваһабзадә: — Демәли, кәләчәјимизин варисләри бу күн парта архасында әјләшән балаларымыздыр. Лакин маарифин инкишафына дырнагарасы јанашан, бәрбад мәктәб биналарынын јанындан лагејд өтән, алаг елләтдирмәји билик газанмагдан үстүн тутан, илләрлә мәктәбә ајағы дәјмәјән нә гәдәр колхоз сәдри, совхоз директору вә партија ишчиси вар. Мән беләләринин вәзифәдән вә партија сыраларындан говулмасыны истәрдим.

Ә. Әһмәдов: — Мәктәбин гајғысына галмајанлар һеч тәсәррүфатын, торпағын гајғысына да гала билмәзләр. Онларын «ишкүзарлығы» көздән пәрдә асмаг үчүндүр.

Б. Ваһабзадә: — «Вәтән» анлајышыны торпагсыз тәсәввүрә кәтирмәк мүмкүн дејил. Мин бир бәһрә јетирән торпагларымызын дәрдинә јанмамаг олмаз. Буну торпаг оғлу даһа јахшы биләр. Ачығы, әтраф мүһитимизин, һавамызын, сујумузун вәзијјәти дә көнүлачан дејил. Мәни узун илләрдир ки, бир проблем дүшүндүрүр: «Хәзәрдән балыг чыхармаг сәрфәлидир, јохса нефт?» Һәр ики сәрвәти зијансыз-зәрәрсиз чыхармаг олмазмы? Бу чәтин еколожи вә игтисади проблемин һәлли барәдә дүшүнәндә Хәзәр өзү бојда ода дөнүб мәни гарсыр вә истәр-истәмәз Бајкалы хилас етмәкдә хүсуси хидмәтләри олан ики һәмкарыма — Серкеј Залыкинә вә Валентин Распутинә гибтә етмәјә билмирәм. Хәзәрин хиласы үчүн илк аддымлар атсаг да, залыкинлијимиз, распутинлијимиз һәлә чатмыр. Бурада бир чәһәти дә демәлијәм ки, Русијада јазычылары ешидирләр, бизи исә ешидән аздыр. Дејирик, јазырыг, амма нә фајдасы! Јазычынын әлиндән демәкдән вә јазмагдан башга нә кәләр?

Буна нә ад верәсән ки, Вәтән торпағынын јетирдији ән көзәл не'мәтләрдән бири олан гарпыз, Бакынын күчәләриндә алан олмадығындан чүрүјүр. Әввәлләр бир адам хәстәләнәндә, јахуд зәһәрләнәндә гарпыз ахтарыб тапардылар. Иш о јерә чатыб ки, инди гарпыз адамы зәһәрләјир. Гарпызын чәкисини гәпик-гуруш хатиринә зәһәрли маддә күчүнә артырана чинајәткар јох, чәллад дејәрдим.

Ә. Әһмәдов: — Торпагларымызын тәһлүкә гаршысында олдуғу барәдә чох јазмысыныз. Дүз дејирсиниз, фајдасы јохдур. Әтраф мүһити, торпағы, сују, мешәни корламагдан усанмырыг. Мәсәлән, Орчоникидзе адына суварма каналы отузунчу илләрдән ишимизә јарајыр. Амма ону бахымсыз гојдуғумуза көрә бу канал инди хејирдән чох зијан вурур. Су әтрафа сызылараг мүнбит саһәләри шоранлашдыра-шоранлашдыра өлдүрүр. Суварма каналларынын чоху бетона алынмадығындан сызма нәтичәсиндә бичәнәкләр, каналбоју әкинләр көзләримизин габағындача мәһв олур.

Б. Ваһабзадә: — Ерозијаја уғрајан әслиндә Вәтән севкимиздир, вәтәрпәрвәрлик дујғумуздур. Торпагларымыз мәһв олуркән сабаһкы нәслә нәји мирас гојуб кедәчәјик? Бу күн план кәс-

тəричлəрини сүн'и јолла шиширтмəк хатиринə торпағы чармыха чəкириксə, демəли, кəлəчəји индидəн «дəфн» едирик. Һəлə биткичиликдə ишлəдилəн зəһəрли маддəлəр...

Ə. Əһмəдов: — «Нечə олур-олсун, — тəки план долсун» — бу, һалаллыг јолу дејил, учурума апаран јолдур. План хатиринə һəр чүр шиширтмəјə əл атмағын ачы нəтичəлəрини көрə-көрə кəлирик. Јаланчы рəгəм нə тəкнəјə бəрəкəт кəтирир, нə дə инсана үзағлығы.

Б. Ваһабзадə: — Үстəлик, ајыр-ајры адамлары јох, нəтичəдə бүтөв коллективлəри бəднам елəјир. Һəлə бу һарасыдыр? Əкəр үстүндə кејфијјəт нишаны олан ајаггабы, буз долабы, јахуд палтар башга шəһəр вə республикалардан үзүгара гајыдырса, тəсəррүфатларда шиширтмə рəгəмлəрин үстү ачылырса, сахтакарлыға көрə елм очағы бағланырса, кимлəринсə учбатындан бүтөв бир халгын адына лəкə кəлир. Сөһбəт дүшəндə демирлəр ки, бу зај мəһсулу филан коллектив бурахыб, дејирлəр ки, «Азəрбајчан мəһсулудур». Бах, мəни көјнəдəн дə будур.

Бəла бурасындадыр ки, тəлəм-тəлəсик рапорт вермəк азары һəлə дə вар. «Вахтындан əввəл» шүарына сиз нечə бахырсыныз?

Ə. Əһмəдов: — Бə'зи һалларда һəгигəтəн вичданлы əмəк белə демəјə һагг верир. Лакин чох заман өзүнү доғрултмур. Сиз бу барəдə «Əдəбијјат вə инчəсəнəт» гəзетиндə јазмысыныз. Вахтындан əввəл доғулан нə варса, мəһвə мəһкумдур. Мəтбуат органлары нəдəнсə «Вахтындан əввəл» башлығындан əл чəкмирлəр. «Вахтындан əввəл» компанијачылығы бир гајда олараг мəһсул иткисинə кəтириб чыхарыр. Агросəнаје комитəсинин ишчилəри вахтындан тез тарлаја машын чыхармаға көстəриш верирсə, техника ачылмамыш гозалары шил-күт едирсə, «вахтындан əввəл»ин хејриндəн чох зијаныны көрүрүк. Сөз-сөзə кəлəндə сəнə көстəриш верəнлəр јахаларыны кəнара чəкирлəр. «Мəнə нə вар?» дејирлəр. Бу јердə сизин «Мəнə нə вар?» адлы ше'риниз јада дүшүр.

Б. Ваһабзадə: — Дүз 20 ил əввəл јазмышам. Тəкчə сонлуғу јадымдадыр:

> Бөјүк бир Вəтəни,
> бөјүк бир ели
> Таримар еjлəјəр
> «Мəнə нə вар»лар!

Ə. Əһмəдов: — Јадымдадыр, һəтта Мəммəд Араз бу ше'рə ајрыча ше'р һəср елəмишди:

> Мəндəн өтəн сəнə дəјди,
> Сəндəн өтəн мəнə дəјди.
> Сəндəн, мəндəн өтəн зəрбə,
> Вəтəн, Вəтəн, сəнə дəјди!

Б. Ваһабзадə: — Мəммəд Араз һаглыдыр. Дүшүнүлмəмиш атдығымыз һəр аддымын зəрбəси əввəл-ахыр Вəтəнə дəјир... Ахы, Вəтəн тəкчə јурд-јува дејил. Вəтəн сəнсəн, Вəтəн мəнəм, Вəтəн бизик. Онун дүнəнинə, бу күнүнə вə сабаһына да һамымыз чавабдеһ олмалыјыг.

АЗƏРБАЈЧАН ТЕЛЕВИЗИЈАСЫНЫН ƏМƏКДАШЫ ИЛƏ МУСАҺИБƏ

Суал: Бəхтијар мүəллим, «Сизин истəјинизлə» верилишиндə хош көрдүк! Сизинлə көрүшүб, сизи ешитмəк истəјəн тамашачыларымызын чохсајлы мəктубларыны нəзəрə алыб, сизи студијамыза дə'вəт етмишик. Сөһбəтимизə өз мисраларынызла башламаг истəјирəм:

> Өмрүмү ше'р одуна
> Əритдим килə-килə.
> Бу јолда гара сачы
> Дəјишдим ағ сач илə.

Бу ифтихардыр, јохса тəəссүф? Тəсəввүр едəк ки, бир мө'чүзə баш верди, иллəр кери дөндү, бу ағ сачлар гаралды, сиз кəнчлик чағларыныза гајытдыныз — илк ше'ринизи јаздығыныз чағлара...

Чаваб: Инсанын тəбиəти белəдир ки, о ушаглыгда тез јашланмаг, гочалдыгда исə кəнчлəшмəк истəјир. Бу, садəчə арзудур. Лакин мүмкүнмү? Бир шеј ки, мүмкүн дејил, о барəдə дүшүнмəјə дəјмəз. Əлбəттə, илк ше'рлəрими јаздығым вахта гајыда билсəјдим, јарадычылығыма башга чүр башлар вə јаздығым бə'зи ше'рлəрдəн имтина едəр, бу күнкү əдəби кəнчлијин јолуну тутардым. Чүнки əдəбијјата јени кəлəн кəнчлəр илк аддымларыны атанда өзүндəн əввəлки устад шаирлəрдəн өјрəнир, јашлашандан сонра исə өзүндəн сонра кəлəн кəнчлəрдəн өјрəнмəлидир.

Суал: Сизин мусигијə, бу сəнəтлə бағлы олан сəнəткарлара һəср олунмуш нечə-нечə ше'р вə поемаларыныз вар. Бетһовенə, Үзејир Һачыбəјова, Фикрəт Əмирова, Гара Гарајевə, Һабилə һəср етдијиниз ше'рлəр, «Муғам» поеманыз, һабелə бир сыра башга ше'рлəриниз, мəгалəлəриниз бу гəбилдəндир. Һəм дə сизи бир нəғмəкар шаир кими танıјырыг. Бу, поезијанын мусиги илə гоһумлуғудур, јохса башга бир һиссдир сизи мусигинин е'чазына бағлајан?

Чаваб: Мəни мусигијə бағлајан мусигинин өз е'чазыдыр. Мəнə көрə инчəсəнəтин əн фүсункар вə əн чəлбедичи саһəси мусигидир. Мəн севдијим мусигини сакит, һəјəчансыз динлəјə билмирəм. Мусиги мəни ганадлары үстүнə көтүрүб учурур. Көзлə-

римдә һәр шеј көзәлләшир. Буна көрә дә мән әлбәттә, бир мусигичи кими дејил, бир динләјичи кими бәстәкарлар вә мүғәнниләр һаггында фикрими дејә билмирәм. О ки, галды «Муғам» поемасы, бу мәним узун илләрдән бәри халгымызын зәнкин мусиги фолклору һаггында дүшүнчәләримин мәһсулудур. Јери кәлмишкән, бурада бир мәсәләјә тохунмадан өтә билмәрәм. Нәдәнсә, сон заманлар муғамлара бир биканәлик һисс едирәм. Бунун бир сәбәби муғам ифачыларынын бу зәнкин вә мүрәккәб мусигинин тәһриф етмәләридир. Ханәндәләрин муғам сәнәтинин инчәликләрини баша дүшмәмәләринин, ону лазыми сәвијјәдә дуја билмәмәләринин нәтичәсиндә муғам хәзинәмизи динләјичинин көзүндән салыблар. Дүнја консерваторијаларында классик бир операдан бир аријаны дүзкүн охумаг үчүн ханәндәләр илләрлә чалышдыглары һалда бир дәскаһына онларча арија сығышан муғамы исә бизим ханәндәләр мүталиә етмәдән, ифа гајдаларыны мүкәммәл мәнимсәмәдән охумаға чәсарәт едирләр. Мәнчә бу ишә артыг сон гојмаг лазымдыр. Һәр тәсадүфи охујана муғамы тапшырмаг халг сәнәтинә һөрмәтсизликдир. Дәрин мусиги тәһсили олмајан, савадсыз вә тәсадүфи адамлары аз-чох сәси олдуғуна көрә екрана чыхартмаг, филармонија сәһнәсинә бурахмаг халга, онун миниллик зәнкин фолклор ирсинә хәјанәтдир. Кечмишдә ашыглар вә ханәндәләр устад ашыгларын вә устад ханәндәләрин јанында илләрлә шакирдлик едиб мусиги тә'лими кечмәмиш онлары тоја вә ел мәчлисләринә бурахмаздылар. Бу бөјүк ән'әнәни нијә унутдуғумузу мән баша дүшә билмирәм.

Муғам сәнәтинин көздән дүшмәсинин икинчи сәбәби ресторанлардан тутмуш ән һөрмәтли концерт салонларына гәдәр һәр јердә естрада сәнәтинә бој верилмәсидир. Мән естраданын әлејһинә дејиләм. Орада да көзәл сәнәт нүмунәләри вар. Лакин чох заман естрада адына һәм охујанын, һәм дә динләјәнин һиссини, зөвгүнү дајазлашдыран дүшүк маһнылара да тәсадүф едирик. Бу чүр примитив маһнылар тез гавраныр, тез дә унудулур. Симфоник әсәрләри вә муғам кими дәрин әсәрләри баша дүшмәк үчүнсә, мүәјјән һазырлыг вә зөвгүн тәрбијәси лазымдыр. Көрүнүр, јени нәсил бу чәтинлијә гатлашмаг истәмир.

С у а л: Устад Шәһријарын Аразы адлајыб кәлән мәктубларынын бириндә чох көврәк мисралар охумушуг:

Сәмәдимин сөзүндән өп,
Бәхтијарын үзүндән өп.

Бәхтијар мүәллим, сәһв еләмәдик ки?

Ч а в а б: Бу мисралар Шәһријарын С. Рүстәмә ше'рлә јаздығы мәктубундандыр.

С у а л: Билирик ки, сиз Тәбризә зәнк едиб Шәһријарла данышмысыныз. Бу көрүшүн тәәссүратыны «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетиндә дәрч етдирмисиниз. Шәһријар поезијасынын һәзинлији, мусигиси, онун мисраларында үрәк кими чырпынан һәсрәт, унудулмаз мүғәннимиз Рүбабә Мурадованын сәсиндә Араз јанғысына чеврилир, бу јанғы илә үрәкләрә од салырды. Шәһријар мисраларыны Рүбабәнин сәсини ешидәндә үрәјинизи һансы дујғулар бүрүјүр, гәлбинииздә һансы хатирәләр баш галдырыр?

Ч а в а б: Рүбабә чох севдијим мүғәнниләрдән биридир. Онун сәсиндәки нискил Чәнуб нискили иди вә бу нискил бизим һамымызы јандырыр.

С у а л: Ленин вә ССРИ Дөвләт мүкафатлары лауреаты, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы Чинкиз Ајтматов сизин јарадычылығыныздан, поезијаныздан һәмишә гардаш мәһәббәтилә, гүрур вә ифтихар дујғусу илә сөз ачыр. О сизин «Бир кәминин јолчусујуг» китабынызы охујандан сонра јазырды: «Бизи әһатә едән аләмдә нә варса Ваһабзадәни дәриндән дүшүндүрүр: хејир вә шәри, көзәлликлә ејбәчәрлији, бөјүклүклә кичиклији, бир сөзлә, инсан руһунун али вә хырда дујғуларыны поезија сәвијјәсинә галдырмаг еһтирасы Бәхтијарын фитрәтиндәдир. Мүтәфәккир сәнәткарын, устад шаирин башлыча гајәси, уғуру да бундадыр».

Бәхтијар мүәллим, доғрудан да үрәкдән кәлән сөзләрдир. Белә сөзләри чох кенишгәлбли бөјүк сәнәткар дејә биләр. Инди белә бир суал: Чинкиз Ајтматовла сизи бағлајан телләр? Онун сәнәти, шәхсијјәти барәдә фикриниз, дүшүнчәләриниз? XX әср дүнја әдәбијјатында Чинкиз Ајтматовун јери, мөвгеји?

Ч а в а б: Мәни Чинкиз Ајтматовла бағлајан телләрин бир гисми көзлә көрүнүр, бир гисми исә мәним ичимдәдир. О, һәм бөјүк сәнәткар, һәм бөјүк вәтәндаш, һәм дә бөјүк инсандыр. Бүтүн сәнәткарлар бөјүк инсан вә бөјүк вәтәндаш ола билмир. Мән Ајтматовун бөјүклүјүнү вә шәхсијјәтинин бүтөвлүјүнү илк нөвбәдә онун вәтәнинә, халгына бағлылығында вә чәсарәтиндә көрүрәм. Бир дәфә «Огонјок» журналында онун мүсаһибәсини охудум. О, бурада еколожи проблемләрдән данышыр. Аралын, Иссыккулун вә чајларын гурумасындан сөһбәт ачыр вә буну бөјүк фәлакәт сајыр. Елә орадача чајларын вә көлләрин гурумасындан даһа дәһшәтли олан бир мәсәләдән — милли дилләрин тәдричән јох олмасы тәһлүкәсиндән данышыр вә көстәрир ки, сон заманлар өз доғма дилини билмәјән вә ән гәрибәси будур ки, дилини билмәмәклә өјүнән милли ниһилистләр мејдана кәлмишләр. Јазычы көстәрир ки, бу тәһлүкә милләтчилик тәһлүкәсиндән даһа горхулудур. Јазычы һаглыдыр. Белә милли ниһилистләр бизд дә вар вә мән вахтилә «Ана дили» адлы ше'римдә јазмышдым:

Сиз еј доғма дилиндә данышмағы ар билән,
Буну ифтихар билән,
Фасонлу әдәбазлар,
Руһунузу охшамыр гошмалар, теллн сазлар.
Бунлар гој мәним олсун,
Анчаг Вәтән чөрәји гој сизә гәним олсун.

Мәни Ч. Ајтматовла бағлајан телләрдән бири будур. Ч. Ајтматовун XX әср дүнја әдәбијјатында јеринә кәлинчә о, биринчиләр сырасындадыр.

Суал: Сизин белә мисраларыныз вар:

Торпаг үстә сәпдијимиз
Тум да фикир,
Дән дә фикир,
Сән дә фикир,
Мән дә фикир,
Јер, көј фикир,
Һәр шеј фикир.

Бә'зән сизә «фикир шаири» дејирләр. Анчаг бизә елә кәлир ки, сизин поезијанын бир ганады һиссдир, бир ганады фикир. Сиз өзүнүз буна нечә бахырсыныз?

Ҹаваб: Һисс олмаса, ондан фикир доғмаз. Чүнки фикрин әввәли һиссдир. Бир шејдән һәјәчанланыб сонра мүәјјән фикрә кәлирик. Шаир дә һәјәчанланыб һиссини, һәјәчаныны јазыр. Охучулар вә тәнгидчиләр исә шаирин гәләмә алдығы һиссдән, һәјәчандан фикир чыхарыр. Буна көрә дә сиз һаглысыныз.

Суал: Әдәбијјаты һаглы олараг инсаншүнаслыг адландырырлар. Сизин ше'р вә поемаларынызда, пјесләриниздә, һекајә вә публисистик јазыларынызда инсан талеји өн планда дурур. Бу ҹәһәтдән «Атылмышлар» вә «Ләјагәт» поемаларынызы хүсуси гејд етмәк истәрдим. Һәр ики әсәр телевизија екранында көстәрилиб. «Атылмышлар» әсасында «Вичданла үз-үзә» адлы тамаша һазырланыб, «Ләјагәт»и исә өзүнүз охумусунуз. Бу әсәрләрлә бағлы тамашачыларымыздан јүзләрлә мәктуб алмышыг. Көрүнүр, поемаларын драматик сүжети, фаҹиәли, инсаны сарсыдан талеләр, үрәкләри риггәтә кәтирән сәһнәләр тамашачылары сарсыдыб. Јәгин ки, бу әсәрләрлә бағлы сиз өзүнүз дә чохлу мәктуб алмысыныз. Сизин тохундуғунуз бу мөвзулар Мәркәзи вә республика мәтбуатында да сон вахтлар өзүнә чох кениш јер тапыб. Бу әсәрләр һансы һиссләрлә, һансы тәәссүратларла јазылыб?

Ҹаваб: Мән һәгигәтән, «Атылмышлар» вә «Ләјагәт» барәдә охучулардан хејли мәктуб алмышам. Бу, мәним үчүн «ујдурма сүжет вә мөвзуларла охучунун гәлбинә јол тапмаг олмаз» фикрини бир даһа дәринләшдирди. Һәр ики поеманын әсасында мәһз һәјатда олмуш һадисәләр дајаныр. Мәним тәсадүфән гочалар евиндә олмағым «Атылмышлар»ын јаранмасына сәбәб олду. Чох тәәссүф ки, гочалар евләринә сығынан гочаларын әксәријјәти өвладлары тәрәфиндән атылмышлардыр. Һамымыза мә'лумдур ки, биздә гочалара һәмишә һөрмәт олмушдур. Гоча кәләндә ајаға галхмаг, она јер көстәрмәк, онун гуллуғунда дурмаг, биздә әсрләрин ән'әнәсидир. «Јол бөјүјүн, су кичијиндир»... аталар сөзү дә фикримизи тәсдиг едир. Бу белә исә, бәс инди бизә нә олуб ки, ата-аналарымызы гочалар евинә, балаларымызы исә көрпәләр евинә атырыг? Бәс, миниллик ән'әнәмизә бирдән-бирә нә олду? Инди јенидәнгурма дөврүндә бу ҹидди мәсәләләрә дә јенидән бахмалы, бу саһәдәки ән'әнәләримизи өзүмүзә гајтармалыјыг. «Атылмышлар» поемасы бу фикрин тәблиғинә һәср олунмушдур.

«Ләјагәт» поемасы да олмуш бир әһвалат әсасында јазылмышдыр. Бу барәдә «Комсомолскаја правда» гәзетинин 1986-чы ил 10 сентјабр тарихли нөмрәсиндә журналист Инна Руденконун мәгаләсини охудум. Журналист 13 јашлы Саша Логвиновун башына кәлән фаҹиәни нәгл едир. Саша она атылан бөһтана дөзә билмир, өзүнү өлдүрүр. Поеманын әсасыны гојан бу әһвалат мәнә һагсызлыглар вә инсан ләјагәтинин, шәхсијјәтинин горунмасы һаггында сөзүмү демәјә бир васитә олду. Буна көрә дә поеманын адыны «Ләјагәт» гојдум.

Суал: Сизи һәјатда вә сәнәтдә өзүнә идеал сајан кәнҹләримиз чохдур. Буна сиз нечә бахырсыныз? Сизин өзүнүзүн һәјатда вә сәнәтдә идеалыныз?

Ҹаваб: Мәни өзүнә идеал сајан кәнҹләрә миннәтдарам. Бу, мәним гәләмимә һөрмәт әламәтидир. Шәхсән мәнә кәлинчә, мән өзүмү идеал һесаб етмирәм. Мәним үчүн идеал, һеч бир шејдән чәкинмәдән өз фикрини вә һиссини ачыгчасына дејә билән вә әгидәси јолунда һәр бир мәһрумијјәтә һазыр олан, өлүмү белә мәрдликлә гаршылајан горхмаз адамлардыр. Бизим тарихимиздә Нәсими беләләриндәндир.

Суал: Сизчә поезија нәдир? Бәс һарда, илин һансы чағында, күнүн һансы вахтында ишләмәји хошлајырсыныз? Ше'рли, ше'рсиз күнләриниз?

Ҹаваб: Бу суала ҹаваб вермәк чәтиндир. Һәр һансы бир ше'рин илк мисрасындан онун ше'р олуб-олмадығыны дәрһал дејә биләрәм. Амма ше'рин елми тә'рифини вә онун шәртләрини демәкдә аҹизлик чәкирәм. Суалын икинчи тәрәфи, јә'ни илин, күнүн һансы чағында јазырам суалынын ҹавабы бәләдир: илин бүтүн чағларында, хош илһам әһвалында јазырам. Күнә кәлинчә, мәгаләләрими әсасән сәһәрләр, ше'р вә пјесләрими исә кечә

11-дән сонра, бә'зән сәһәрә гәдәр, кечәнин сакитлијиндә јазмаг мәнә хошдур.

Суал: Инди столунузун үстүндә һансы јарымчыг, давамыны көзләјән јазыларыныз вар? Гаршыда охучуларымызла, тамашачыларымызла сизи һансы көрүшләр көзләјир?

Ҹаваб: Һазырда театрымыз үчүн мүасир мөвзуда бир пјес үзәриндә ишләјирәм. Елә күман едирәм ки, бу әсәри октјабрын әввәлләриндә театра тәгдим едә биләчәјәм.

Апарычы: Бәхтијар мүәллим, мараглы сөһбәт үчүн тәшәккүрүмүзү билдирмәклә, сизә мөһкәм ҹан сағлығы, һәмишәки кими јенә дә сәнәткар нараһатлығы вә јарадычылыг уғурлары арзулајырыг.

РАДИОНУН ӘМӘКДАШЫ ИЛӘ МҮСАҺИБӘ

Суал: Сизә кәлән охучу мәктублары һаггында нә дејә биләрсиниз?

Ҹаваб: Мән һәр күн охучулардан азы 3, чоху 7—8 мәктуб алырам. Бу мәктублары ашағыдакы шәкилдә груплашдырмаг олар:

1. Мәним јени китабым, јени бир ше'рим, јахуд да радио вә телевизијадакы бир чыхышымла әлагәдар охучу рә'јләри, охучу фикри;

2. Азәрбајҹан ССР Али Советинин депутаты кими мәнә мүраҹиәтләр, хаһишләр;

3. Мәним фикрими билмәк үчүн һәвәскар шаир вә јазычыларын көндәрдији әсәрләр.

Биринчи груп мәктублардан мән бурада јалныз бирини нүмунә кәтирмәк истәјирәм. Нахчыван МССР-ин Илич рајонунун Дүдәнкә кәндиндән Әлијева Гәрәнфилин мәктубу. Бу мәктубда Гәрәнфил мәним «Муғам» вә «Шәби һичран» поемаларымдан, бу әсәрләрин она бағышладығы тә'сирдән данышыр вә көстәрир ки, бу әсәрләрин күчү ондадыр ки, онлар милли варлығымызы бизә дәрк етдирир. Биз тарихи кечмишимизә бахмагла өзүмүз өзүмүзү дәрк едирик.

Әсәрләримә вердији бу гијмәтә көрә мән Әлијева Гәрәнфилә дәрин тәшәккүрүмү билдирирәм. Бурада мәсәлә мәним әсәрләримә верилән гијмәтдә дејил, әсас мәсәлә ондадыр ки, охучу һаггында сөһбәт кедән әсәрләрин маһијјәтини чох јахшы дәрк етмишдир.

Бакыдан Һејдәрова Рәисә, Һачыјев Мустафа, Хачмаздан Әсәдуллајева вә Мәликмәммәдова Сачлынын әсәрләрим һаггында јаздыглары рә'јләр сон дәрәчә мараглыдыр. Бу мәктуб-рә'јләр мүәллифләрин әдәби вә мә'нәви сәвијјәләринин сон дәрәчә мүасир олдуғуну көстәрир.

Икинчи груп мәктублар барәсиндә мә'лумат вермәји артыг билирәм. Она көрә ки, бунлар әсасән шәхси хаһишләрдир.

Үчүнчү груп мәктублар, јә'ни һәвәскар шаир вә јазычыларын мәнә көндәрдији јазылар барәсиндә әтрафлы данышмағы лазым билирәм. Бу гисим мәктублар о бириләринә нисбәтән даһа чохдур. Бәдии јарадычылыгла мәшғул олан охучуларын демәк олар ки, һамысы редаксијалардан шикајәтләнир, онларын јазыларына биканәлијә е'тиразларыны билдирир вә мәндән хаһиш едирләр ки, онларын јазыларынын үзә чыхмасына көмәк едим.

Әлбәттә, бу чох тәбии арзудур. Лакин көндәрилән јазыларын әксәријјәти һәм бәдии ҹәһәтдән, һәм дә мәзмун е'тибары илә чох ашағы сәвијјәдә олур. Ҹаван һәвәскарлары јазыларынын зәифлијинә инандырмаг бә'зән чох чәтин олур. Она көрә ки, инсанын өзү өзүнә тәнгиди јанашмасы өзлүјүндә чох бөјүк проблемдир. Инсанын өзү өзүнә тәнгиди јанашмасы үчүн биринчи нөвбәдә дәрин билик, савад, мә'лумат, бир сөзлә, мәдәни сәвијјә лазымдыр. Чох тәәссүф ки, бизим мүасир кәнчлијимиздә чатышмајан ҹәһәтләрдән бири вә бәлкә дә биринчиси будур.

Хачмаз рајонунун Јеркүч кәндиндән Мирзә Әбдүләзизов мәнә чох узун бир мәнзум мәктуб јазмышдыр. Мәктуб башдан-баша дидактик фикирләрдән ибарәтдир. Поезија јохдур. Мән тәәҹҹүб етдим ки, бу фикирләри о мәнә ади бир диллә—нәсрлә јаза билмәздими? Икинчиси, мән ондан хаһиш едәрдим ки, өз доғулдуғу кәндин адына диггәт јетирсин. Јеркүч кәнди! Бу адын мә'насы башдан-баша поезијадыр. Бу поезијаны әкәр о, ше'рә кәтирә билсә, биз һамымыз ондан разы галарыг. Јеркүч! Күч јердәдир, торпагдадыр. Гој, о, бу кәндин адындакы мә'наны өјрәнсин. Торпагдан ганадлансын: Јердән күч алсын. Мә'лум фикирләри гафијәләндирмәјә вахт сәрф еләмәсин.

Бакыдан Һәсән Мәммәдов мәнә бир нечә ше'р көндәрмишдир. Лакин бунлара ше'р демәк олмаз. Гафијәләнмиш мә'лум фикирләрдир. Јахшы ки, Һәсән өзү ше'рләринин бириндә јазыр ки,

Мән шаир дејиләм, бир адәткарам.

Бир һалда ки, беләдир, адәткар јазыларынын чап олунмасы һаггында дүшүнмәмәлидир.

Әлбәттә, бунунла белә һеч кәсин әлини тутмаг олмаз. Һамы јаза биләр. Лакин шаир олмаг, јазыларыны чап етдирмәк истәјән адам чох бөјүк мәс'улијјәт һисс етмәлидир.

Бакынын 8-чи километр гәсәбәсиндән Шүкүров Әзизаға мәнә бир мәгалә көндәрмишдир. Һәмин мәгаләдә мәним бир нечә ше'рими тәһлил едир. Лакин буна тәһлил демәк олмаз. Бу, ше'рләрин нәср дили илә ифадә олунмасыдыр.

Бүтүн бунларла јанашы, тәк-тәк олса да, охучуларын көндәрдикләри јазылар ичәрисиндә нәзәри чәлб едәнләр дә вардыр. Бунлардан мән, хүсусилә, Фүзули рајонундан Әлифоғлунун шеʼрләрини гејд етмәк истәрдим. О, әсл шеʼр јазыр вә буна көрә дә мән онун бир нечә шеʼрини, онун һаггында јаздығым мәгалә илә бәрабәр «Улдуз» журналына тәгдим етмишәм.

Беләләриндән бири дә јенә Фүзули рајонундан Бајрамов Оручун шеʼрләридир. Онун «Арамыза Араз атан дүнјадыр» шеʼри чох хошума кәлди. Онун шеʼриндән бир бејти мисал кәтирмәк истәјирәм.

Бағры чатлајарды, дашарды Араз
Үрәји дәнизә бошалмасајды.

Бурадакы поезијаја диггәт јетирин. Мәʼлумдур ки, Араз чајы дәнизә ахыр. Бу, фактдыр. Лакин шаир факта поетик мәʼна верир. Аразын үрәји дәнизә бошалмасајды, бир халгы ики јерә бөлдүјүнә көрә бу чајын бағры чатлаја биләрди! Бу, поетик фикирдир.

Бакыдан Баһар Әлијеванын, Күрдәмирдән Атиф Исламзадәнин шеʼрләри дә диггәти чәлб едир. Бу мүәллифләрин шеʼрләриндә һәр шејдән әввәл мүасир сәвијјә һисс олунур.

Сual: Букүнкү әдәби кәнчлик барәдә фикриниз?

Ҹаваб: Букүнкү ҹаван шаирләрин әсәрләри илә бизим дөврүн ҹаван шаирләринин әсәрләри арасында чох бөјүк фәргләр көрүрәм. Узаға кетмәк лазым дејил. Мәним өзүмүн 20—25 јашында оларкән јаздығым шеʼрләри букүнкү кәнчләрин шеʼрләри илә мүгајисә едәндә мән бир һәгигәти ачыг-ајдын көрүрәм ки, мүасир кәнчлик сәнәткарлыг бахымындан даһа гүдрәтлидир. Бу, белә дә олмалыдыр. Чүнки заман ирәли кедир. Буна көрә дә букүнкү кәнчликдән тәләб олунан сәвијјә даһа јухарыдыр. Сабаһкы сәвијјә бундан да јухары олмалыдыр.

Сual: Мүасир тәнгиддән разысынызмы?

Ҹаваб: Чох доғру вә јериндә верилән суалдыр. Чүнки һәгигәт фикир мүбадиләсиндә мејдана чыха биләр. Тәәссүф ки, инди әдәби мүбаһисәләр вә дискуссијалар демәк олар ки, тамам ләғв едилмишдир. Инди әдәби әсәрләр һаггында јазылан мәгаләләрдә дә мүбаһисәли ҹәһәтләр олмур. Мәгаләләр башдан-ајаға гәдәр тәʼрифдән ибарәт олур. «Литературнаја газета»нын көзәл бир әнʼәнәси вар. Бу гәзет бәʼзән ејни әсәр һаггында ики тәпәдән-дырнаға бир-биринә зидд олан фикир дәрҹ едир. Рус јазычылары вә охучулары арасында бу әсәрлә әлагәдар дискуссија башланыр. Биз бу әнʼәнәдән истифадә етмәлијик.

әдәбијјат вә сәнәт дүшүнҹәләри

ШАИР, РӘССАМ, БӘСТӘКАР

Пушкинин рус әдәбијјатындакы ролуну вә јерини мүәјјәнләшдирмәк үчүн өлчү ваһиди јохдур. Она көрә ки, рус әдәбијјатына вә ичтимаи фикринин јаранма вә инкишафында Пушкинин ролу өлчүјәкәлмәздир. Чүнки о, јалныз јаратмајыб, һәм дә јаратдыгларыны өмрүндән сонра давам етдириб. О, һәм әсл милли рус әдәбијјатынын баниси, һәм дә онун давамчысыдыр. Пушкин бу күн дә өз давамчыларынын јарадычылығында јашајыр вә бу әдәбијјаты јүксәлдир. Бунун үчүн дә биз она шаирләр шаири демәкдә һаглыјыг.

Пушкиндән сонра јетишән бүтүн рус сәнәткарларынын шаир вә јазычыларын, бәстәкар вә рәссамларын әсәрләриндә биз өлмәз сөз устасындан гәтрәләр көрүр, онун мөвзуларынын јени шәкилдә давамы илә растлашыр, ону мүасиримиз һесаб едирик. Бу күн Русијада елә бир рәссам вармы ки, о, Пушкин әсәрләринә иллүстрасијалар чәкмәсин, елә бир бәстәкар вармы ки, Пушкинин сөз сәнәтини мусиги вә балет дилинә чевирмәсин, елә бир шаир вә јазычы вармы ки, онун сәнәт чешмәсиндән су ичмәмиш олсун?! Чүнки Пушкин мәнсуб олдуғу халгын руһуну, мә'нәвијјатыны формалашдыран елә бир сәнәт јаратмышдыр ки, бу сәнәт күзкүсүндә халг өзүнү, өз милли варлығыны көрмүш, өзүнү дәрк едиб танымышдыр. Белинскинин «Јевкени Онекин» мәнзум романыны «Рус һәјатынын намусу» адландырмасыны да бунунла изаһ едирик. Доғрудан да бу роман рус милли руһунун вә мә'нәвијјатынын бәдәннүма күзкүсүдүр. Инди белә бир нәһәнк сәнәткары вә онун һејрәтамиз јарадычылығыны һансы өлчү илә өлчмәк олар.

М. Ф. Ахундовдан С. Вурғуна гәдәр Азәрбајчан шаир вә јазычылары Пушкинә һөрмәт вә мәһәббәтләрини билдирмиш, ондан тәрчүмәләр етмиш, адына ше'рләр гошмушлар. С. Вурғун өмрүнүн ики илини Пушкин јарадычылығына вермиш, «Јевкени Онекин»и дилимизә чевирмишдир. А. Сәһһәтдән тутмуш букүнкү әдәби нәслә гәдәр шаирләр ордусунун зәһмәти сајәсиндә Пушкин бу күн милјонларла Азәрбајчан охучусунун севимлисинә чеврилмишдир.

Мән дә өз нөвбәмдә Пушкинин онларча ше'рини дуја-дуја, севә-севә тәрчүмә етмиш, ондан өјрәнмиш, «бу бөјүк шаирин

сәнәтиндә мәни валеһ едән чәһәтләр нәдир?» суалы гаршысында дөнә-дөнә дүшүнмүшәм.

Пушкин һәм шаирдир, һәм рәссам, һәм дә бәстәкар. О, сон дәрәчә ади вә садә сөзләрлә һәм рәсм чәкир, һәм дә бу рәсмин нәғмәсини јарадыр. Онун мәшһур «Гыш кечәси» ше'риндән ики бәнди мисал кәтирмәк истәјирәм:

Јаған гары бура-бура
Боран сәсләнәр әсәби.
Ушаг кими каһ ағлајар,
Каһ улајар бир гурд кими.

Јел күләши сәсләндириб
Чардагларда каһ инләјәр.
Каһ кечикмиш јолчу кими
Пәнчәрәни тыг-тыг дөјәр.

Боранын јаған гары бурмасы, онун каһ ушаг кими ағламасы, каһ да гурд кими уламасы һәм поетик тапынты, һәм типик рус гышынын сәсләрлә ифадәси, һәм дә шаиранә мәнзәрәсидир. Дамлары күләшлә өртүлән рус комаларынын чардағында күләјин әсәби һалда сәсләнмәсинин кечәнин ваһимәли зүлмәтиндә пәнчәрәнин кечикмиш јолчу тәрәфиндән таггылдадылмасына бәнзәдилмәси јенә дә һәм нәғмә, һәм дә нәғмәнин поетик мәнзәрәсидир. Чүнки Пушкин јазаркән јаздығыны һәм көрүр, һәм дә ешидирди. Өзү бир шаир кими көрдүјү вә ешитдијинә көрә, охучуну да көрмәјә вә ешитмәјә вадар едир. Бах, будур даһилијин ән бөјүк сирләриндән бири!

Мән Пушкинин даһилијини бир дә инсан гәлбинин ән дәрин кушәләринә ишыг салыб, ән кизли вә ән инчә һиссләри үзә чыхара билмәсиндә көрүрәм. О, образларыны мүхтәлиф шәраитдә тәсвир едир вә онун дүшдүјү вәзијјәтә ујғун јашадығы дујғулары елә бөјүк усталыгла үзә чыхарыр ки, охучу бу дујғуларын дәринлијинә вә доғрулуғуна һејрәтләнир. Ән ади әсәрләриндән бири олан «Атәш» һекајәсиндә графы ики вәзијјәтдә тәсвир едир. Бириндә өзүндән разы, ловға граф, икинчидә исә дүшдүјү шәраитдән асылы олараг алчалдылмыш, рәзил граф. Јазычынын усталығы орасындадыр ки, о, бизи графын һәр ики вәзијјәтинә инандырыр, һәм дә тәәссүфләндирир. Ән мараглы бурасыдыр ки, һәр икисиндә граф дуелдә ејни адамла атышдығы шәраитдә тәсвир олунмасына бахмајараг о, һәр дәфә башга адамдыр. Бәс графы дәјишдириб башгалашдыран нәдир? Вахт вә бу вахт әрзиндә психолокијанын дәјишмәси.

Һәлә евләнмәмиш, һәјатын мә'насыны әјләнчәләрдә көрән, өзүндән разы кәнч граф өлүмдән горхмур. Дуелдә она тушланан тапанчанын ваһимәси түкләрини белә үрпәтмир. Өлүм гаршы-

сында једији киласын чәрдәкләрини дүшмәнинин үзүнә түпүрүр. Онун өлүмүндән горхмадығыны көрән дүшмәни Силвио онун үчүн һәјатын бир мә'на кәсб етмәдијини баша дүшүб, бу өлүмүн онун гисасы үчүн кичик олдуғуну дәрк едир, күлләсини атмыр, дуели гејри-мүәјјән вахта кечирир. Елә бир вахта кечирир ки, өлүм онун үчүн горхулу олсун. Бу нөгтәдә Силвио өз интигамында бөјүјүр. Даһа доғрусу, о, дүшмәни үчүн һәјаты гијмәтләндириб, јалныз бундан сонра онун үчүн мәһз гијмәтли олан һәјаты онун әлиндән алмаг истәјир.

Биринчи дуелдән алты ил кечир. Граф јаша долур, һәјатын гијмәтини дәрк едир. Јалныз бундан сонра Силвионун кеч-тез бир күн кәләчәјини дүшүнүб, һәр күн өлүб-дирилир. Чүнки о, јахшы билир ки, Силвио ондан нә истәјир вә кеч-тез бир күн о, кәләчәк, ону дуелә чағырачаг вә вахты илә вурдуғу силләнин һејфини алачаг. Алты ил мүддәтиндә бир тәрәфдән евләнмәси, аилә мәс'улијјәти, икинчи тәрәфдән өлүм горхусу алтында јашамасы графы тамамилә дәјишдирир, даһа доғрусу, өлүмүн ваһимәси она һәјаты севдирир. Дүшмәни Силвио исә бир заман пејда олур, вахты илә атмадығы күлләни инди атачағыны билдирир. Силвионун гаршысында граф сарсылыр, әлләри әсир, рәнки саралыр. Силвиоја да мәһз бу лазым иди. О, дүшмәнини горхан вәзијјәтдә көрүр. Бу исә граф үчүн өлүмдән бетәрдир.

Һекајәдә образларын шәраитә мүнасиб психоложи вәзијјәтләри о гәдәр бөјүк усталыгла тәсвир олунмушдур ки, охучу устад гәләминин гүдрәтинә һејрәтләнмәјә билмир. Бөјүк бир романа сығыша биләчәк һадисәләри, дәјишкәнлији, психоложи вәзијјәтләри 5—6 сәһифәлик балача бир һекајәјә сығышдыран сәнәтин вә сәнәткарын гаршысында биз сусур, бу даһијанә сәнәтин өнүндә башымызы әјмәклә она өз мәһәббәт вә миннәтдарлығымызы билдиририк.

150 ил бундан әввәл Пушкин һәјатдан кедиб. Амма өлмәјиб, үрәкләрә көчүб. Одур ки, даһиләрин доғум тарихи мә'лумдур, өлүм тарихләри исә билинмир. Даһа доғрусу, даһиләрин өлүм тарихи јохдур. Она көрә дә биз бу күн Пушкинин өлүм тарихини шәрти гејд едирик:

> Бу рус даһисинин өмрү һүдудсуз,
> Өмрү әбәдидир јараданларын.
> Доғум тарихләри бәллидир, јалныз
> Өлүм тарихләри јохдур онларын.

САБИР, ЈЕНӘ САБИР

Минниллик әдәбијјат тарихимиздә бөјүк сәнәт улдузларымыза бәнзәрләрини башга халгларын әдәбијјатында да тапмаг мүмкүндүр. Лакин онларын ичәрисиндә Сабирә бәнзәрини тапмаг чәтиндир. Она көрә ки, халгын ичтимаи-сосиал вә психоложи дәрдләрини, бәлаларыны бу гәдәр дәгиглији илә вә үрәк јанғысы илә дејән, фәрјадында күлән, күлүшүндә ағлајан вәтәндаш сәнәткарын гүдрәти бир дә ондадыр ки, атәшини һәдәфә дүз вурмагла охучусуну да өз дәрдләринин аловуна бүрүмәји, өзү гәдәр аловландырмағы бачармышдыр. Дәрди демәк олар, амма о дәрди милјонларын да үрәјинә көчүрә билмәк һәр сәнәткарын иши дејил. Сабир буну да бачармышдыр.

Телевизијанын тәшкил етдији «Көзәллик» верилишиндә апарычы мәндән хәбәр алды ки, поезијанын әсас објекти нәдир? Чаваб вердим ки, көзәллик! Вә бу чавабы верән кими дәрһал Сабир јадыма дүшдү. Өз-өзүмә суал вердим: «Бәс Сабир?». О ки, көзәллијин тәрәннүмчүсү олмајыб? Әксинә, һәмишә ејбәчәрликләрдән јазыб, онларын ифшасыјла мәшғул олуб. Елә орадача чаваб вердим ки, Сабир дә долајысы илә көзәллијә хидмәт едиб, чүнки ејбәчәрлијин инкары көзәллијин тәсдигидир. Сабир бу нөгтәдә көзәллик тәрәннүмчүсү Фүзули илә бирләшир. Чүнки идеаллары ејнидир.

Мән бир чох мүсаһибәләримдә «Ән бөјүк устадын кимдир?» суалына «Сабир» чавабыны вермишәм. Бу һәгигәтән беләдир. Бу, әлбәттә, ади бир шакирдин бөјүк устад гаршысындакы пәрәстишидир. Мән бунунла ону демәк истәјирәм ки, бугүнкү әдәбијјатымызын вә ичтимаи фикримизин ән бөјүк вә ән дүзкүн јолу Сабир јолудур. Бурада мән форманы дејил, мәзмуну нәзәрдә тутурам.

Сабир вә Мирзә Чәлилин күлүшүндәки фәрјад нәтичәдә лирика вә фачиә илә бирләшир:

> Дашгәлбли инсанлары нејләрдин, илаһи?
> Бизә бу сојуг ганлары нејләрдин, илаһи?
> Мәзлумларын көз јашы дәрја олачагмыш, —
> Дәрјалары, үмманлары нејләрдин, илаһи?

Сабирин бу вә буна бәнзәр онларла ше'рләриндәки үрәк парчалајан лирика, бә'зән сатираны үстәләдији кими, М. Чәлилин дә, демәк олар ки, бүтүн пјесләриндә вә «Азәрбајчан» типли фелјетонларында дәрин вә һәзин лирика һакимдир. «Өлүләр», «Дәли јығынчағы» вә «Анамын китабы» пјесләринин јалныз финалларындакы налә вә фәрјад сатиранын чәрчивәсини дағы-

дыр: сатира — лирикаја, күлүш — көз јашына, лағ — үсјана чеврилир.

Кефли Искəндəр гəбиристанлыгда дири өлүлəри мəһкəмəјə чəкир. «Бахын, бахын, јахшы бахын. Диггəтлə бахын! Сизин тарихинизин китабларында бу, ган илə јазылмыш бир сəһифəдир. Сиздəн сонра кəлəнлəр бу китабы вəрəглəјиб, бу сəһифəни көрəндə сизи јада салыб дејəчəк: «Тфу сизин үзүнүзə!» Мəн һеч! Инди көрəк сиз кимсиниз? Мəним адым Кефли Искəндəрдир. Бəс сизин адынызы нə гојаг? Мəн дағлары, дашлары, гушлары, фəлəклəри, ајлары, улдузлары вə дүнја аләмлəри бура шаһид чəкəрəм вə бу гызлары онлара нишан верəрəм. Сорушарам ки, бу чамаата нə ад гојмаг олар? О вə'дə һамысы бир ағызла чаваб верəр: «Өлүлəр!» Мəн чəми миллəтлəри бура јығыб тəвəгге едəрəм ки, Шејх Нəсруллаһын һəрəмханасына тамаша eлəсинлəр вə о вə'дə бүтүн јер үзүнүн тајфалары сизи бир сəслə адландырарлар: «Өлүлəр!».

Бу бөјүк иттиһамнамə комедија сонлуғу дејил, фачиə сонлуғудур. Һəгигəтдə дə «Өлүлəр»дə тəсвир олунан əһвалат бир кичик кəндин, шəһəрин дејил, бөјүк бир өлкəнин, бəлкə дə бүтүн мүсəлман дүнјасынын фачиəсидир. Мəзмун бахымындан «Өлүлəр» əслиндə комедија дејил, фачиəдир.

Јалныз «Өлүлəр»ми? Хејр! Әдибин «комедија» адландырдығы бүтүн пјеслəринин сонунда нəтичə фачиəдир. Бурасы гəрибəдир ки, Мирзə Чəлилин əксəр сəһнə əсəрлəринин комик гəһрəманлары финалда комик вəзијјəтдəн чыхыб чиддилəшир вə чəмијјəти иттиһам едир. «Дəли јығынчағы»нда əсəр боју мајаллаг ашан, атылыб дүшəн, рəгс eлəјəн Молла Аббас финалда чəһалəт гурбаны олан бүтүн бир чəмијјəти, ону дəли һесаб едиб əлə салан һачыларын вə мəшəдилəрин чəмијјəтини сатира илə дејил, бирбаша чидди публисистик дилла ифша едир: «Бу хамушлугда инсана елə бир ити зеһин үз верир ки, дүнјанын јахшы вə јаманыны һакиманə бир сурəтдə көрə билир. Аллаһ шаһиддир ки, бир белə хамушлуг, бир белə сакитлик бу дəгигə мəним дə гəлбимдəдир. Онун үчүн дə инди мəн һəзрəт Саһибил-əср вəззəманын хидмəтинə мүшəррəф олан бу чамаатын һəрəкəтинə диггəт илə тамаша едиб дејирəм: «Валлаһ вə биллаһ, бир «дəли јығынчағы»на дүшмүшүк!»

Бу чидди иттиһамнамə, бу дил, бу фəрјад Ч. Чаббарлынын романтик гəһрəманларынын монологларына нə гəдəр јахындыр. Демəк, јоллар мүхтəлиф олса да, һəр үч сəнəткары дүшүндүрəн, јазыб-јаратмаға мəчбур едəн мəсəлəлəр ејнидир.

Сабирдəн сонра онларла шаир Сабир ше'ринин мəзмуну илə јанашы формасыны да көтүрдү. Јə'ни сатира јолу илə сөзүнү демəк истəди. Лакин һеч кəс Сабир зирвəсинə чата билмəди. Она көрə ки, Сабир еталондур — һəм фикирдə, һəм дə формада.

Мəнə көрə нəинки букүнкү ше'римизин, нəсримизин, драматуркијамызын да јолу Сабир јолу олмалыдыр. Һөкм дејил ки, һамы сатира үсулундан истифадə eлəсин. Мəн мəзмунда, фикирдə, идејада, јанғыда Сабир јолунун əсас јол олдуғуну демəк истəјирəм.

Бурада мəнə ирад тутуб дејə билəрлəр ки, вахтилə Сабирин тəнгид етдији чəһалəт, наданлыг, хурафат, мөвһумат кими һəдəфлəр инди јохдур. Дүздүр. Лакин Сабир көһнəлибми? Сабир бу күн охунурму? Охунур вə севилир. Нијə? Она көрə ки, Сабирин дөврүндəки чəһалəт, фанатизм, наданлыг, савадсызлыг инди башга шəкил алыб. Мəкəр индинин өз чəһалəти, наданлығы, фанатизми вə савадсызлығы јохдурму? Елə савадсызлыгдан башлајаг. Ленин милли сијасəтинин тəтбиги сајəсиндə ингилабын илк 10—15 илиндə Азəрбајчанда савадсызлыг лəғв олунду. Һамы охујуб-јазмағы бачарды вə биз елə күман етдик ки, савадсызлығын лəғви илə чох шеји һəлл етдик. Инди нечə? Инди даһа савадсызлыг јохдурму? Јенидəнгурманын тəлəблəри илə инди тамам башга вəзифəлəр гаршысында дурмалы олуруг. Инди сијаси, елми-техники, игтисади вə милли савадсызлығымыз мејдана чыхыр. Инди əлифбаны һамы билир, јазыб-охумағы бачарыр. Амма дүшүнмəји вə јени дүшүнчə тəрзи илə һадисəлəри дүзкүн гијмəтлəндирмəји лазыми сəвијјəдə бачармырыг. Инди јахшы баша дүшмəк үчүн бизə јахшы дүшүнмəји бачармаг лазымдыр. Јахшы дүшүнмəји бачармаг үчүн исə бизə јенə Сабир лазымдыр.

Бəс наданлыг нечə, инди јохдурму? Сабир дөврүнүн наданлығы јохдур. Амма һəмин наданлыгдан, һəмин чəһалəтдəн доған тəзə наданлыг, тəзə чəһалəт вар.

Ч. Ајтматов бир нечə јазысында Гырғызыстанда милли мəктəблəрин вə бағчаларын зəрурəтиндəн данышыр, Гырғызыстанын халг шаири Токомбајев Ајтматова бəслəдəји шəхси əдавəтə көрə јазыр ки, бу һисслəр Ајтматовун миллəтчилијиндəн хəбəр верир.

Инди сорушулур: Сабир дөврүнүн чəһалəт вə наданлығы горхулу иди, јохса бу? Бу нөв чəһалəтин вə наданлығын ифшасы үчүн дə јенə бизə Сабир гəлəми лазымдыр.

Әкəр өтəри бир бахышла мүасир əдəбијјатымыза нəзəр салсаг көрəрик ки, мүвəффəгијјəтли əсəрлəримизин һамысы Сабир јанғысы, Сабир идеалы илə јазылан əсəрлəрдир. Бу мə'нада мəн Азəрбајчан совет ше'ринин əн көркəмли нүмајəндəлəри олан Сүлејман Рүстəмин, Сəмəд Вурғунун, Рəсул Рзанын əн көзəл əсəрлəрини Сабир мəктəбинин давамы һесаб едирəм. Елəчə дə насирлəримизин əн мүвəффəгијјəтли романларыны, һекајəлəрини Сабир булағындан су ичəн əсəрлəр сајмаг олар.

Бу күн јенидәнгурма вә ашкарлыгла әлагәдар совет јазычыларынын гаршысында чох кениш үфүгләр ачылыр, бөјүк имканлар јараныр. Бу имканлардан истифадә едиб заманын өз тәләбиндән доған јени сөз демәк үчүн јенә бизим гаршымызда Сабир пәнчәрәси ачылыр. Чүнки Сабир бизә халг үчүн, Вәтән үчүн нечә јанмағы, бу јанғыны халга нечә чатдырмағы өјрәтмишдир. Инди оғул истәјирәм, Сабир мәктәбинин һәгиги шакирди ола билсин. Демәк, јенә Сабир бизимләдир. М. С. Горбачов јолдашын дедији көзәл бир кәламы хатырлатмаг јеринә дүшәр. О, јазыр: «Өз физики вә мә'нәви сағламлығы уғрунда шүурлу сурәтдә фәал мүбаризә апаран чәмијјәтин өз хәстәликләрини кизләтмәсинә еһтијач јохдур. Чүнки бу һәмин хәстәликләрин мүаличәсини анчаг чәтинләшдирир».

Бир һалда ки, артыг хәстәликләри кизләтмәјә еһтијач галмыр, инди бизә бу хәстәликләрин мүаличәси үчүн Сабир гәләминин кәскинлији вә Сабир үрәјинин оду лазымдыр.

Сабир дөврүнүн өз хәстәликләри вар иди, бу дөврүн дә өз ағры-ачылары вар. Инди о сәнәткар бөјүк ола биләр ки, Сабир үрәјинин оду илә јазыб јарада билсин.

Бүтүн дөврләрдә о сәнәткарлар бөјүк ола билиб ки, онлар өз фәрди һиссләрини дејил, бүтүн чәмијјәти дүшүндүрән дәрдләри, ағрылары гәләмә алыблар. Әдәбијјатымызда Ахундовла башлајан бу јол Сабир вә Мирзә Чәлил сәнәтиндә зирвәјә галхмыш вә өз доғрулуғуну тәсдиг етмишдир. Индики әдәбијјатымызын да бу јолла кедиб, бөјүк наилијјәтләр газаначағына әминәм.

СӘКСӘН ЈАШЛЫ ЧАВАН ШАИРИМИЗ

(С. Рүстәмин 80 иллик јубилејиндәки мә'рузә)

Әдәбијјатымызын ағсаггалы, Азәрбајчан совет ше'ринин бүнөврә дашыны гојан халг шairимиз Сүлејман Рүстәмин кечдији 60 иллик јарадычылыг јолу, ејни заманда Азәрбајчан совет ше'ринин инкишаф јолудур. Бу јарадычылыг һәјәчан вә тәлатүмлә, мүбаризә вә гәләбәләрлә долу һәјатымызын ајнасыдыр. Бу 60 илдә халгымызын һәјатында баш верән ирили-хырдалы бүтүн һадисәләр, сосиализм уғрунда кедән мүбаризәләр вә чәкишмәләр бу мөһтәшәм ајнада екс олунмушдур. Буна көрә дә биз Сүлејман Рүстәмин јарадычылығыны өјрәнмәклә совет һәјатынын ениш-јохушларыны, јени гурулуш уғрундакы мүбаризә тарихини өјрәнмиш олуруг.

Мән С. Рүстәмлә мәктәбли икән таныш олмушам. (Бу барәдә о өзү дә јазмышдыр). Бу көрүш индики кими јадымдадыр. Шаирин ата јурду Гасым Исмајылов күчәсиндә иди. Биз исә онага гоншу олан Мирзә Фәтәли Ахундов күчәсиндә олурдуг. Анам С. Рүстәмин анасы илә таныш иди. Мән о заман тәзәчә ше'р јазмаға башламышдым. Анам мәни о заман М. Әзизбәјов адына Драм театрынын директору олан С. Рүстәмин јанына апарды. О да јадымдадыр ки, С. Рүстәм директор ложасында әјләшиб «Һачы Гара» тамашасына бахырды. Бизи көрүб кабинетинә кечди. О, шакирд дәфтәрләринә јаздығым «ше'рләри» охујуб күлүмсүндү. Сонра о мәнә ше'рин јазы гајдалары — вәзн вә гафијә барәдә сәбрлә мә'лумат вермәјә башлады. О данышдыгча мән јалныз онун сәсини ешидир, дедикләрини исә анламырдым. Бүтүн диггәтимлә онун һәрәкәтләринә, отурушуна, дурушуна фикир верирдим. Доғрусу, С. Рүстәмлә бир отагда олдуғума инана билмирдим. Көрдүкләрими исә хәјал, јахуд јуху зәнн едирдим. Шаирин отағындан чыхаркән учмаға ганадым јох иди. Зарафат дејил, дәрс китабымда шәклини көрүб ше'рләрини охудуғум шаирин өзүнү шәхсән көрмүш, сәсини ешитмиш, мәсләһәтләрини динләмишдим. Мән о күнә гәдәр елә билирдим ки, шаирләр бизим кими ади адамлар дејил, онлар ганадлы мәләкләр, көзәкөрүнмәз хәјаллардыр.

Бу әһвалатдан илләр кечди. 1945-чи илдә мәни Јазычылар Иттифагына үзв гәбул етдиләр. Бир нечә күн сонраса Натәван клубунда мәним јарадычылыг һесабатымы динләдиләр. Бу мәчлисдә С. Рүстәм дә вар иди. Һеч демә бу вахта гәдәр мәтбуатда чап олунан вур-тут 11 ше'римдән С. Рүстәмин хәбәри вармыш. Бурада о, мәним ше'рләрим барәдә данышыб ејни заманда М. Әзизбәјов адына театрдакы илк көрүшүмүзү дә хатырлатды. Мән һејрәтимдән дондум. О буну јадында нечә сахлаја билмиш? Азы 13 јашлы бир ушагла 20 јашлы кәнчин заһири көрүнүшү ејни ола билмәзди... Сонралар С. Рүстәмлә даһа јахындан таныш олдугча, өз ушаглыг вә кәнчлик илләриндән данышдығы дузлу-мәзәли сөһбәтләрини динләдикчә онун ити јаддашы олдуғуну билдим.

60 иллик јарадычылығы боју С. Рүстәм ше'римизин дөјүшкән әскәриндән сәркәрдәлијинә гәдәр јүксәлмиш, јашыдлары С. Вурғун, Р. Рза, О. Сарывәлли илә чијин-чијинә Азәрбајчан поезијасынын идеја мәрамнамәсини, форма зәнкинлијини јаратмышдыр. Букүнкү ше'римиз дә адларыны чәкдијим нәһәнк сүтунларла биркә С. Рүстәмин чијинләри үстүндә бој атыб бу сәвијјәјә чатмышдыр.

«Әләмдән нәш'әјә» ше'риндән башланан мүбаризә јолунда гочаман С. Рүстәм һәмишә өндә аддымлајыр, әлиндә идеја бај-

ғағы бизимлә вә биздән сонра кәлән нәсилләрлә бәрабәр ше'рин зирвәләрини ашыр, бајрагдарлыг вәзифәсини шәрәфлә јеринә јетирир.

Бөјүк шаиримиз С. Вурғун гәләм јолдашы С. Рүстәм һаггында демишдир: «С. Рүстәм Азәрбајҹан совет ше'ринин банисидир. Биз Совет Азәрбајҹанынын бүтүн шаирләри С. Рүстәм јолдаша борҹлујуг. Чүнки о, халгымыза јабанчы олан әдәби ҹәрәјанлара гаршы совет әдәбијјатынын апардығы шиддәтли вә мүрәккәб мүбаризәдә биринҹи олараг атәш хәттини јармышдыр. Әмәкчи халгын һәјат вә мүбаризәси, халгымызы парлаг истигбала доғру апаран Ленин партијасынын јүксәк идеаллары, үлви вә мүгәддәс сә'јләри шаир С. Рүстәм үчүн һәмишә түкәнмәз илһам мәнбәји олмушдур».

С. Вурғунун дедији бу сөзләр С. Рүстәм јарадыҹылығынын ән көзәл вә ән дәгиг гијмәтидир.

Шаирин јени-јени ше'р вә силсиләләрини охудугча фикирләширсән, бу гоҹаман шаирин ичиндә түкәнмәјән одун, аловун гајнағы нәдир? Кәнҹлијиндә һансы атәшлә јазырдыса, бу күн дә һәмин атәшлә јазыб-јарадан шаир бу оду, бу көзү һарадан алыр?

Бу күн дә ејни кәнҹлик алову илә ону јазыб-јаратмаға тәһрик едән түкәнмәз гүдрәтин мајасы Вәтәнинә вә халгына бәсләдији сонсуз мәһәббәти, Вәтәнинин вә халгынын дүшмәнләринә дәрин нифрәтидир. Бу сонсуз мәһәббәт вә нифрәт онун гәлбиндә үрәк кими дөјүндүкҹә о, гоҹалмајаҹаг вә гәләми дә әлиндән дүшмәјәҹәк.

1925-ҹи илдә — јә'ни 19 јашында икән јаздығы «Үсјан јарат» ше'риндәки ингилаби руһ, 1926-чы илдә јаздығы «Әләмдән нәш'әјә» ше'риндәки кәләҹәјә никбин вә инамлы бахыш онун јарадыҹылығынын әсасыны тәшкил едир. Бу ингилаби руһ вә кәләҹәјә инамлы, никбин бахыш бу күн дә онун јарадыҹылығында ејни һәрарәт вә ејни пафосла давам едир. «Бир үздә көрүн, бир үрәјин вар» дејән шаирин бүтүн јарадыҹылығы ејни идејанын вә ејни ҹәбһәнин тәрәддүдсүз тәрәннүмүндән ибарәтдир. «Силаһдыр әлимиздә ше'римиз вә нәсримиз», «еј әхлаг мүдәрриси, мән дөјүш шаиријәм» — дејә әлинә гәләм көтүрән кәнҹ Сүлејман һәлә кәнҹлијиндән өз мүбаризә һәдәфини тапмыш, бу күн дә һәмин һәдәфә — Вәтән вә милли һиссләрдән мәһрум оланлара, фитнә вә фәсады јашамаг гајәси сечәнләрә, үрәксиз вә амалсызлара гаршы мүбаризәдән јорулмамышдыр:

О кәс ки Вәтәнә көнүл вермәјиб,
Бир күл бечәрмәјиб, бир күл дәрмәјиб,
Фитнәдән, фәсаддан үз дөндәрмәјиб
Гәбринин үстүндә даш, нәјә лазым?

Бәдәни әлиндән јерә гојмајан,
Тә'рифдән, шөһрәтдән көзү дојмајан,
Вәтәни дујмајан, ели дујмајан
Үрәксиз адама баш, нәјә лазым?

Һәмин мүбаризә пафосу Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә һәдәфини дәјишмәклә даһа әзәмәтлә сәсләнди. Мүһарибәнин илк күнләриндә јаздығы «Анд» ше'риндә шаир Вәтән гаршысында «Гызыл бајраға», «Ана торпаға», «ҹәбһәдә төкүлән әскәр ганына» анд ичәрәк ахыр нәфәсә гәдәр фашизмлә вурушаҹағына халгын адындан анд ичир вә һамыны бу јолда мүбаризәјә сәсләјир:

Анд олсун әјилмәз гызыл бајраға,
Анд олсун мүгәддәс ана торпаға,
...Анд олсун көнлүмүн арзуларына,
Кәләҹәк күнләрин илк баһарына
Башым ајрылса да бир күн бәдәндән
Үрәјим ајрылмаз ана Вәтәндән.

Бу илләрдә бир-биринин ардынча јаздығы «Гоҹанын дедикләри», «Күн о күн олсун ки...», «Гафгаз ордусу», «Дөјүшчүјә мәктуб», «Гәһрәманын вәсијјәти», «Ана вә почталјон» вә с. ше'рләриндә мүһарибә дөврүнүн әһвали-руһијјәсини, адамларын кечирдији мә'нәви сарсынтылары, бунунла бәрабәр онларын әзмкарлығыны бөјүк һәссаслыгла гәләмә алыр. Јахшы јадымдадыр, «Күн о күн олсун ки...» ше'ри о заман дилләр әзбәри иди. Мүһарибәјә оғул јола салмыш аналар, гардаш јола салмыш баҹылар, әр јола салмыш кәлинләр үчүн бу ше'р үмид вә тәсәлли нәғмәси иди:

Күн о күн олсун ки, гуртарсын дава,
Дағылсын булудлар, ачылсын һава.
Алынсын дүшмәндән интигам, гисас,
Торпаг нәфәс алыб динҹәлсин бир аз.
Силинсин көнүлдән, үрәкдән ағры,
Бир дә тапданмасын Вәтәнин бағры.
Сағалсын јаралар, ахмасын ганлар,
Севинсин инсанлар, күлсүн инсанлар.

Мән бурада бир ҹәһәти хүсусилә гејд етмәк истәјирәм. О да С. Рүстәм јарадыҹылығындакы мәнзум һекајәчиликдир. Шаирин јарадыҹылығындан бәһс едән бир сыра тәдгигатчылар онда бу жанрын мүһарибә дөврүндә јаздығы «Ана вә почталјон» ше'риндән башладығыны гејд едирләр. Мәнҹә бу жанр шаирин 1933-ҹү илдә јаздығы «Чичәк мағазасында» ше'риндән башланыр. Нәдәнсә шаирин тәдгигатчылары бу ше'рә аз әһәмијјәт верир, ондан чох аз бәһс едирләр. Һалбуки, бу ше'р үмумсовет поезијасында сонралар јаранан сүжетли ше'р нөвүнүн илкинләриндәндир.

Ше'рдә дејилир ки, тоја кедәнлә јаса кедәнин көрүшдүјү јеканә јер чичәк мағазасыдыр. Тоја кедән дә орадан чичәк алыр, јаса кедән дә... һәјатла өлүмүн кәсишдији бу јер шаири һәјат вә өлүм һаггында дүшүнчәләрә далмаға вадар едир. Гышла јазын, кечә илә күндүзүн, хејирлә шәрин көрүшдүјү нөгтә инсаны дүшүндүрмәјә билмәз. Шаир бир јана, ади инсан да бу нөгтәдә философ олур. Бу јердә шаир бизә суал верир:

Севинчлә јас бу јердә үз-үзә кәлир... фәгәт
Бағчаларда чичәкләр бунунчуму ачылыр?

Бу суалын сәтиралты мә'насы чох дәриндир: севинч үчүн ачылан чичәкләр кәдәр үчүн дә јарајырса, демәк, һәјатын бир үзү севинч, о бири үзү кәдәрдир. Әкәр бу, белә исә, өмрү боју матәмә гапылыб һәјатдан үз дөндәрмәк дә, севинчдән атланыб дүшмәк дә һәјатын маһијјәтини анламамагдыр. Инсан һәјаты һәр ики үзү илә — јә'ни олдуғу кими гәбул етмәлидир. Конкрет деталдан, бир һәјат һадисәсиндән чыхараг фәлсәфи үмумиләшдирмәјә кетмәк! Бах будур әсл поезијанын јолу! С. Рүстәм совет поезијасында бу јолун јолчуларындандыр! Бу бахымдан «Ана вә почталјон» ше'риндә шаир даһа да ирәли кедәрәк деталдан сүжетә кечиб конкрет заман ичәрисиндә конкрет һәјат һадисәсинин тәсвирини верир. Бу ше'р јалныз С. Рүстәм јарадычылығында дејил, үмумсовет поезијасынын ән јахшы нүмунәләриндән сајылыр. Мүһарибә дөврүнүн овгатыны, үрәкләрин о илләрдәки тәлатүм вә һәјәчанларыны, адамларын психолокијасыны чох инчә, тәбии вә һәјати деталларла әкс етдирән бу ше'р дә о заман халгын дилинин әзбәри иди.

Ше'р бизә үрәк јандыран бир һекајә данышыр: гоча ана оғлундан мәктуб көзләјир. Буну билән почталјон «үзүгара олдуғундан ананын көзүнә көрүнмәкдән еһтијат едир. Бир күн ана «Мәктуб олмаса, бир дә сән бу һәјәтә кәлмә»,—дејә ону һәјәтдән говур. Күнләр, ајлар кечир, почталјон бир даһа көрүнмүр. Инди ана оғул дәрдини унудуб «Бәлкә башында бир гәза вар, бәлкә хәстәләниб», — дејә почталјону дүшүнүр.

Бу гоча почталјон да анаја бир дәрд олду,
Јолуну көзләмәкдән онун көзү дөрд олду.
Һеч олмаса почталјон бу һәјәтә кәләндә,
Мәктуб алан гоншулар севинәндә, күләндә
Оғлуну хатырлајыб севинирди ана да.
Онларын севинчиндән пај дүшүрдү она да.

Башгаларынын севинчиндән пај уман ана бу јердә бир инсан кими бөјүјүр, охучунун мәһәббәтини газаныр. Биз оғул һәсрәтилә көзләрини почталјонун әлләринә дикән ағбирчәк ананы көрүр, сәсини ешидир, дәрдинә ортаг олуруг. Бурада бир дәнә дә бош сөз, сахта пафос, риторик шүар көрмүрүк, бүтүн сәтирләр үрәк оду илә исиниб кағыза сүзүлмүшдүр. Чүнки шаир бир инсан кими ананын үрәк ағрысыны өз гәлбиндә јашамыш, әсл шаир кими јазмышдыр.

Вәтән мүһарибәси илләриндә јаздығы бүтүн ше'рләр шаирин өзү кими әјнинә әскәр палтары кејиб әлинә силаһ алмышдыр. Бу илләрдә Совет Ордусу илә бәрабәр Иранда олан С. Рүстәм Чәнуби Азәрбајчандакы гардаш вә бачыларынын ачыначаглы һәјатыны мүшаһидә едир вә бу мүшаһидәләр әсасында «Чәнуб ше'рләри»ни јарадыр. Буна гәдәр дә шаир Чәнуб мөвзусуна бир нечә ше'р һәср етмиш, бә'зән дә башга мөвзуда јаздығы әсәрләриндә («Јахшы адам») бу һәсрәтә, бу дәрдә тохунмушду. Лакин 1942-чи илдән сонра шәхси мүшаһидәләри әсасында јаздығы «Чәнуб ше'рләри»ни поезијамызын шаһ әсәрләриндән һесаб етмәк олар. Чәнуб мөвзусунда јазмајан шаиримиз демәк олар ки, јохдур. Лакин С. Рүстәм бу мөвзуја елә һаким кәсилиб ки, «Чәнуб мөвзусу» дедијимиз заман С. Рүстәм, С. Рүстәм дедијимиз заман Чәнуби Азәрбајчан јада дүшүр:

О гәдри наләетдим ки, гызарды лалә тәк бағрым,
Бахыб өз дөврәмә көрдүм, гәрәнфил, јасәмән јанды.
...Үрәкдә мин јаран вардыр, јазыг милләт, јазыг
милләт,
Сәнә һәр ләһзәдә өз чаныны гурбан едән јанды.
...Јадымдан чыхды бүлбүл тәк гәфәсдә күлләрин
рәнки,
Гәмин, дәрдин әлиндән од тутуб ахыр бәдән јанды,
Сүлејман, гафил олма, јахшы бах әтрафа, шаирсән,
Чинајәт ашды һәддиндән, һарај сал ки, вәтән јанды.

Бу, ади ше'р дејил. Бу, Вәтән вә халг дәрди илә алышыб јанан бир үрәјин фәрјадыдыр. Лакин бу фәрјадын өзүндә дә бәдбинлик јохдур, мүбаризәјә чағырыш вә кәләчәјә никбин бахыш вар. Ән дәрдли, ән кәдәрли мәсәләләрдән данышанда да шаир әјилмир, сынмыр, әксинә, онун сөзләриндә дәрдин ағырлығы бојда да үсјана, голдакы зәнчирләри гырмаға чағырыш вә мүбаризә әзми сәсләнир:

Мән сәнин дилинә дәјмирәм, сән дә
Кәл мәним бу ана дилимә дәјмә,
Сәнин дә бағын вар, күлүн вар, чәкин,
Бағымда әкдијим күлүмә дәјмә.

Һәсәдләрлә бахдын чәмәнимә сән,
Көр бир нәләр етдин вәтәнимә сән.
«Јан!» — дејиб од вурдун бәдәнимә сән,
Алтында атәш вар, күлүмә дәјмә.

Нә гәдәр көзәл дејилиб! Илк бәнд елә бил хаһишдир, «Мәним ана дилимә дәјмә», — дејә чәлладдан аман истәјир. Икинчи бәндин сон мисрасы исә һәдәдир: «Сән елә билмә ки, мән сөнмүш, күлә дөнмүш одам, хејр, јанылмысан, мәним күлүмүн алтында атәш кизләнмишдир. Горх о атәшдән!».

Үмумијјәтлә чәнуб һәсрәти С. Рүстәмин шәхси дәрди кими онун бүтүн варлығына,ән инчә дамарларына гәдәр һаким кәсилмиш, ше'ринин учуш мәркәзинә чеврилмишдир. Чәнуби Азәрбајчан халгыны «Доғма анам лајлалы, анам диллн гардашым» адландыран шаир, үрәјини ваһид Азәрбајчанын хәритәсинә, Аразын о тајыны исә гибләсинә бәнзәдәрәк «Бағрымыза даг чәкән ајдан, илдән данышмагдан дојмадым» дејә өмрү боју тарихин бу һагсыз һөкмү илә барышмајачағыны билдирир. «Јасин әвәзинә» ше'ри бир нөв шаирин вәсијјәтидир. О јазыр:

Вахтында дүнјадан көчдүјүм күндә
Тутсун табутумдан о тајлы әлләр.
Јасин әвәзинә гәбрим үстүндә
Бир вүсал нәғмәси охусун елләр.

Өмрү боју һәсрәт нәғмәләри охујан шаир парчаланмыш халгымызын кәләчәк бирлијинә инаныр вә биздән о күнүн вүсал нәғмәсини охумағы хаһиш едир.

С. Рүстәм хошбәхт шаирдир. Мән дејәрдим ки, о, бу дүнјада нәји арзулајыбса, она наил олуб. Биз инанырыг ки, шаиримиз өз сағлығында бизимлә бәрабәр өзү дедији һәмин вүсал нәғмәсини охујачаг.

Чәнублу шаир Сөнмәзә һәср етдији ше'риндә о тајлы-бу тајлы ваһид Азәрбајчан ше'ринин әсас гајәсини бу мөвзуну тәрәннүмдә көрәрәк јазыр:

Вурмаса нәбзиндә бир халгын үрәк чырпынтысы
Һеч өзүндән разы галмаз, һеч өјүнмәз ше'римиз.
Өз мүгәддәс мә'бәди ваһид Вәтән мүлкүндәдир
Ордакы хош арзулар тәхтиндән енмәз ше'римиз,
Гардашым Сөнмәз! Бу күн чох јахшы ки, сиз, биз варыг.
Од салар күндән-күнә өмрүндә сөнмәз ше'римиз.

Башга бир ше'риндә исә шаир чәнуб мөвзусунда ардычыл олараг јазмағы вәтәндашлыг вә шаирлик борчу һесаб едәрәк белә јазыр:

Ганымла, көз јашымла јазмасам ган гардашымдан мән,
Мәнә еј бивәфа Рүстәм, еј илгарсыз, демәзләрми?

Беләликлә, С. Рүстәм јарадычылығынын бүтүн дөврләриндә тамам јени рәнк вә чаларларла бу мөвзуја гајыдыр вә һәр гајыдышында бизә тамам јени әтирли чичәкләр, күлләр бәхш едир.

Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонракы илк онилликдә шаирин «Үрәк сәсләри» башлығы алтында јаздығы «Ме'марын фачиәси», «Хәзәр саһилиндә», «Минкәчевирдә», «Сон хәбәрләр», «Биз коммунистләрик» кими әсәрләри шаирин вәтәнпәрвәрлик вә бејнәлмиләлчилик идејаларынын бәдии ифадәсидир.

1950-чи илдә јаздығы «Гафурун гәлби» поемасында Бакы фәһләси Гафур Мәммәдовун Вәтән мүһарибәси илләриндә көстәрдији гәһрәманлыгдан бәһс едир. Шаир Гафуру өз халгы, халгын талеји илә вәһдәтдә вермиш, онун чәбһәдәки гәһрәманлығыны вәтәнинә, халгына мәһәббәтин ифадәси кими гәләмә алмышдыр.

С. Рүстәмин сатирасы да ше'римизин башга бир рәнкидир. Онун бу типли ше'рләри Сабирдән чох, Закир сатирасына јахындыр. Чүнки бурада кәскин, өлдүрүчү сатирадан чох, јумор, бир гәдәр дә дәгиг десәк, инчә зарафат даһа чох нәзәрә чарпыр. Бунунла бәрабәр шаирин сарказма гәдәр јүксәлән чидди сатирик ше'рләри дә чохдур. «Беләләри дә вар» башлығы алтында јаздығы «Бөһтанзадә», «Дүнја бир шеј итирмәзди», «Јахшы ки, јохсан», «Мән варлыјам, сән јохсул», «Аварадан авара», «Малыны јемәз», «Нәјә лазым», «Һәсәд» кими ше'рләри мүасир сатиранын јахшы нүмунәләридир. «Бөһтанзадә» ше'риндә таныдығы бүтүн адамлардан, һәтта өз гоһум-гардашындан белә имзасыз мәктублар јазан бир бөһтанчы ифша олунур. Бу ше'рдә шаирин беләләринә гәзәби сон дәрәчәдә күчлүдүр. Һамыны бөһтанлајан Бөһтанзадә артыг ләкәләмәдији адам тапмајанда дөнүб өзүндән јазмалы олур. Бурада шаирин сатирик мүбалиғәси сарказм сәвијјәсинә јүксәлир. «Һәјаты башыјла јох, гарнызла дүшүнәнләр», «өзүнү бәјәниб өзкәни бәјәнмәјәнләр, пул, вар-дөвләт һәрисләри, вәтәнинә, милләтинә дүшмән кәсиләнләр» шаирин сатирик ше'рләринин һәдәфидир.

С. Рүстәми јахындан танијанлар билир ки, о сон дәрәчәдә һазырчаваб, сөзү јериндә демәји бачаран, бунунла белә инчә зарафаты хошлајан бир адамдыр. Бу да тәсадүфи дејил ки, о, һәм дә һәлә сәһнә үзү көрмәсә дә епизодлары вә атмачалары диллә әзбәри олан «Бурда мәнәм, Бағдадда кор хәлифә» кими көзәл бир комедијанын мүәллифидир. Фитрәтиндәки јумор һисси онун ше'рләринә дә һопмушдур. Шаир пул һәрисини көрүн нечә зарафатла әлә салыр:

Гырт тојуглар кими пуллар үстүндә
Отуруб көзләјир чүчәләрини.

Јахуд:

Дүшүнүр, растыма кәләјди кәрәк
Өвлад әвәзинә пул доған арвад.

Бу мисралар пул һәрислијини ифша едән, онларын психоложијасыны, мә'нәви бошлуғуну көстәрән көзәл сатирик тапынтылардыр.

Шаирин севки вә тәбиәт лирикасы нә гәдәр мулајим вә зәрифдирсә, вәтәндашлыг лирикасы вә хүсусән сатирасы бир о гәдәр кәскин вә амансыздыр. Чүнки шаир өзү бир вәтәндаш кими, халгымызын руһуна вә мә'нәвијјатына јад олан, чәмијјәтимизә јарашмајан һәр чүр јарамазлыға вә ејбәчәрлијә барышмаз дүшмәндир. Буна көрә дә о, бу јахынларда чап етдирдији бир ше'риндә дедији кими, бүтүн өмрү боју инкишафымыза әнкәл олан һәр чүр јарамазлыға мүбаризә е'лан етмишдир:

Ловғалара, сатгынлара, рүшвәтбазлара,
Өзләрини севән арсыз шөһрәтбазлара,
Милләтини танымајан милләтбавлара,
Һәр сөзүмлә мүбаризә е'лан етмишәм,
Әр сөзүмлә мүбаризә е'лан етмишәм.

Шаирин бу сәпкидән олан сон ше'рләри бу күнләрдә баша вурдуғумуз XXVII гурултајын үмуми истигамәтинә вә руһуна чаваб верән гијмәтли ше'р парчаларыдыр.

Шаирин «Севки јарпаглары» башлығы алтында јаздығы мәһәббәт лирикасы әсасән гошмалардан вә гәзәлләрдән ибарәтдир. Бу гошмалара «Мәним сәндән сәнә шикајәтим вар», гәзәлләрә исә «Сәнә үз версә кәдәр мәчлисә чананы чағыр» мисраларыны епиграф кәтирмәк олар. Форма е'тибарилә ејни олса да шаирин гошмалары вә гәзәлләри өз руһу илә классик вә ән'әнәви гошма вә гәзәлләрдән тамамилә фәргләнир. Бу ше'рләрин демәк олар ки, һамысында бөјүк һәјат ешги, јашамаг вә мүбаризә еһтирасы вә ән үмдәси дә бөјүк никбинлик вар. Әдәбијјат тарихимиздә биринчи дәфә С. Рүстәмин гәзәлләриндә инчә јумора вә зарафата раст кәлирик. Һәјат ешгилә долу бу зарафатлар зәриф олдуғу гәдәр дә һәм ашигин вә һәм севкилинин образыны јарадыр. «Ашиг оланын бағры дөнәр ганә дејирләр» мисрасындакы «дејирләр» сөзүндә инчә зарафат, «ашигин бағры ганә дөнәр» фикринә бир шүбһә, бир кинајә кизләнир. Бундан сонра кәлән «Атәшдә јанан ашигә пәрванә дејирләр» мисрасы исә мүстәгил мә'нададыр.

Дост-ашнаны өјрән, бахыб әтрафына көнлүм,
Һәр аддымыны, ејбини чананә дејирләр.
Ач гәлбини чананына, көстәр ки, инансын,
Билсин, нә дејирләр она, әфсанә дејирләр.
...Мәндән сәнә, еј күл, нә дејирләрсә инанма,
Сәндән дә кәлиб күндә Сүлејмана дејирләр.

Сон дәрәчәдә сәмими вә тәбии дејимләрлә долу олан бу гәзәл нә гәдәр ширин вә үрәјәјатымлыдыр. Шаирин бу типли

гәзәлләрини әзбәрләмәк лазым дејил, өз тәбиилији вә сәмимилији илә мисралар өзү үрәјә јол тапыр вә јадда галыр.

С. Рүстәмин чохчәһәтли јарадычылығы үмумсовет әдәбијјатынын гызыл хәзинәсинә дахил олмуш нәһәнк бир јарадычылыгдыр. Бу јарадычылыг чешмәсиндән сон 60 илдә јетишән әдәби нәсилләр су ичмиш, бу күн дә ичмәкдәдир.

С. Рүстәмин вәтән вә халг гаршысындакы хидмәтләрини партија вә һөкумәтимиз јүксәк гијмәтләндирмиш, ону халг шаири, ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы кими јүксәк адлара лајиг көрмүшдүр.

80 јашлы һәмишәчаван шаиримизи 80 јашынын тамам олмасы мүнасибәтилә үрәкдән тәбрик едир вә арзулајырыг ки, 2006-чы илдә өзүнүн иштиракы илә онун 100 иллик јубилејини дә гејд едәк.

ОСМАН САРЫВӘЛЛИ

Азәрбајчан совет ше'ринин биринчи нәслинә мәнсуб олан халг шаиримиз Осман Сарывәлли 60 иллик шәрәфли јарадычылыг јолу кечмиш вә бу јолда өзүнәмәхсус бир из ачмышдыр. Белә ки, онун поезијасынын өз дады-дузу, өз рәнки вә аһәнки вар. О. Сарывәлли ше'ри көкүнү ана торпағымыздан, әтрини бу торпагда чүчәрән отлардан, чичәкләрдән, сәсини көјләримиздә сүзән гушларымыздан, нәфәсини иглимимиздән, ше'ријјәтини исә ана дилимизин бүлбүл чәһчәһинә бәнзәр аһәнкиндән алмышдыр.

Саздан пәрвазланан Осман ше'ри, һәмишә ана торпағын нәғмәсини охумуш, халг үрәјинин ән инчә телләринә тохунмуш, онунла һәмаһәнк сәсләнмишдир. Садәлик вә сәмимилик Осман ше'ринин шаһ дамарыдыр. Буна көрә дә о, нәдән јазыр јазсын, нечә јазыр, јазсын, һансы вәзндә, һансы формада јазыр јазсын, дәхли јохдур, јаздыгларына бизи инандырыр, инандырдығына көрә дә һәјәчанландыра билир.

Сарывәллинин ше'риндә сахта пафоса, поза алмыш тәмтәраглы ибарәләрә, сүн'и дејимләрә раст кәлмәк мүмкүн дејил. Чүнки о, һәмишә көрдүкләрини вә дујдугларыны јазмыш, һеч нә уйдурмамыш, јалныз үрәјинин сәсини динләмишдир. Тәсадүфи дејил ки, мәрһум јазычымыз Мир Чәлал һәлә 1934-чү илдә јазырды: «Османын јарадычылығында ән дәрин тә'сир бурахан фактор, онун өз биографијасыдыр...»

Јазычы һаглыдыр. Јарадычылығынын илк илләриндә јаздығы «Атамын оғлу», «Гара јурдун тарихи», «Нүмајәндә гадын», «Чобанын мәктублары», «Мәним өмрүм», «Комсомолчу Сона»,

«Бәнөвшә» кими әсәрләр ја автобиографикдир, јахуд да шаирин шәхси мүшаһидәләринин мәһсулудур.

Шаирин сонракы јарадычылығында Москва мүһитинин тә'сири чох бөјүк олмушдур. Москвада тәһсилдә олдуғу заман онун С. Вурғуна јаздығы мәктубда дејилир: «Гардашым Сәмәд, ишләрим пис кетмир. Хүсусилә, дил өјрәнмәјим. Бурада аләм вармыш. Кечән һәфтә Луначарскинин мүһазирәсинә гулаг асдым. Мајаковскинин ше'р охумасы нәјмиш, гардаш. Бах буна шаир дејәрләр. Белә адамлары ешидәндән сонра ганад ачыб учмаг истәјирсән...»

Сонралар јаздығы мәгаләләринин бириндә О. Сарывәлли «Өз әсринин шаири олмаг нә демәкдир?» — суалына белә чаваб верир: «Һәмин суалын чавабыны ахтарыркән Ленинин әсәрләри илә растлашдым... Ленин идејалары мәним истәр шәхси һәјатымда, истәрсә дә бүтүн јарадычылығымда мисилсиз рол ојнамышдыр».

Мәһз буна көрәдир ки, шаиримиз ингилаб даһиси Ленинә онун идеалларынын тәрәннүмүнә онларла ше'р һәср етмиш, бунунла белә өзүнү вә јарадычылығыны һәмишә, Ленинә борчлу билмиш, тәвазөкарчасына «һәлә јохдур адына бир лајигли һәдијјәм» — демишдир.

20—30-чу илләрдә үмумән совет ше'ри үчүн сәчијјәви олан дөјүшкәнлик вә мүбаризликлә јанашы, Сарывәлли јарадычылығында башга шаирләримизә о гәдәр дә хас олмајан конкретлик вә предметчилик мүһүм јер тутур. Һај-күјдән узаг, конкрет предметдән чыхараг сөз демәк, Осман јарадычылығынын сонракы дөврләриндә даһа да гүввәтләнди вә өзүндән сонра кәлән нәсилләр үчүн әдәби үсул олду. Мәним јашыдым олан әдәби нәсил, Азәрбајчан совет ше'ринин тәмәл дашыны гојан С. Рүстәм, С. Вурғун, Р. Рза, М. Мүшфиг кими гүдрәтли сәнәткарлардан сијаси кәскинлик вә мүбаризлик, О. Сарывәлли вә Әһмәд Чәмил кими инчә сөз сәррафларындан исә сәнәтдә конкретлији вә детала вармағы өјрәндиләр. Онун кәнч әдәби гүввәләрә гајғы саһәсиндә хидмәтини С. Рүстәм, С. Вурғун, М. Ибраһимов, М. Һүсејн вә Р. Рза кими Азәрбајчан совет әдәбијјатынын илк јарадычылары дәфәләрлә гејд етмишләр.

1929—30-чу илләрдә Москвада тәһсилдә олдуғу заман јаздығы «Мәним өмрүм», «Атамын оғлу», «Гара јурдун тарихи» вә с. кими ше'рләриндә шаир ингилабдан әввәлки һәјатла ингилабдан сонракы һәјаты сон дәрәчә конкрет фактлар вә деталларла мугајисә едир вә бу мугајисәдә охучуну ингилабын халга кәтирдији бөјүк не'мәтләрә әјани сурәтдә инандырыр.

1937-чи илдә јаздығы «Бәнөвшә» ше'риндә шаир ингилабдан әввәл јашадығы әзаблы, изтираблы күнләри үмуми сөзләрлә

дејил, конкрет бәдии деталларла тәсвир едир вә бу бәдиилијин күчү илә бизи өз тәсвиринә инандырыр:

Думанлы сәһәрләр, чәнли ахшамлар,
Кечәли чадырлар, јералты дамлар
Олдугча мәсканим, олдугча јерим,
Јамаглы шалварым, јамаглы чухам,
Вүгарлы башымы салды ашағы,
Чыхды көзләримә гәлбимин дағы.
Әләмдән, кәдәрдән гача билмәдим,
Чијәрим һәсрәтлә алышды, јанды.
Көнлүмү кимсәјә ача билмәдим,
Чырыг палтарымдан ешгим утанды.

Деталлара фикир верин: «кечәли чадырлар», «јералты дамлар», «јамаглы шалвар», «јамаглы чуха», «үрәк дағынын көзә чыхмасы», мәһәббәтини кимсәјә ача билмәмәсинин сәбәбкары «чырыг палтарындан ешгинин утанмасы».

Бу поетик деталлары үмуми шәкилдә дејилмиш јүзләрлә сөз јығымы һеч чүрә әвәз едә билмәз. Бах, будур әсл бәдии сөз вә бу бәдии сөздән доған бәдии тә'сир! Мәһз бу чәһәтинә көрә биз, о заманын кәнчләри Осман мүәллими севир вә онун сәнәтиндән өјрәнирдик.

Јохсуллуғу үзүндән севкилисинә гәлбини ача билмәјән шаирин бәнөвшәјә мүрачиәтән дедији ашағыдакы мисралар мелодијасыз нәғмәдир:

Еј мәним көнлүмә вәфалы һәмдәм,
Јарым Әсли олду, мән дә бир Кәрәм.
Кечә ахтарырам, күндүз кәзирәм,
Сән дә севкилими ара, бәнөвшә.

Нијә диллләнмәдин, дилин лалдымы,
Ағлыны башындан сөзүм алдымы?
Сөјлә ләкәдирми, јохса халдымы,
Нәдир үзүндәки гара, бәнөвшә.

Беләликлә, шаир, ади чичәк олан бәнөвшәнин ләчәјиндәки гара халы дәрдинин әламәти кими үмумиләшдирир вә бизи сөзүн гүдрәтинә тапындырыр.

О. Сарывәлли поезијамызда сијаси лириканын көзәл нүмунәләрини јаратмышдыр. Онун сијаси мөвзулу ше'рләри белә сон дәрәчә ади вә садә сөзләрлә, лакин бөјүк усталыгла јазылмышдыр. Мәсәлән, онун халг елчиси депутата мүрачиәтлә јаздығы «Мән сәни сечдим ки...» ше'ри демәк олар ки, Азәрбајчан ше'риндә бу мөвзуда јазылмыш ән көзәл поезија нүмунәсидир. Бу ше'рдә шаир депутатын вәзифәләрини, көрүн, нечә инчә деталларла она хатырладыр:

Мән сәни сечдим ки, су кәмәрләри
Чәкәсән, дағлары јарыб дәриндән.

Дурна көзү кими думдуру сәрин
Чај ахсын, Бакынын күчәләриндән.

Мән сәни севдим ки, дәјишсин иглим,
Чөлләрдә күл битсин, гангал битмәсин.
Турач овламаға бизим овчулар
Бир дә Абшерондан узаг кетмәсин.

Көзәл арзулардыр! Халг депутатынын вәзифәләрини бундан көзәл, бундан тутарлы вә бундан поетик нечә демәк олар? Бүтүн бунларла елә бил шаирин үрәји сојумур, үзүнү алим-депутата тутараг дејир:

Јер һеј доланмышдыр күнүн башына,
Демирәм, бир анлыг дурсун, дајансын.
Сән елә галдыр ки, јер күррәсини,
Гој јерин башына күнәш доланcын!

Будур әсл шаирин, бөјүк арзуларла вә идеалларла јашајан әсл вәтәндашын мүгәддәс арзулары вә бу арзуларын шаиранә ифадәси!

Илин сонунчу күнүнә, јә'ни јени илин кәлишинә әдәбијјатымызда јүзләрлә ше'р һәср олунмушдур. Лакин «Јени ил ше'ри» дејәндә һәмишә јадымыза Сарывәллинин «Тәгвимин сон варағы» ше'ри дүшүр. Чүнки о, јени илин кәлишини үмуми, шаблон сөзләрлә дејил, әсл шаир кими гәләмә алмышдыр. Шаир бу мөвзуну тәгвимин көтүјү үстүндә әсән сон вәрәглә, јә'ни көһнә илин сонунчу күнү илә әлагәләндириб, ону предметләшдирир:

Ағачдан јарпаглар ендикчә бир-бир
Ил дә архасындан атыр јүкүнү.
Тәгвимин көтүјү үстүндә әсир,
Тәк галан сон вәрәг — илин сон күнү.

Бундан сонра шаир, әмәк адамларыны или ләјагәтлә баша вурмаға чағырыр:

Һамы иш башына һәр сәһәр еркән,
Күнүмүз кечсә дә тојда, дүјүндә.
Елә башлајаг ки, биринчи күндән
Пешиман олмајаг сонунчу күндә.

Бөјүк фикри ади, садә сөзләрлә демәк заманәмизин тәләб етдији әсл сијаси лирика нүмунәсидир.

Бир сөзлә, Сарывәлли поезијасы баштан-баша Бөјүк Октјабр ингилабынын бәшәри, һуманист идеаллары илә силаһланмыш ишыглы бир поезијадыр. Бу поезија гајалардан сүзүлән чешмәләрин сују кими думдуру вә јаз күнәши кими ишыглыдыр.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси башга шаирләримиз кими О. Сарывәллинин дә јарадычылығында јени бир сәһифә ачды. Бу

илләрдә онун јаздығы «Гафгаздан Дона доғру», «Украјналы достларыма», «Бир дамчы ган», «Ағ халатлы гыз», «Берлинин дарвазасы» вә с. ше'рләри халгы алман фашизминә гаршы мүбаризәјә сәфәрбәр едән вәтәнпәрвәрлик нүмунәләридир. Шаирин бу илләрдә јаздығы «Бу јер онун јеридир» адлы балача бир ше'ри мүһарибә илләриндә халгын кечирдији ағыр күнләри әкс етдирән көзәл бир таблодур. Бу ше'рдә әри чәбһәдә дөјүшән чаван бир кәлинин јени ил гаршыламасы тәсвир олунур. Кәлин әринин чәбһәдән дөнәчәјинә инаныр, она көрә дә јени ил кечәси гырмызы палтар кејинир вә гонаглары бу палтарда гаршылајыр. Стол архасында һәр кәс өз јерини тутур. Лакин кәлин «һеч кәс бурда отурмасын, бу јер онун јеридир» дејә башда бир стулу бош сахлајыр. Ше'р бу сөзләрлә битир:

Тамада өз нитгинин лап сонунда мүхтәсәр:
— Бадәләри галдырын, бу андан јени илдир.
Һамы дурду ајаға, галдырылды бадәләр,
Чәбһәдәки әскәрин сағлығына ичилди.

Сүзүб шәкли, кәлинин тутулду гаш-габағы,
Көзләринә апарды үзү күллү јајлығы.
Сонра да гонагларын гәлби сынмасын дејә
Дүшүнчәләр ичиндә јахынлашды сүфрәјә.
Титрәди додаглары... ешитмәдик сәсини
Саһибсиз пијаләјә вурду пијаләсини.

Беләликлә, гүдрәтли шаир мүһарибә илләриндә ана вә бачыларымызын јашадығы изтираблы күнләрин, онларын сәдагәт вә сәбринин лөвһәсини 30 сәтирлик бир ше'рдә чәкмишдир. Үмумијјәтлә, Сарывәлли ше'рини сөзләрлә чәкилмиш лөвһә адландырмаг олар.

Вәтән мүһарибәси илләриндә шаир Чәнуби Азәрбајчанда олмуш, халгын ағыр күзәраныны өз көзләри илә көрмүш, «Көрпә гузу», «Шаир вә бағбан», «Панамалы диләнчи», «Дәвә карваны», «А достлар» кими ше'рләриндә өз доғма Вәтәниндә гәриб олан, ана дилинә һәсрәт галан бачы вә гардашларымызын дәрдини, фачиәсини гәләмә алмышдыр. Бу ше'рләрдә ган гардашларымызын һалына ағрыјан бир үрәјин фәрјады сәсләнир:

Мәләмә, а көрпә, мәләмә, јетәр,
Ағырдыр бу аһлар, бу инилтиләр.
Мәләмә, ај гузум, мәләмә тәкчә.
Чаныма од дүшүр сән мәләдикчә.

Бу мисралара ше'рми, нәғмәми, үрәк јанғысымы дејәк? Бунлар бәстәләнмәмиш нәғмәләрдир. Чүнки үрәк јанғысындан доғмуш, һиссдән, дујғудан јаранмышдыр. Дилимизин инчәликләри, имканлары, ширинлији вә мәлаһәти шаирин гәлбиндә елә гај-

намыш ки, бу гајнагдан бүллур чешмәләр, бәстәсиз нәғмәләр сүзүлүр.

Мүһарибәдән сонракы илләрдә шаирин јарадычылығында бејнәлхалг империализмә гаршы мүбаризә мөвзусу әсас јер тутур. Онун «Буржуа дипломатларына», «Одлар вә инсанлар», «Мисирли гардашлар», «Дар ағачы», «Дүнја јаман дүнјадыр» ше'рләри әзилән милләтләрин өз һаглары уғрунда мүбаризәсинә һәср олунмушдур. Шаир бу ше'рләриндә дүнја ағалығы уғрунда мүбаризә апаран империалист дүнјасына лә'нәтләр охујур, онларын дипломатијасынын әсл маһијјәтини көстәрир:

Өзүнүз од гојуб фитил алтындан
Сонра да «топлашын сүлһ едәк» — дејә
Јазыг бир милләтин, халгын адындан
Дартына-дартына чыхыб күрсүјә,
Нитгләр дединиз, узун нитгләр.
Ҹәнаб дипломатлар, ешитдик, јетәр.

Көрүндүјү кими, ән кәскин сијаси мөвзулара тохунан шаир, һәр јердә өз сәмими вә садә үслубуна садиг галыр. Сөзләрдән нәғмә јаратмаг шаирдән бөјүк усталыг тәләб едир. Бу исә минилллик ше'р ән'әнәмизә, халг әдәбијјатына, нағыллара, дастанлара, бајатылара, бир сөзлә, халг руһуна, халг мә'нәвијјатына, көзә-көрүнмәз телләрлә бағлылығын нәтиҹәсидир. Бүтүн бунлар исә севимли сәнәткарымызын «Кәтир, оғлум, кәтир» кими ше'р инҹисини јаратмаг зирвәсинә чатдырды. Халг руһунун һимни олан бу әсәр Азәрбајҹан совет ше'ринин шаһ әсәрләриндәндир.

Шаир шәһәрдә доғулуб бөјүјән оғлу Бабәки өзүнүн доғулдуғу кәндә көндәрир. Чүнки шаир истәјир ки, онун өвлады онун өзү кими кәнди, торпағы вә бу торпағын адамларыны, бу адамларын мә'нәви дүнјасыны дуја билсин, севә билсин. Шаир оғлуна мүраҹиәтлә дејир:

Мән кәнддә доғулдум, сәнсә шәһәрдә,
Сән бешикдә јатдын, мәнсә јәһәрдә.
Јатдым боз отлагда, боз довшан кими
Көзүмүз дүнјаја ачылан кими,
Мән чомаг көтүрдүм, сән кағыз-гәләм,
Чомаг бир аләмдир, гәләм бир аләм.

Бундан сонра шаир оғлуна төвсијә едир ки, кәнддә көрдүкләринә биканә галмасын, саза гулаг ассын, ашыгларын данышдығы нағыллары, дастанлары динләсин вә билсин ки, бунлар еләбелә нағыл дејил. Халг зәкасынын мејвәси олан бу әсәрләрдә бөјүк мә'налар вә һикмәтләр вар.

Саз ојун дејилдир дүшүндүјүн тәк,
Онда «Кәрәми» вар, онда «Ҹәнки» вар.

Һәр симдә бир әсрин өз аһәнки вар.
...О бә'зән јүксәлир, бә'зән алчалыр,
Һәр пәрдә бир дөврүн дәрдини чалыр.

Шаир оғлуна тапшырыр ки, сән кечмиши билмәсән, кәләҹәји билмәзсән. Халгын мә'нәви дүнјасына енмәсән, халгы дәрк едә билмәзсән:

Ен, учан алчалар, енән учалар,
Ен, јерин тәркиндә хәзинәләр вар.
Демә көһнә сөзүн мә'насы нәдир?
Һәр сөз, анлајана бир гәринәдир.
Һәр фикир мүлкүндә зәррин тач јатыр,
Һәр мејвә тумунда бир ағач јатыр.
...Һәр кичик бөҹәјин ады вар, гузум,
Һәр мејвәнин ајры дады вар, гузум.
Ана тәбиәти дујуб дәриндән,
Бу гоча дүнјанын сиррини өјрән.
Үфүгләр ал кејсә шәфәгләр әлван,
Јахшы бах, сечә бил рәнки бојадан.
Һарда гыров дурур, һарда шеһ дурур,
Көјүн гуршағында нечә зеһ дурур.
Нә заман гар јағыр, нә заман долу,
Нә заман сел гопур, учурур јолу.
Ашыглар нә заман ашыб-дашырлар,
Јарпаглар нә заман пычылдашырлар.

Шаир өвладына ана тәбиәтин дилини өјрәдир, ону һәјата һазырлајыр. Бәли, тәбиәти, онун сирләрини, ана торпағы, иглими билмәдән, бу тәбиәтдә, бу торпаг үстүндә јашајан адамларын руһуна, гәлбинә нечә јол тапмаг олар? Шаирин мәрамыны бир гәдәр дә дәгигләшдирсәк, о демәк истәјир ки, торпағын дилини вә сиррини билмәдән ондан лазыми мәһсулу да көтүрә билмәзсән. Осман Сарывәлли бу көзәл ше'ри илә оғлунун симасында јетишән кәнҹ нәслә, ејни заманда һамымыза мәнсуб олдуғумуз торпағы, бу торпағын үстүндә јашајан халгы, бу халгын тарихини, фолклоруну, адәт-ән'әнәсини, мусигисини севмәји тапшырыр. Чүнки бу торпағы вә бу торпағын үстүндә јашајан халгы, онун мин-минилик тарихини билмәдән, севмәдән сабаһ лазым кәләрсә, онун уғрунда өлүмә кетмәјә дә һазыр олмарыг. Беләликлә, бу ше'р јалныз кәнҹлијә мүраҹиәт дејил, бүтүн халга, халгын зијалысындан тутмуш ади фәһләсинә гәдәр һамыја, ејни заманда, бүтүн инсанлыға мүраҹиәтдир. Чүнки:

Оғул, көнлүм кими учмаг истәсән,
Әввәл јахшы бағлан бу торпаға сән, —

дејир. Ше'рин сонунда шаир оғлуна шәһәрә дөнәндә, көрүн, кәнддән нәләри кәтирмәји она тапшырыр:

Бир күн бу јерләрә дөнүб кәлиркән,
Топла хумар көзлү бәнөвшәләрдән,
Бир аз кечикдинми, нанә, үзәрлик,
Өзәкли балдырган, чичәкли јемлик,
Кешниш, кәкликоту, чобанәппәји,
Лалә, хорузкүлү, гајмаг чичәји,
Гуланчар, гузгулаг, тәрә, кәбәләк,
Албалы, гарағат, моруг, чијәләк,
Бунлар ширин не'мәт, ширин диләкдир,
Севмәјән севмәсин, мәнә кәрәкдир.
...Гара гоч, боз гојун, көј тәпәл гузу,
Ағ чејран дырнағы, марал бујнузу,
Гырговул гујруғу, товуз ләләји,
Бир аслан пәнчәси, бир шир биләји.
...Өтүрмә бунлары, гузум, сән кәтир,
Билмәз бу не'мәти һәр јетән, кәтир.

Чох гәрибәдир ки, о заман бу әсәр тәнгидә мә'руз галды. Һәтта тәнгид едәнләрдән бири демишди ки, Османын оғлу әкәр атасынын сөзүнә бахыб кәнддән «гара гоч», «чејран дырнағы», «марал бујнузу», «гырговул гујруғу», «товуз ләләји», «аслан пәнчәси» вә с. кәтирсәјди «управдом» ону мәнзилә бурахмазды. Бу вә буна бәнзәр тәнгидләр ше'рин фәлсәфи гајәсини вә мәрамыны гәсдән ејбәчәрләшдирмәк мәгсәдини күдүрдү. Буна көрәдир ки, бөјүк шаиримиз С. Вурғун О. Сарывәллијә һәср етдији ше'риндә «космополит иш башында сәни данды, мәни данды» — дејирди.

Халг мә'нәвијјатынын ајнасы олан «Кәтир, оғлум, кәтир» әсәри әслиндә фәлсәфи лириканын әсл нүмунәсидир. Она көрә ки, шаир ана торпағымызын не'мәтләри олан отларын, чичәкләрин, көзәллик тимсалы олан һејванларын вә гушларын адыны садалајаркән, бунларын мүстәгим мә'насыны дејил, мә'нәви көзәллик мә'насыны нәзәрдә тутур вә бүтүн бунлардан сонра әсәри бу сөзләрлә битирир:

Ана јурдумузун нәји вар кәтир,
Мәһәббәт, сәдагәт, е'тибар кәтир.

Әсәрдән чыхан нәтичә бу үч сөзүн үзәриндә үмумиләшир. Шаир инсанлары ана јурдумуза мәһәббәтә, халгымыза сәдагәтә, е'тибара чағырыр.

Сосиалист Әмәји Гәһрәманы, халг јазычымыз М. Ибраһимов чох һаглы олараг бу әсәр һаггында јазыр: «Истәрдим ки, «Кәтир оғлум, кәтир» ше'ри ә'ла кағызда ајрыча бир вәрәгә кими чап олунуб бүтүн мәктәбләримиздә, китабханаларымызда јајылајды. Әдәбин, әхлагын, мә'нәви тәмизлијин, халга бағлылығын дүрүст ганун-гајдасы кими јени нәслин арасында јајылајды».

М. Ибраһимовдан кәтирдијимиз бу мисалда, хүсусилә бир мәтләбин үстүндә дајанмаг истәјирәм: әдәб, әхлаг вә мә'нәви тәмизлик!

Һөрмәтли шаиримизин бүтүн јарадычылығы әдәбин, әхлагын вә мә'нәви тәмизлијин үзәриндә гурулмушдур. Осман мүәллим өзү әввәлчә бир инсан, бир шәхсијјәт кими бу әдәб-әхлаг нормаларыны өзүнә һәјат гајәси сечдијиндәндир ки, онун 60 иллик јарадычылығы да бу нормаларын тәрәннүмүнә һәср олунмушдур. Көзәл сәнәт инчиләри јарадан Осман Сарывәллинин һәлә бир дәфә дә олсун, өзүндән, өз јаратдыгларындан данышан, әсәрләринин чапына тәләсән, онларын мүхтәлиф дилләрә тәрҹүмәсинә чан атан, нәһајәт, адлара, мүкафатлара, тәлтифләрә малик олмаг үчүн гапылар дөјән көрмәмишик. Буна көрә дә биз вә биздән сонра кәлән әдәби кәнчлик Осман устадымыздан сәнәтлә бәрабәр һәм дә тәвазөкарлыг вә аличәнаблыг өјрәнмәлијик. Ше'римизин ағсаггалы, севимли халг шаиримиз С. Рүстәм Осман Сарывәллијә һәср етдији ше'риндә чох һаглы олараг белә дејир:

Һәр дикбаша баш әјмәдин өмрүндә өзүнчүн,
«Мән», «мән» — дејә чар чәкмәдин өмрүндә өзүнчүн.
Сән һеч гапылар дөјмәдин өмрүндә өзүнчүн,
Шаир кими һеч күдмәдин өз хејрини, достум.

СӘМӘД ВУРҒУН МӘШ'ӘЛИ

Бир журналист «С. Вурғун јарадычылығы Сизә нә вериб?» суалы илә мүрачиәт едәндә мәнә елә кәлди ки, бу суалын чавабыны дәрһал верә биләрәм. Бир нечә күн суалы фикримдә чөзәләдим. Көрдүм, бунун чавабыны тапмаг чох чәтиндир. Даһа доғрусу, бу, тәдгигат ишидир. Дүздүр, мән С. Вурғун јарадычылығыны диггәтлә өјрәнмиш вә бу барәдә тәдгигат әсәрләри дә јазмышам. Лакин өзүмү, өз јарадычылығымы «тәдгиг вә тәһлил» етмәмишәм.

Үмуми шәкилдә билирәм ки, мән вә мәним јашыдларым — Нәби Хәзри, Һүсејн Ариф, Габил, Гасым Гасымзадә вә башгалары әдәбијјата кәлдијимиз заман ән чох өјрәндијимиз вә тәглид етдијимиз шаир С. Вурғун вә О. Сарывәлли иди. Лакин бу о демәк дејил ки, биз бу күн С. Вурғундан лазым оланы өјрәниб туртармышыг. Хејр, бу күн дә ше'римиз С. Вурғун «һавасы» илә јашајыр. Бу елә бир һавадыр ки, онун тәркибини тәснифләшдириб «бу чәһәтиндән өјрәнмишик, бу чәһәтиндән јох», —демәк

мүмкүн дејил. Чүнки биз нәфәс алдығымыз заман һаваны олдуғу кими бүтөвлүкдә гәбул едирик.

С. Вурғун ше'ри елә бир тилсимдир ки, бу ше'рин мәзмунунданмы, формасынданмы дејим тәрзинданми өјрәнмишик,—демәк чәтиндир. Мән бу устад шаири һәр дәфә охујанда елә бир тилсимә дүшүрәм ки, бу тилсимин нә ады, нә үнваны, нә илкини, нә дә сонуну тапа билмирәм. Өз гајнағыны халг јарадычылығы чешмәсиндән көтүрмүш бу сәнәт халгын дүһасы кими зәнкин вә зәнкинлик гәдәр дә садәдир. Бизи чашдыран да бу сеһрли садәликдир. Бу сәнәт бизи садәлији, бүллурлуғу вә бу садәлијин ичиндәки мүдрүклүјү илә сеһрләјир. Әсл вә бөјүк сәнәтин дә сирри изаһа чәтин кәлән бу садәликдә вә бу садәлик ичиндәки гејри-адиликдәдир. Белә олдуғу тәгдирдә оғул истәјирәм ки, белә бир сәнәтин инчәликләрини хырдаласын вә бундан өз пајына дүшәни көтүрүб «Бах, мән онун бу чәһәтиндән өјрәнмишәм», — дејә билсин.

Бир сөзлә, С. Вурғун сәнәти бу күн дә бизим ше'римизин јолларыны ишыгландыран бир мәш'әлдир. Биз бу мәш'әлин одуна гызыныр, ишығы илә јол кедирик.

МӘ'НӘВИ АТА

Истәр сағлығында, истәрсә дә өлүмүндән сонра халг јазычысы Әли Вәлијевдән һарда сөһбәт дүшүрсә, һамы бир ағыздан «чох хејирхаһ адам иди» — сөзүнү сөјләјир. Мәнә көрә сәнәтиндән, јашындан асылы олмајараг бир инсан һаггында дејилән бу сөз мин чүр башга тә'рифләрдән үстүндүр. Мән дејәрдим ки, хејирхаһлығын өзү дә бир нөв исте'дадды. Чүнки хејирхаһлыг мәһз бөјүк тәбиәтли инсана хас олан кејфијјәтдир.

Хејирхаһлыг — өз һаггында әввәл башгасынын һаггыны көрә билмәкдир. Башгасынын һаггыны көрмәк исә әдаләтин вә һәгигәтин мүдафиәсидир. Әдаләти вә һәгигәти мүдафиә едән адам өзүнү башгасынын сәадәтиндә әридир. Белә адамлара чәмијјәт әсл вәтәндаш дејир.

Ә. Вәлијев әсл вәтәндаш иди. Мән Ә. Вәлијеви таныдығым 30—35 ил мүддәтиндә һәмишә белә көрмүшәм. Мәгсәдсиз јахшылыг, әдаләт вә һәгигәт Ә. Вәлијевин үнваны иди. Бәркә дүшән елә бир јазычы танымырам ки, бу үнвана мүрачиәт етмәмиш, онун гапысыны дөјмәмиш олсун. О да әлиндән кәлән көмәји һеч кәсдән әсиркәмәмишдир.

Ә. Вәлијев сөзүнү адамын үзүнә гәншәр, пәрдәсиз, бојасыз, бирбаша дејәрди. Белә адамлара ел арасында «гырмызы адам» дејәрләр. Бу «гырмызы» сөзүнүн мәнфи чалары да вар. Гој, олсун! Мәнчә елә ичини кизләдиб, ријакарчасына үздә адамын башына тә'риф јағышы јағдырыб, архасынча сөјмәкдән, сөзү боз-боз үзә демәк даһа јахшыдыр. О, ушаг гәдәр садә гәлбли олдуғундан елә күман едирди ки, һамы беләдир вә буна көрә дә сөзү үзә демәкдән гәтијјән чәкинмирди.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә Ә. Вәлијев «Коммунист» гәзетинин редактору олдуғу заман онун рәһбәрлији алтында гәзетин нәздиндә әдәбијјат дәрнәји тәшкил олунмушду. Биз, о заманын әдәби кәнчлији јазыларымызы бирбаша редакторун өзүнә охујар, о да бәјәндији ше'р вә һекајәләрдән «Әдәбијјат сәһифәси» һазырларды. Бир дәфә ше'рләрими динләјән Ә. Вәлијев бәрк әсәбиләшди, мәни о ки, вар, данлады. Ше'рләрдәки һүзн, кәдәр онун хошуна кәлмәмишди. Онун данлағындан бәрк инчијиб, бир даһа дәрнәкдә ше'р охумадым. Ајлар өтдү, мәним ше'рләрим «Әдәбијјат сәһифә»ләринә дүшмәди. О заман «Коммунист» гәзетинин әмәкдашы олан шаир А. Бабајев бир күн мәнә деди ки, Ә. Вәлијев сәни көрмәк истәјир. Тә'јин олунмуш вахтда јанына кәлдим. О, мүгәддимәсиз-филансыз «јени ше'рләрини оху»,— деди. Далбадал 3 ше'р охудум. Диггәтлә динләди. Башыны галдырмадан:

— Әввәлки ики ше'ри апар вер Адилә, сәһифәјә салсын, — деди.

Ертәси күн һәмин ше'рләр гәзетдә дәрч олунду.

О, гәрибә адам иди. Севдији, бәјәндији адамы һеч вахт үзүнә гаршы тә'рифләмәз, амма олмадығы јердә онун тә'рифини улдузлара галдырарды. Адама јахшылыг едәр, амма билдирмәзди. Үстүндән заман өтәндән сонра биләрдин ки, арғач Ә. Вәлијевдән кечиб.

Биз кәнчләр онун һәр хасијјәтини билирдик. Бир хаһиш үчүн јанына кетмәздән әввәл гапыны бир балача аралајыб, онун отурушуна диггәт јетирәрдик. Әкәр столун архасында дүппәдүз отурубса, демәк, кефи көкдүр, чәсарәтлә ичәри кечиб, дәрдини дејә биләрсән. Әкәр стол архасында јанпөртү әјләшибсә, демәк ганы гарадыр, кимсә кефинә соған доғрајыб. Бу күн она тохунмаг олмаз.

О, һеч вахт ичиндәки гәзәбини, јахуд инчиклијини кизләдә билмәзди. Дили илә гәлби арасында мәсафә јох иди. Мәһәббәтини билдирмәз, нифрәтини исә јағыш кими јағдырарды. Елә ки, үрәјини бошалдыб гуртарды, дишинин дибиндән чыханы дејиб сөзүнү тамамлады, о саат сакитләшәр, һирси дә совушуб кечәрди. Бу адамда кин дејилән шеј јох иди. Јаз булуду кими тез долуб, курулту, нә'рилти илә дә тез бошаларды...

Ә. Вәлијев С. Вурғунун дәлиси иди. Онун јолунда өлүмә белә

кетмәјә һазыр иди. Шәхсијјәтә пәрәстиш илләриндә шаирә олан һагсыз һүчумларын бир чохуна о, синәсини кәрмиш, ону оддан, аловдан горумушду. О заман Ә. Вәлијевин фәдакарчасына С. Вурғуну мүдафиә етмәси барәдә чамаат арасында гәрибә әфсанәләр долашырды. Мән бунларын бир чохунун шаһиди олсам да, һәләлик бу барәдә әтрафлы данышмағы лазым билмирәм. Јалныз бунлардан мәнимлә әлагәдар олан бир әһвалаты һөрмәтли охучуларын нәзәринә чатдырмаг истәјирәм:

1951-чи илдә «С. Вурғунун лирикасы» мөвзусунда намизәдлик диссертасијамы мүдафиә етмәли идим. Университетин ректору, ејни заманда Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи кафедрасынын мүдири профессор Чәфәр Хәндан әлавә рә'ј үчүн әсәри В. И. Ленин адына АПИ-нин Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи кафедрасына көндәрмишди. Мүдафиәјә ики күн галмыш кафедранын мүдири профессор М. Рәфили әсәрдә «чох бөјүк методоложи сәһвләр» тапдығыны иддиа едәрәк мүдафиәнин сахланмасыны тәләб етди. Ч. Хәнданын кабинетиндә М. Рәфилинин иштиракы илә әсәрин јенидән мүзакирәси башланды. М. Рәфилинин әлиндә әсаслы туталга олмадығыны кәсдирән совет үзвләри мүдафиәнин сахланмасына лүзум көрмәдиләр. Мүзакирәдә һамыја ајдын олду ки, М. Рәфилинин бу һәрәкәти мәнә гаршы дејил, С. Вурғуна гаршы нөвбәти гәсддир. Бу әһвалаты ешидән Ә. Вәлијев оғлу Мә'судун васитәсилә мәни евинә чағырды. Мүзакирәдәки сөһбәтләри она данышдым. Ә. Вәлијев мәнә тапшырды ки, бу әһвалаты С. Вурғуна чатдырмајым.

Һеч көзләмәдијим һалда мүдафиәјә Ә. Вәлијев дә кәлди.

Оппонентләрин чыхышларындан сонра М. Рәфили мәнә 4 суал верди. Мән онун суалларына лазыми чаваблары вердим. М. Рәфили сөз алды. Мәним чавабларымдан разы галдығыны, лакин бунунла белә диссертасијанын «методоложи гүсурлардан» халы олмадығыны вә С. Вурғун јарадычылығындакы кәсирләрдән данышды. М. Рәфилидән сонра Ә. Вәлијев күрсүјә галхды. О, чыхышында М. Рәфилинин јазыларындакы идеоложи әјинтиләрдән, әләлхүсус С. Вурғуна гаршы узун иллердән бәри апардығы гәрәзли мүбаризәдән әсаслы фактларла данышыб ону тәркисилаһ етди. Мәғлубијјәтә уғрајан вә әли һәр јердән үзүлән профессор әлачсызлығы учбатындан һамынын көзү гаршысында лећимә сәс вериб салону тәрк етди.

Ертәси күн мән Ә. Вәлијевкилә кәлиб она тәшәккүрүмү билдирәндә о, «бәсдир» дејиб, сөзүмү ағзымда гојду.

— Ону бил ки, — деди, — мән нә сәни, нә дә С. Вурғуну дејил, һагга мүдафиә еләдим. Һаггын мүдафиәси үчүнсә, адама тәшәккүр еләмәзләр. Чүнки һамы белә олмалы, һамы һаггын кешијиндә дајанмалыдыр.

Бундан бир нечә ил сонра, јә'ни 1954-чү илдә «Кирпи» журналында јеничә чап олунмуш «Садә адамлар» поемамын үстүндә мәни тәһгир етдиләр. Поеманын бир јериндә рич'әтдә верилән 2 мисра М. Рәфили чәбһәсиндән олан бә'зи наданлары чох нараһат етмишди:

Өз ана јурдуна вурғун дејилдир,
Вурғунун ше'ринә вурулмајанлар.

«Кирпи» бу мисралары мисал кәтирәрәк јазырды ки, шаир партијамыз тәрәфиндән тәнгид олунмуш шәхсијјәтә пәрәстишә ујмуш С. Вурғунун шәхсијјәтини Вәтәнлә ејниләшдирмишдир.

Бунлардан башга «Кирпи» мәни идејасызлыгда вә милләтчиликдә дә иттиһам едирди. О заман Јазычылар Иттифагында катиб ишләјән Ә. Вәлијевин тәшәббүсү илә «Кирпи»дә чап олунан фелјетонун 2 күн мүзакирәси кечирилди. Һәмин мүзакирәдә С. Рәһимов, М. Һүсејн вә Әли Вәлијев С. Вурғунун әдәбијјатымыздакы бајрагдарлыг мөвгејини горујуб, мәнә верилән иттиһамлары дә'ф етдиләр. Бу ишдә хүсусилә Ә. Вәлијевин тәшәббүскарлыг фәалијјәтини һеч заман унутмарам.

Һәмин мәсәлә мәним е'тираз әризәмә әсасән бир гәдәр сонра Азәрбајчан Коммунист Партијасы МК-нын бүросунда мүзакирә олунду.

Беләликлә, Ә. Вәлијев һәмишә әдаләт вә һәгигәт чәбһәсинин јорулмаз әскәри кими көрмүш вә бу хүсусијјәтинә көрә биз, о заманын кәнчләри ону өзүмүзә мә'нәви ата билмишик.

Бу кичик хатирәдә мән, әлбәттә, Ә. Вәлијевин характерини охучулара чатдырмаг үчүн өзүмлә әлагәдар мәсәләләрдән данышдым. Бу да тәсадүфи дејил. Чүнки һәр кәс өз ағрыјан јерини даһа јахшы билир. Бунунла белә, башгалары илә бағлы олан вә Ә. Вәлијевин характериндәки көзәллији ача билән даһа нечә-нечә әһвалатларын да шаһидијәм.

ЈЕҒИШЕ ЧАРЕНС

(Анадан олмасынын 90 иллији мүнасибәтилә)

Јеғише Чаренс! Вәтәнинин, халгынын, Бөјүк Октјабрын аловлу нәғмәкары! «Һамы үчүн» — милјонлар үчүн охујан, јазыб-јарадан сөз сәррафы, гәлб овсунчусу!

Бу күн онун анадан олмасынын 90 иллијидир. Демәли, әдәбијјат вә инчәсәнәт бајрамыдыр. Халглар достлуғунун, бејнәлмиләлчилик дујғуларынын тәрәннүмчүсү Јеғише Чаренсин пое-

зија бајрамы! Бүтүн милләтләрин, о чүмләдән Азәрбајчан халгынын, Азәрбајчан әдәбијјатынын јахын досту, көркәмли бир сәнәткарын јубилеј тәнтәнәсидир!

Әкәр јашасајды, 90 јашында оларды. Јох, јох, «јашасајды» сөзү Јеғише Чаренсә јарашмыр. Чүнки о, бу күн дә јашајыр. Она көрә дә бу күн онун сәнәт бајрамыны тәкчә өз халгы дејил, бүтүн совет халглары тәнтәнә илә гејд едир. Өлкәнин көркәмли әдибләри бу күн Јеғише Чаренс сәнәтинин, вүс'әтли поезијасынын истисинә кәлмишләр. Бу күн мән дә гардаш ермәни халгынын бөјүк оғлу һаггында өз үрәк сөзләрими билдирмәли, хош һиссләрими һамы илә бөлүшдүрмәлијәм.

Гызыл Орду сыраларында мәрдликлә вурушан, инсанларын хошбәхтлији јолунда чандан кечмәјә һазыр олан, ингилабчы-болшевик шаирин гыса, лакин шәрәфли һәјат јолуну јад едирәм.

Будур, 1927-чи ил. Јеғише Чаренс Бакы зәһмәткешләринин гонағыдыр. Көркәмли сөз устасы «26 Бакы комиссары һаггында баллада» јазмаг үчүн Совет Азәрбајчанынын пајтахтына кәлиб. Бу һагда гәзетләрдә мә'луматлар верилир, әдәби јығынчаглар кечирилир. Шаир бир мүддәт Бакыда чап олунан ерменичә «Коммунист» гәзети редаксијасында әдәбијјат вә инчәсәнәт шө'бәсинә башчылыг едир. Азәрбајчанлы гәләм достларындан Сәмәд Вурғун, Микајыл Мүшфиг, Мәммәд Раһим, Сүлејман Рүстәм вә башгалары илә таныш олуб достлашыр.

Бир нечә илдән сонра — 1935-чи илдә Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулмасынын 15-чи илдөнүмү бајрам едиләркән гардаш Ермәнистандан тәнтәнәләрә кәлән нүмајәндә һеј'әтинин тәркибиндә Јеғише Чаренс дә олмушдур. Исте'дадлы шаир тәнтәнәли јубилеј кечәсиндә өзүнүн мәшһур «Совет Азәрбајчанына» адлы ше'рини охумуш вә сүрәкли алгышларла гаршыланмышдыр.

Јеғише Чаренс Азәрбајчан әдәбијјатыны, онун көркәмли нүмајәндәләрини үрәкдән севирди. 1929-чу илдә Ермәнистанда чап олунмуш «Азәрбајчан әдәбијјаты антолокијасы»нын тәрчүмә вә тәртиб олунмасында Чаренсин дә хидмәти олмушдур.

Һәр икисинә бөјүк исте'дад вә һәр икисинә ејни тале гисмәт олмуш Микајыл Мүшфиглә Јеғише Чаренсин достлуг вә гардашлығына гибтә етмәмәк олмаз. Чаренс «Совет Азәрбајчанына» ше'риндә «Чарын зәнчирини биз гырыб атдыг» — дејирдисә, Микајыл Мүшфиг дә «Севан» ше'риндә «Еј бизим әсрдән зөвг алан Севан», — мисрасы илә гардаш халгын азадлыға чыхмасыны алгышлајырды.

Јеғише Чаренслә Микајыл Мүшфигин достлуғу мәсләк достлуғуна, әгидә достлуғуна чеврилмишди. Она көрә дә Микајыл

Мүшфиг һәлә Чаренсин сағлығында онун «Чылғынлашмыш издиһамлар», «Сако», «Ленин вә Әли», «Һамы үчүн», «Баһар» вә саир әсәрләрини Азәрбајчан дилинә тәрчүмә етмишдир. Онлар бу күн дә бирликдәдирләр, бу күн дә ајрылмаздырлар.

Чаренс поезијасына, Чаренс һикмәтинә алгыш! Ады, нәғмәләри дилләр әзбәри олан, үрәкләрә, јаддашлара көчмүш, өлмәз шаирә ешг олсун!

О ГӘДӘР УЗАГ, БУ ГӘДӘР ЈАХЫН

(«Кәркүк фолклору антолокијасы»нын тәртибчиси *Г. Пашајевә* ачыг мәктуб)

Һөрмәтли Гәзәнфәр, «Кәркүк фолклору антолокијасы» китабыны охудум. Ағыр зәһмәт баһасына топладығын вә өн сөздә изаһыны вердијин бу инчиләрлә сән әдәбијјатшүнаслығымыза бөјүк хидмәт көстәрмисән. Бу инчиләри охудугча халгымла кәркүклүләр арасында чох инчә бағлар вә телләр көрдүм, халгымын мә'нәви бөјүклүјү илә бәрабәр чоғрафи бөјүклүјүнүн дә шаһиди олдум вә 1959-чу илдә шаир Р. Рза вә Г. Гасымзадә илә бәрабәр бир нечә күн гонағы олдуғум Кәркүк шәһәри, онун Ичәришәһәрә бәнзәр күчәләри, һәмвәтәнләримизлә олан сөһбәтләримиз, әсрләрин ајрылығындан сонра көрүшән гардашларын, гандашларын бир-биринә һәсрәтли бахышлары јадыма дүшдү. О заман биз Азәрбајчандан — өз гардашларымызын јанына кәлән илк елчиләр идик. Биз о заман өзүмүзлә Кәркүк хорјатларыны кәтирдик. Мән «Азәрбајчан кәнчләри» гәзетиндә хорјатлардан нүмунәләр вердим вә Р. Рзанын өн сөзү илә «Кәркүк бајатылары» (1968) китабыныз Бакыда нәшр едилди. Бундан сонра сәнин «Арзу-Гәмбәр дастаны» (1971), «Кәркүк маһнылары» (1973), «Ираг-кәркүк аталар сөзләри» (1978), «Ираг-кәркүк бајатылары» (1984), «Кәркүк тапмачалары» (1984) вә с. китабларын чап олунду вә бунларын нәтичәсиндә халгымыз Ирагда јашајан доғма гардашларынын мә'нәви дүнјасы илә таныш олуб, сән демишкән, «Бу биздә дә беләдир», — деди. Халга «бу биздә дә беләдир» дејә бөјүк бир инамы ашыламаг билирсәнми нә бојда хидмәтдир? Бу хидмәтин өлчүсү јохдур. Бу јердә јада түркдилли өлкәләри өз хәрчи илә гарыш-гарыш кәзиб халг әдәбијјаты инчиләрини топлајан, онлары тәснифләшдириб чап етдирән С. Мүмтаз дүшүр.

Сән Ирагда 6 ил рәсми бир вәзифәдә ишләмиш, бу саһәдә өз вәзифә борчуну јеринә јетирмәклә дә кифајәтләнә биләрдин. Лакин ичиндә гымылданан вәтәндашлыг һисси сәни даһа башга бир борча сәсләди. Бу сәс дамарларындан ахан ган јаддашынын

сәси иди. Сәнин дамарларында дилләнән сәс, кәркүклү гардашларынын әсрләрдән бәри ганларында горујуб сахладыглары әҹдадын — көкүн сәси илә һәмаһәнк сәсләнди вә сәни мә'нәви борчуну өдәмәјә чағырды. Сән бу мә'нәви вәзифәни шәрәфлә јеринә јетирдин. Рәсми вәзифә борчун сәнин Ирагда олдуғун мүддәтин чәрчивәсиндә галды. Ичиндә гымылданан сәсин әмри илә јеринә јетирдијин мә'нәви вәзифән исә һеч бир мүддәтә сығмыр, мүддәтин чәрчивәсини дағыдыб тарихә говушур. Чүнки сән бу вәзифәни јеринә јетирмәклә өзүнә дејил, бир-бириндән ајрылмыш бөјүк бир халга хидмәт етдин. Шәхси борч вә ичтимаи борч бурада һачаланыр. Шәхси борчу өдәмәклә инсан өзүнә, ичтимаи борчу өдәмәклә исә халга хидмәт етмиш олур.

Тарихин һансы амансыз дөврүндәсә доғма јурдларындан ајры дүшүб Ираг торпағында өзүнә јени јува гуран кәркүклү гардашларымыз ајрылыг дәрдләрини:

Билмирәм һаралыјам,
Торпағым, дашым гәриб —

хорјатында нә көзәл ифадә етмишләр. «Торпағым, дашым гәриб» дејиминин дашыдығы мә'наны чөзәләсәк, сөзләрин алтында кизләнән од, јанғы бизи дә јандырар. Нечә јә'ни «торпағым, дашым гәриб?» Доғма даш, торпаг да гәриб олармы? Даш, торпаг гәриб ола биләр, амма мәним торпағым, дашым мәнә гәриб ола билмәз. Бу, јалныз ики һалда мүмкүндүр. Биринчи, өз доғма торпағында әсир вә мәһкум оласан, дәрд-гәм чәкәсән. Икинчиси исә өз доғма торпағындан дидәркин дүшүб башга торпагда јурд-јува саласан. Биринчи һалы бөјүк түрк шаири «Мән гүрбәтдә дејилә‍м, гүрбәт мәним ичимдә» шәклиндә ифадә етмишдир.

Шаир ачыг-ашкар дејир ки, мән гүрбәтдә, јә'ни јад торпагда дејиләм, өз доғма торпағымдајам, лакин ичимдәки дәрдин чохлуғундан өз доғма торпағым мәнә гүрбәт кими көрүнүр. Бу мүстәгим ифадә дејил, мә'чази ифадәдир. Лакин бурада сөһбәт икинчи һалдан кедир, јә'ни өз доғма торпағындан дидәркин дүшүб башга торпагда јурд-јува салмаг, бу торпаға јовуша билмәмәк дәрди «Билмирәм һаралыјам, торпағым, дашым гәриб» мисраларыны јаратмышдыр. Демәк, бу ифадәни өз мүстәгим мә'насында анламаг лазымдыр. Бејтин «Билмирәм һаралыјам» мисрасы да «һансы өлкәдән бура кәлдијини» билмәјән бир гәрибин јени јуваја иснишә билмәдијини, буна көрә дә бурада гәриб олдуғуну тәсдиг едир. Демәк, халгын јаратдығы 2 мисра бөјүк бир тарихдән — кәркүклүләрин Ираг торпағына көчмә олдугларындан хәбәр верир. Мән онларын Кәркүкә нә заман вә нә үчүн көчдүкләри барәдә бир сөз дејә билмәрәм. Буну тарихчиләр чох көзәл билир. Мәним демәк истәдијим одур ки, 600 миндән артыг

олан бу халг Кәркүкә мәһз Азәрбајҹандан көчмүшдүр. Онлар бизим доғмача гардаш вә бачыларымыздыр. Кәркүклү алим Ирмаг көзәл дејир: «Вәтән торпағы кичилиб кенишләнә биләр, тамамилә әлдән чыха биләр, сәрһәдләри түкәнә биләр, һәтта шан вә шәрәфи тапдана биләр, дини дәјишдирилә биләр. Лакин бир шеј дәјишмир. Галан бу тәк варлыг ана дилидир».

Доғру сөздүр. Өз доғма Азәрбајҹанындан ајрылан, әрәб торпағында јува салан, бир сөзлә, алимин дедији кими, доғма «Вәтәни әлдән чыхан» бу халгы үстүндән әсрләр кечмәсинә бахмајараг, јенә өзү кими јашадан, милли мәнлијини горујуб сахлајан онун ана дилидир. Бу јердә ана дилинин бөјүклүјү вә гүдрәти гаршысында нечә әјилмәјәсән, нечә оңа «вар ол» демәјәсән? Ахы, өз јурдундан ајры дүшән, өз доғма торпағына һәсрәт галан, әсрләр боју чајларынын лајласына јатмајан, суларындан дадмајан, дағларынын аб-һавасындан удмајан бир милләти милләт кими јашадан, онлары бу очағын истисинә гыздыран, бир мејрабын башына доландыран бу дил олмушдур. Бу дил дүнјанын о башына сүркүн едилмиш, әсрләр боју үзләрини көрмәдијимиз бир халгын көнүл телләрини бизим көнлүмүзә бағлајыр, елә бу телин өзүдүр ана дилимиз...

Һәр халгын дили о халгын руһудур, психолокијасыдыр, мә'нәвијјатыдыр, тарихидир, тарих боју кечиб кәлдији јоллардыр. Халгын дилини јарадан сөзләр, о сөзләри бир-бири илә бирләшдирән шәкилчиләр, фе'лләр, сифәтләр, тә'јинләр гуру рәгәмләр дејил, һечаларында халгын нәбзи атан чанлы үрәкдир, дүшүнән бејиндир. Онлар бизимлә биркә јашајыр, дүшүнүр, бизи дә јашадыр вә дүшүндүрүр. Һәр халгын өвлады о халгын јаратдығы дилдә дүшүнүр вә һәмин дилдә өз үрәјинин јанғысы, бејнинин фикрини ифадә едир.

Мәним торпаға «хак» дејил, мәһз «торпаг» демәјим, суја «аб» дејил, мәһз «су» демәјим, мәним психолокијам, мәним дүнја бахышым, мәним руһумдур. Демәк, ејни дилдә данышан халглары дилдә бәрабәр ејни мә'нәвијјат вә ејни психолокија бирләшдирир. Бунунла белә бизим дилә гоһум дилләр чохдур. Елә көтүрәк түрк вә түркмән дилләрини. Лакин Азәрбајҹан дилини вә еләчә дә Кәркүк диалектини бу дилләрдән фәргләндирән чәһәтләр чохдур. Сән «Алты ил Дәҹлә-Фәрат саһилләриндә» китабынын мәһәббәтлә јаздығын «Фүзулинин нәвә-нәтичәләри арасында» фәслиндә бир диалектолог-дилчи кими бу мәсәләдән кениш данышырсан. Мән онлардан бә'зисини көстәрмәклә кифајәтләнәчәјәм. Түркмән дилиндә әрәб дилиндә олдуғу кими алт вә үст дишләр арасында тәләффүз олунан «с» вә «з» сәсләри вардыр. Кәркүклүләр әрәб әһатәсиндә јашамаларына бахмајараг, онларда да, биздә дә бу сәсләр јохдур. Түркмән дилиндә «к»

самит сәси дә јохдур. Биздә вә кәркүклүләрдә ишләнән «дык», «дик», «мыш», «миш» шәкилчиләринә түркмән дилиндә тәсадүф едилмир. Онларда «ган», «ген», «ан», «ен» ишләнир. Гәти кәләчәк заманы әмәлә кәтирмәк үчүн биздә вә кәркүклүләрдә «ачаг», «әчәк» (алачаг, кәләчәк вә с.) ишләндији һалда, түркмәнләрдә «жак», «жек» ишләнир. Бизим «в» сәси (вер) әвәзинә түркмәнләрдә «б» (бер) ишләнир. Түркмән дилиндә илкин узанан саитләр кениш јајылдығы вә сөзүн мә'насыны дәјишдији һалда (мәсәлән, ат — ад, аат—ат), бу хүсусијјәтә нә Азәрбајчан дилиндә, нә дә Кәркүк диалектиндә тәсадүф едилир. Кәркүк диалектини вә еләчә дә Азәрбајчан дилини түрк дилиндән фәргләндирән бирчә фактла кифајәтләнәчәјәм. Дилимиздә кениш јајылан «ә», «х», «к» (кәләм, кәрә вә с.) сәсләринә түрк дилиндә тәсадүф едилмир.

Јәгин бу сәбәбдәндир ки, Фуад Көпрүлү «Ираг түркманлары ағузчанын, азәри тәрчүмәсини гонушан тәркләр...» — дејә Ислам Енсиклопедијасында гејд едир. Кәркүклү алим Әта Тәрзибашы да бу мәсәләјә өз мүнасибәтини белә билдирир: «Бизим түркман ләһчәси азәри ләһчәсинә түрк ләһчәсиндән даһа јахын вә бәлкә әкиз гардашлар олмагла бәрабәр, бу ләһчәләр узун бир тарих бојунча чешидли сәбәбләрин тә'сири илә бир-бириндән хәбәрсиз олдуглары һалда араларында көркәмли фәргләр билинмәмишдир».

Мән узун мүддәт кәркүклү шаир, тәдгигатчы-алим Әбдүлләтиф Бәндәроғлу илә мәктублашмышам. Бакыда чап олунан «Гәрәнфил» адлы ше'рләр китабына өн сөз јазмышам, јарадычылығы илә јахшы танышам. О, Кәркүк фолклорунун тәдгигинә һәср етдији 1973-чү илдә Бағдадда чап олунан китабында јазыр: «Ираг түркманларынын ләһчәси Азәрбајчан дилиндән фәргләнмир. Лакин ләһчәдә бә'зи хырда фәргләр нәзәрә чарпыр». Әта Тәрзибашы «Кәркүк хорјатлары вә мааниләри» китабыны Истамбулда чап етдирәркән китабын бир нечә сәһифәсини гаршыја чыхан чәтинликләрдән — түрк дилиндә олмајан «ә», «х», «к» сәсләрини нечә истифадә етмәк, түрк дилиндә олмајан онларча сөзү нечә вермәк вә с. кими мәсәләләрдән сөз ачмалы олмушдур. Мәһз буна көрәдир ки, Әта Тәрзибашы да, Ибраһим Дагуглу да Истамбулда китабларыны чап етдирәркән күлли мигдарда сөзүн лүғәтини вермишләр. Һәмин сөзләрин бә'зисинә фикир верин: арвад, аш, бала, бар, будаг, буламач, чибин, дән, дәрман, гајтан, кәфкир, кәрә, кәрки, кәрпич, гыч, киши, гонаг, гоз, начар, палан, сач, шивән, тохум, тој, туман, јүнкүл вә с. Бу сөзләри билмәјән азәрбајчанлы тапылармы?

Һөрмәтли Гәзәнфәр, мәгсәдим һеч дә дилләрин јахынлыг вә узаглығыны сүбут еләмәк дејил, көркәмли түрколог Карл Менгес дүнјанын бүтүн әсас дилләринә тәрчүмә олунмуш «Түрк дилләри вә түркдилли халгларын јајылышы» адлы әсәриндә һәлә XX әсрин әввәлиндә Ираг әразисиндә јүз миндән артыг азәрбајчанлынын јашадығыны көстәрмишдир. Узаға кетмәк лазым дејил. Башда Бөјүк Совет Енсиклопедијасы, Совет Енсиклопедија Лүғәти олмагла мө'тәбәр совет вә әчнәби гајнаглар да Ирагда азәрбајчанлыларын јашадығыны билдирмишләр.

Лакин сәнин кördүјүн ишин бөјүклүјү, өлчүјәкәлмәз гијмәти ондан ибарәтдир ки, сән кәркүклүләрлә дил гоһумлуғундан әлавә, онлара даһа башга телләрлә бағлы олдуғумузу фактлар вә өрнәкләрлә бизә көстәрдин.

Бах, мән әсасән бу мәтләбин үзәриндә дајанмаг истәјирәм. Халгын ән бөјүк милли сәрвәти онун фолклорудур. Халгын мәнлији фолклорда јашајыр. Дилин бүтүн инчәликләри дә јалныз бурда өзүнү көстәрир. Сән чох јахшы еләјиб бүтүн фолклор материалыны кәркүклүләрин өз ләһчәсиндә вермисән. Бурадан да биз дилимизин вә милли мәнлијимизин ејнилијини әјани олараг көрүрүк. Бу китабда һәтта јалныз Шәки диалектиндә ишләнән онларча сөзә тәсадүф етдим. Мәсәлән, чириш — јапышган, арачы — ара дүзәлдән, һил кәлмәк—кәләк кәлмәк, тәнә—сырға, чана—пис, күлчә—пахлава, тәндирдә биширилән јағлы чөрәк вә с. Кәркүк долајларында да, Шәкидә дә ејни мә'нададыр. Идиоматик ифадәләрдән биздә көзәллик мә'насында ишләнән «Аја дејир, сән чыхма, мән чыхым», Кәркүкдә «Аја дејир, сән бат, мән чыхым», биздә «јанында баш кәсәсән, ағзындан сирр чыхмаз», сәс-күј мә'насында «арвад һамамына дөндү», «Кәл мәни көр, дәрдимдән өл, «Јола нәрдиван атаг» кими «Вәсфләр, бәнзәтмәләр, дејимләр» бөлмәсиндән көтүрдүјүмүз онларча идиоматик ифадәнин, дејимин ејнилији мәни һејрәтләндирди. Доғрудур, бизимлә гоһумдилли халгларын фолклорунда — аталар сөзләриндә, нағыл, дастан, ләтифә, тапмача вә с. охшар чәһәтләрә, чох јахын олан вариантлара раст кәлирик. Лакин бајаты — хорјат жанрынын ејнилији јалныз бизимлә кәркүклүләрә хасдыр.

Бу сөзләри ејнилә халг маһныларына да аид етмәк олар. «Јар бизә гонаг кәләчәк», «Ај гара хал гыз», «Ај гыз һејранын оллам», «Дам үстәдир дамымыз», «Галанын дибиндә бир даш олајдым», «Кәтан көјнәк диздән јар», «Евләринин өнү јонча», «Бу кәлән јар олајды», «Јери, јери, јери, күсмүшәм сәндән», «Ај гыз, мәнә бах, бах», «Пәнчәрәдән даш кәлир», «Бу хал нә халды» вә с. онларча Кәркүк халг маһнысы, биздә исә Азәрбајчан халг маһнысы кими танынып.

Ә. Көзәчиоғлу «Хоријат вә бәстәләри» (Кәркүк, 1966) китабында «Бу кәлән јар олајды» (с. 45), «Симовар алмышам, силәни

јохдур» (с. 98), «Лајла балам, а лајла» (с. 464) вә с. исә Азәрбајчан халг маһнысы кими верилмишдир.

Бу јахынлығы тарихи адлар да тәсдиг едир. Совет Азәрбајчаны әразисиндә Ағдам, Ағсу, Ағдаш, Билава, Бојат, Гарабулаг, Гарагојунлу, Гарадағ, Гарабағлы, Әмирли, Јәјчи, Јенкичә, Мандылы, Мәрдинли, Үчтәпә, Хаса, Хәсәдәрли, Чардахлы вә с. рајон, кәнд вә с. адларынын ејнилә Кәркүк долајларында да олмасы барәдә дүшүнмәк лазымдыр. Кәркүк хорјатларында, кәркүклүләрин дастанларында тез-тез Гарабағ, Кәнчә, Шәки, Ширван вә башга јер адларындан сөһбәт кедир. Кәркүкдә «Гарабағлы» мәһәлләсинин олмасы, Әта Тәрзибашынын «Јерли һаваларымыз арасында «Гарабағы» дејилән Азәрбајчан ағызы илә сөјләндикини билмәкдәјиз» фикри вә ја Ә. Бәдәлбәјлинин «Мусиги лүғәти» китабында сөз ачдығы «Раст» муғамынын тәркибинә дахил едилән «Кәркүки» һавасынын олмасы азмы мәтләбләрдән сөз ачыр?!

Бүтүн бунлары бизә чатдырдығын үчүн сәнә «дәрин тәшәккүрүмү билдирирәм» — десәм, бу аз олар. Сән бизә елә бир хәзинә бәхш етмисән ки, бу, халгыны севән һәр кәс үчүн чох гијмәтлидир.

Китабы охудугча мәсафәчә биздән узаг олдуғу гәдәр мә'нәвијјатча јахын олан кәркүклүләрин үрәк дөјүнтүсүнү өз нәбзимдә һисс еләдим вә «Бу биздә дә беләдир»дән о таја кечдим. «Онлар бизик» — дедим. Буна көрә дә чох сағ ол, әзиз гардаш!

ТЕАТР ВӘ ДРАМАТУРКИЈА

Сон илләрдә театрымызын, драматуркијамызын инчәсәнәтин дикәр саһәләринә нисбәтән кери галдығындан, әввәлки наилијјәтләрлә мүгајисәдә јериндә сајдығындан чох данышылыр. Доғрудур, нә театр мүтәхәссисләри, нә дә драматуркија проблемләри илә мәшғул олан тәнгидчи-театршүнаслар бунун сәбәбләрини һәртәрәфли арашдырмамышлар, амма бу, һамыны нараһат едир. Заманын, әсрин ритми театрларымызда, драматуркијамызда истәнилән сәвијјәдә һисс олунмур. Бә'зән драматуржи чәһәтдән марағлы әсәрләр олур, лакин бу әсәрләр сәһнәдә өз сәнәт тәчәссүмүнү лазыми сәвијјәдә тапа билмир. Бунунла белә, ајры-ајры уғурлу режиссор ишләрини гејд едә биләрик. Бу уғурлу ишләр исә имканларымыздан хәбәр верир.

Әлбәттә, тәнгид еләмәк, чатышмазлығы, керилији нәзәрә чарпдырмаг нисбәтән асандыр, лакин бүтүн бунларын сәбәбләри үзәриндә дүшүнмәк, гајғы көстәрмәк, тәдбир төкмәк чәтиндир. Дикәр тәрәфдән, тамамилә инкар мөвгеји сечмәк, театрын мүәјјән

наилијјәтләрини көрмәмәк дә мүмкүн дејил. (Бу һагда бир гәдәр сонра сөз ачачағам.)

Нијә театрларымыз мүасир дөврүн тәләбләри сәвијјәсинә галха билмир? (Мән бу суалы киномуз һаггында да верә биләрәм). Нә үчүн вә һансы сәбәбә көрә бә'зи тамашалар һәјәчансыз, сүрәксиз, тә'сирсиз кечир, тамашачылар театра һәвәслә кәлмир? Адил Искәндәров, Меһди Мәммәдов, Мәһәррәм Һашымов, Тофиг Казымов кими гүдрәтли режиссорлары, Чәфәр Чәфәров кими театр тәнгидчиләрини әвәз едә биләчәк мүтәхәссисләримиз вармы?

Көрүндүјү кими, суаллар чохдур, изаһлары да мүхтәлиф ола биләр.

Үмумијјәтлә, јалныз биздә дејил, бүтүн дүнјада (Москва вә Ленинград театрлары мүстәснадыр) театра марағын азалмасында һамымызын билдији објектив сәбәбләр чохдур. (Кино, телевизор, видео вә с.) Москва театрларынын тимсалында бөјүк сәнәтин бу објектив сәбәбләри арадан галдырмаг имканына малик олдуғу да бизә мә'лумдур. Онда бирчә јол галыр: бөјүк сәнәтин чығырыны тапмаг! Галибләрдән өјрәнмәк. Јахшы олар ки, бизим актјорлар вә режиссорлар һәмин театрлара е'замијјәтә кетсинләр вә бу театрларын сәнәт сирләрини өјрәнсинләр.

Әлбәттә, мән театр вә драматуркијамыза мүнасибәтдә инкар мөвгејиндә дајанмырам, садәчә олараг, өтән онилликләрлә мүгајисә апарырам. Исте'дадлы драматургумуз Илјас Әфәндијевин 60—70-чи илләрдә театрымызын репертуарыны көзәл әсәрләрлә зәнкинләшдирдијини, Тофиг Казымовун өзүнәмәхсус бир режиссор кими фәалијјәтини гејд етмәмәк инсафсызлыг оларды. Мән театрымызын кәләчәји һаггында да үмидсиз дејиләм. Инди сәһнәмиздә А. Кәрајбәјли, Һ. Гурбанова, М. Дадашов, Һ. Турабов кими гүдрәтли сәнәткарларла јанашы, Һ. Ханызадә, М. Мирзәјев, Р. Мәликов, Ф. Поладов, Зәрникар Ағакишијева кими орта нәслин исте'дадлы нүмајәндәләри дә фәалијјәт көстәрирләр. Бу сәнәткарлар әсл јарадычы, педагог-режиссорун әлиндә мум кими истәнилән шәкли ала биләр. Биз бә'зән оланымызы лазымынча гијмәтләндирмәји бачармыр, һәр шејә додаг бүзүрүк.

Зијалыларымызла сөһбәтдә чох вахт бу сөзләри ешидирик: «Мән чохдандыр театра кетмирәм». Нијә? — суалыны верәндә шаблон бир чаваб алырыг: «Үлви Рәчәб, Аббас Мирзә Шәрифзадә, Әләскәр Әләкбәров кими сәнәткарлар олмајан театра кетмәрәм».

Әлбәттә, өз дөврүнә көрә бу сәнәткарлар чох бөјүк ишләр көрмүш, сәнәтимизин чичәкләнмәсинә сәбәб олмушлар. Лакин... унутмаг лазым дејил ки, «һәр ашигин өз дөвраны» олдуғу кими, һәр дөврүн дә өзүнә мүнасиб сәнәткары олур. Дикәр тәрәфдән,

бу чүр дүшүнәнләр кәнчликдә театрдан алдыглары тә'сирии дили илә данышырлар.

Актјору тамашачы, тамашачыны да актјор јетишдирир. Тамашачысы олмајан актјор ојундан-ојуна артыб јүксәлә билмәз. Театрдан бирјоллуг күсүб онун кандарына ајаг басмајан тамашачынын да зөвгү артмаз, чилаланмаз. Бунлар бир-бирини тамамлајан амилләрдир.

Бизим театрларда исте'дадлы актјорлар аз дејил. Лакин бу актјорлар халгын руһуну, мә'нәвијјатыны дәриндән билән, ејни заманда, мүасир сәвијјәли режиссор усталығына мөһтачдыр. «Јахшы актјорумуз јохдур» дејиб һарданса актјор көзләсәк, оланлара мејдан вермәсәк, онлар өзләрини нечә көстәрә биләрләр? Мәсәлән, мән исте'дадлы кәнч актјорумуз Микајыл Мирзәјевдә һазыр бир Отелло көрүрәм. Белә бир титаник образын ифасыны она тапшырмадан онун гүдрәтинә, исте'дадына нечә инанмаг олар? Микајыл вә һәмчинин исте'дадына инандығымыз бир чох актјорлар нә вахта кими икинчи дәрәчәли роллар ојнамалыдыр?

Бир мүһүм мәсәләдән дә сөз ачмаг истәјирәм. Һәр халгын милли театры һәмин халгын милли драматуркијасында формалашыр вә инкишаф едир. Шүбһәсиз, бизим театрымыз классик Авропа вә рус драматуркијасынын да ән јахшы нүмунәләринә јер вермәлидир. Лакин бу, һәддини ашанда театр һәм өз симасыны итирир, һәм дә... тамашачысыны. Бурада еһтијатлы олмаг лазымдыр ки, таразлыг позулмасын.

Мә'лумдур ки, Азәрбајчан театры гәдим ән'әнәләрә маликдир. «Шәбеһ», «Қос-коса», «Году-году» кими гәдим халг ојунлары халгын тәфәккүрүндә из бурахыр. Өлмәз Мирзә Фәтәлинин пјесләри илә биздә професионал драматуркијанын әсасы гојулду, бир гәдәр сонра исә милли театрымыз јаранды. Бах, бу өзүл үзәриндә Азәрбајчан театры јүз илдән чохдур фәалијјәт көстәрир. Театрымызын бу бир әсрдә кечдији јол, шүбһәсиз, парлаг јарадычылыг уғурлары илә диггәти чәлб едир. Ону да дејим ки, театрымыз һеч бир тә'сирә гапылмамыш, әксинә, Шәрг халгларынын милли театрларына гүввәтли тә'сир көстәрмишдир. Демәли, көк вар, өзүл вар, бу бүнөврә үзәриндә учалан бинаја исә јени нахышлар әлавә етмәк, ону бир аз да рөвнәгләндирмәк лазымдыр.

...Бу јахынларда «Театр» журналында көркәмли совет јазычысы Чинкиз Ајтматовун бир мәгаләсини охудум. О јазыр ки, драм жанры нә нәсрдән, нә дә поезијадан јаранмалыдыр, чүнки драм өзү мүстәгил жанрдыр. Әзизбәјов адына театрда вә еләчә дә рајонларымызда фәалијјәт көстәрән театрларда онларча пјес тамашаја гојулур, тәәссүф ки, бу әсәрләрин мүәллифләри әсасән, ја шаир, ја да насир олур. (Әлбәттә, мән өзүм дә дахил олмагла). «Шаир-драматург», «Насир-драматург», «Алим-драматург», «Журналист-драматург»... ифадәләри артыг һамымыза танышдыр. Елә буна көрә дә тамашаја гојулан пјесләрин бир чоху ја поемалардан, ја да повест вә романлардан «чилаланараг» репертуара дүшүр. Хатырлајаг ки, Һ. Чавидин, Ч. Чаббарлынын, С. Вурғунун һеч бир пјеси бу чүр «гәлибләнмәмишди».

О ки, галды мүасир мөвзу мәсәләсинә, дејә биләрәм ки, мүасир һәјат сәнәткара һәмишә ачыг гапыдыр, амма бу гапыдан ичәри кирмәк, драматуржи тәзадлары көрмәк лазымдыр. Лакин бунун әвәзиндә сон заманлар пјес мүәллифләри тарихә үз тутурлар (еләчә дә мән). Мүасир һәјата нүфуз етмәк, бу күнүмүзү, дахили дүнјамызы тә'сирли конфликтләрлә, долғун характерләрлә чанландырмаг бөјүк һүнәр вә чәсарәт тәләб едир. Елә буна көрә дә театрларымызын репертуарында тарихи мөвзулар, хроникалар мүһүм јер тутур.

Әкәр театр, мөвзусу мүасир һәјатдан алынан пјес сарыдан чәтинлик чәкирсә, гој онда классик драматуркијаја мүрачиәт еләсин. Азәрбајчан драматуркијасынын елә нүмунәләри вар ки, онлар һәлә дә театрда өз сәһнә тәфсирини тапмајыб. Тәчрүбә көстәрир ки, классик драм әсәрләринин тамашасы бә'зән әсл театр һадисәсинә чеврилир. Меһди Мәммәдовун гурулуш вердији вә Әзизбәјов адына Академик драм театры актјорларынын бөјүк мүвәффәгијјәтлә ојнадыглары «Хәјјам», «Иблис» (Һ. Чавид) вә «Дәли јығынчағы», «Өлүләр» (Ч. Мәммәдгулузадә) тамашалары фикримизә сүбут ола биләр. Мән вә еләчә дә дикәр зијалыларымыз белә бир суала чаваб ахтарырыг: нијә М. Әзизбәјов адына театрын сәһнәсиндә Чаббарлынын пјеси ојнанылмасын?

Бүтүн бунлара бахмајараг, сон илләрдә М. Әзизбәјов адына Драм Театрында мүәјјән чанланма һисс олунур. Театр тә'мир олунмуш, өз заһири көзәллији вә акустикасы илә јени бир шәкилә дүшмүшдүр. Бир нечә ил баш режиссорсуз ишләјән театра јени баш режиссорун тә'јин олунмасы да үмидимизи артырмышдыр.

Мәнә елә кәлир ки, бу театрла бағлы гүсурларын бир гисми дә онун тамашаларынын јахшы тәблиғ олунмамасыдыр: театрын әразисинин јерләшдији рајон рәһбәрләри вә еләчә дә дикәр әлагәдар тәшкилатлар тәблиғат ишини күчләндирмәлидирләр. Бу театрын вахтилә Үмумиттифаг мигјасында танынмасы о гәдәр дә узаг илләрин сөһбәти дејил. Гој театр елә бир сәвијјәдә олсун ки, онун һәр тамашасына јенә әввәлки илләрдә олдуғу кими бир һәфтә габаг билетләр сатылыб гуртарсын. Чох заман белә бир һадисәнин дә шаһиди олурсан: илк тамашадан сонра... сыралар сејрәлир, әввәлки курлуг нәзәрә чарпмыр. Бу, нијә беләдир?

Тамашачыларын театр һисси зәифләјибми? Доғрудур, бу да сәбәб ола биләр, амма әсас дејил. Башлыча сәбәб ја пјесин өзүндәдир, ја гурулушунда... Драматурглар (мән өзүм дә дахил олмагла) һәјатла, заманын проблемләри илә ајаглаша билмирләр. Һалбуки өлмәз Үзејир бәјин сәһнә әсәрләринин мөвзусу көһнә һәјатдан алынса да, һәмишә мүасирдир. Бах, бу сәнәт сеһринә, сирринә јијәләнмәк лазымдыр.

Театрымызын башлыча проблемләриндән бири дә режиссор проблемидир.

Сон илләрдә Һүсејнаға Атакишијев, Вагиф Һәсәнов, Мәраһим Фәрзәлибәјов, Оруч Гурбанов кими чаван режиссорлар јетишиб, әлбәттә, бу, севиндиричидир, онларын һазырладыглары бир сыра тамашалар театр ичтимаијјәтиндә вә тамашачыларда бөјүк мараг доғуруб. Бунунла јанашы гејд етмәлијәм ки, чаван режиссорларымыз (хүсусилә Вагиф Һәсәнов) бә'зән тә'сирә гапылыр, өзү дә бу тә'сир бизим өз ән'әнәләримиздән кәлмир, һарданса, узагдан кәлир. Унутмаг лазым дејил ки, сәнәтдә бәшәрилијин јолу миллиликдән кечир.

Мән Вагиф Һәсәновун «Тәдрис» театрында һазырладығы «Дәдә Горгуд» тамашасына бахмышам. Вагиф бу тамашаны мејхана ритминдә гуруб. Һалбуки Дәдә Горгуд образы вә үмумијјәтлә, Дәдә Горгуд сазла бағлыдыр. Режиссор билмәли иди ки, мејхана Дәдә Горгуд руһуна дабан-дабана зиддир.

Вагиф Һәсәнов әлбәттә, исте'дадлыдыр, она инанырам, амма бир һәгигәт дә вар: ән бөјүк исте'дад бу халгын мә'нәви дүнјасына дәриндән бәләд олмагла ашкарланыр.

Халг руһунун ичиндә гајнамадан (билмәк чох аздыр), онунла нәфәс алмадан халгын гәлбини дилә кәтирә биләчәк тамаша јаратмаг мүмкүн дејил. Гој чаван режиссорларымыз харичдәки бүтүн әдәби-естетик чәрәјанлардан хәбәр тутсунлар. Режиссор ишинин бүтүн инчәликләрини билсинләр, амма унутмасынлар ки, онларын көз ачдыглары дүнјада Чаббарлы да, Чавид дә, Әрәблински дә, Аббас Мирзә дә, Адил Искәндәров да олуб вә бунлардан да өјрәнмәк зәруридир.

Бир нечә кәлмә дә театр тәнгиди барәдә... Дејиләнләри тәкрар етмәк нијјәтиндә дејиләм: биздә професионал театр тәнгидчиләри чох аздыр. Амма Илһам Рәһимлинин, Әсәд Мәммәдовун, Мәрјәм Әлизадәнин вә башга чаван сәнәтшүнасларын јазылары көстәрир ки, тезликлә бу нәсил театр тәнгидини театра дәхли олмајан мүәллифләрин имзаларындан хилас едә биләчәкләр.

ҮЧ ШАИР ҺАГГЫНДА

Охучулара үч чаван шаир һаггында сөһбәт ачмаг истәјирәм: Закир Фәхри, Вагиф Бәһмәнли, Елдар Нәсибли.

Букүнкү әдәби кәнчлијин ән үстүн чәһәти орасындадыр ки, онлар нә өзләриндән әввәлки әдәби нәсилләри, нә дә бир-бирини тәкрар етмир, әдәбијјата өз дәст-хәтләри илә кәлирләр.

Закир Фәхри фикир чөвһәри ич гатда олан шаирдир. Онун әсас мәтләбини ше'рин үз сәтһиндә ахтармамалыјыг. Онун ше'рләриндә халгилик, бир аз да дәгиг десәк, ән'әнә ше'рин формасында дејил, дејилиш тәрзинин руһунда кизләнир. Мәсәлән:

Достум,
Севкисиз күнләрдә
Дүз јол да адама јохуш кәлир.
...Узүндәки кәдәр мәнә таныш кәлир.
Көзләриндән даман гәм
чәкдијим гәмләр сајаг
Һәр чәкилән исти гәмин
Архасынча јағыш кәлир.
Јағыш кәлир
јығыш кедәк.
Гајыдаг өтән күнүн алтына.

Сәрбәст вәзндә јазылмыш бу ше'р, формача ән'әнәви дејил. Амма руһунда ән'әнәни көрмәмәк олмаз. Диггәтлә бахылса, 3—4 сәтирдән бир «јохуш кәлир», «таныш кәлир», «јағыш кәлир» тәкрирләриндә бу ше'р гошманы хатырладыр. Бу јолла да о, епигондан узаглашыр.

Закирин сырф ән'әнәви формада јазылары да чохдур. Белә ше'рләриндә исә о, көһнә форманы тәзә фикир вә дујғуларла тәзәләмәји бачарыр. «Дүнја, гајыт дүнјамыза» ше'риндә дејим тәрзинин ширинлији вә үрәјәјатымлылығы илә мүасир дујғу вә фикирләр чарпазлашмыш олур.

Чәкдик һәр чәкилән гәми
Бу өмүр-күн бош јерәми?
Көтүр Әслини, Кәрәми
Дүнја, гајыт дүнјамыза.

Торпағында аһ көјәрәр,
Һәр атылан ох көјәрәр.
Дөнмәсән күнаһ көјәрәр,
Дүнја, гајыт дүнјамыза.

«Дүнја, гајыт дүнјамыза» — ифадәси о гәдәр долу вә мәзмунлудур ки, онун мә'насыны ачдыгча ачмаг истәјирсән.

Вагиф Бәһмәнли вә Елдар Нәсибли исә тамам башга јол сечмишләр. Бу шаирләрин ше'рләриндә форма ән'әнәвидир. Јә'ни әсасән һеча вәзнинин онбирлик вә сәккизлик өлчүләриндә јазырлар. Лакин бу ән'әнәви форма мүасир фикир вә дујғуларла елә јүкләнмишдир ки, мәзмунун күчүнә форма да елә бил дәјишир

вә бизә јени көрүнүр. Онлар бә'зәк онбирлик өлчүсүнү усталыгла гырыр, сәрбәстә кечирләр. Лакин фикир вә мәзмун о гәдәр гүввәтли вә тә'сирли олур ки, биз өлчү гырыглығынын фәргинә белә вармырыг.

Мәсәлән, В. Бәһмәнлинин «Үмид ағачы» ше'риндә онбирлик өлчүсү 2 јердә позулур, сәрбәстә кечир. Лакин мәзмунун ардычыллығы вә санбалы бизи елә «алдадыр ки», гәлбимизи елә әфсунлајыр ки, вәзнин гырылдығы һаггында дүшүнмәјә нә мачалымыз олур, нә һәвәсимиз. Бу, сәнәтин сеһридир.

Бир үмид ағачы битиб ичимдә,
Будағы мөһкәмди, чәтин ки сына
Аллаһ гојса бабам
Бакыдан алдығы бухара
папағыны
Тәптәзә пенчәјини
Кечирәчәк һачасына.

Мараглысы будур ки, бу шаирләрин сырф ән'әнәви ашыг ше'ри формасында јаздыглары ше'рләрин мәзмунундакы мүасирлик вә орижиналлыг форманын көһнәлијини бизә унутдурур.

В. Бәһмәнлинин «Горху» ше'ри формача кәрајлыдыр. Бурада башдан-ајаға гәдәр форманын бүтөвлүјү кизләнсә дә руһ, мәзмун вә дејим тәрзи о гәдәр јенидир ки, биз формаја дејил, мәзмуна вурулур, мәзмунун архасынча кедирик. Мәсәлән:

Од алтында гәзәб јатыр
Одла ојун горху дадыр.
Ушаглыгдан јадымдадыр
Од һәнири, көз горхусу.

Бәлкә һәсрәт көјәрдәчәк,
Бәлкә гејрәт көјәрдәчәк,
Бәлкә төһмәт көјәрдәчәк
Мәндән галан из горхусу.

Гаршыдадыр илим, ајым,
Сәһвим варса үзүр сајын.
Көзләрими горхутмајын,
Јаман олур көз горхусу.

В. Бәһмәнли «Бабама» ше'риндә факта сон дәрәчә поетик вә фәлсәфи мә'на вермишдир. Көзүнүн јахшы көрмәдијиндән шикајәтләнән бабасына шаирин вердији тәсәлли ағлакәлмәз дәрәчәдә дүшүндүрүчү вә мә'налыдыр. Адәтән гочаланда бәдәнлә бәрабәр көз дә зәифләшәр. Шаир бу һәјати факты ајры мә'наја јозур, бунун күнаһыны көзүн зәифләмәсиндә дејил, дүнјанын вә онун не'мәтләринин инсандан узаглашмасы фактында көрүр:

Көзүн зәифләшир, фикриндән дашын
Кичлејин наһагды өзүндән сәнин.
Тале узаглашыр, бәхт узаглашыр,
Дүнја узаглашыр көзүндән сәнин.

Беләликлә, көзүн јахыны јахшы, узағы зәиф көрмә фактындан шаир поетик мә'на кими истифадә етмишдир.

Елдар Нәсибли ше'рләринин руһу вә дејим тәрзи илә Вагиф Бәһмәнлијә јахындыр. О да Вагиф Бәһмәнли кими әсасән доғма вәзнимиз олан һечада јазса да јери кәлдикчә ону усталыгла «поза» билир. Бунунла бәрабәр онун ше'рләриндә халг ше'риндән кәлән садәлик вә сәмимилик әсас јер тутур. Онун ше'рләри бә'зән халг нәғмәләрини хатырладыр. Бу чәһәтдән «Анам кәл, ај, анам кәл», «Һарда идин, ај инсафсыз» ше'рләри дејим тәрзинин халг ибарәләринә јахынлығы вә бундан доған сәмимијјәти илә үрәјә кәрә јағы кими јајылыр:

Мән бир сәһәр сөјкәдим
Үзүмү дан јеринә
Бир көврәлмиш булуддан
Бир нур кими өмрүмә
Даман кәл, ај, даман кәл.
Бу һәјатда сән мәни
Бөјүтмүсән бирүзлү
Көрүб минүзлүләри
Ағрылар мәни үздү
Анам, кәл, ај, анам кәл.

Бу мисралар халг ше'риндән демәк олар ки, сечилмир.

Чох гәрибәдир ки, Елдарын ичтимаи мөвзуда јаздығы ше'рләриндә дә биз ејни сәмимијјәти вә тәбиилији көрүрүк.

Бу нараһат әсрин, горхулу әсрин
Јозуб хејирлијә јухуларыны
Һавасы од, барыт гохулу әсрин
Синәмдә көјәрдиб гајғыларыны
Јашајырам, дүнја, сәндә.

Бир әли әкиндә-бичиндә олан
Јурдун зәмисиндә дән тутуб һәр күн
Бир әли Тәбризә узалы галан
Вәтәнин дәрдини овудуб һәр күн
Јашајырам, дүнја сәндә.

Бәндләрин сонунда тәкрар олунан «Јашајырам, дүнја, сәндә» мисрасында өлчү позулур. Лакин елә бил үмуми аһәнк вә фикир бу гырыглығы тәләб едир. Чүнки бәндләрин сонунда фикир јүкү һәмин гырыг мисранын үстүнә дүшдүјүндән елә бил бу гырыглыг заманын ахышында вә мүасир дүнјамызын өзүндә һисс етдијимиз аһәнксизлијә вә низамсызлыға ејһамлы бир ишарәдир.

Бунлар һамысы көзәлдир... Лакин бунларла јанашы мәним бу чаван гәләм саһибләриндән тәләбләрим дә вар.

Мисраларын үстүндә зәркәр һәссаслығы илә ишләмәк, чилаламаг, онлары мирвари кими мисра сапына дүзмәк сәнәткарлыгдыр вә вачибдир. Бунларла бәрабәр, диггәти јалныз сәнәткарлыға вериб даһа кениш ичтимаи дујғулара биканәлик көстәрмәк, ејни хырда һиссләр әтрафында дөнүб доланмаг шаирин нәфәсини тез тәнкидәр, ону јары јолда гојар, мәнзил башына чатдырмаз. Бөјүк бәстәкарымыз Г.Гарајевин бир сөзүнү хатырлатмаг истәјирәм. О јазырды ки, бә'зән сәнәткарлар бир-ики мөвзунун әтрафында доланыр, һәмин даирәдән кәнара чыха билмир. Әсл сәнәткар одур ки, узун илләр дөнүб доландығы даирәни дағыдыб кәнара чыха билсин, икинчи, үчүнчү даирәләр јаратмағы исә бачарсын!

Бәс бунун үчүн нә лазымдыр?

Јалныз исте'дада күвәнмәмәк, чох кәзмәк, чох көрмәк, чох охумаг, чох ахтармаг, чох билмәк, үмуми сәвијјәни даим артырмаг! Бунсуз әсрин сәвијјәсиндә дурмаг, заманын өзүндән доған јени сөзү демәк, мүасир охучунун гәлбинә јол тапмаг мүмкүн дејил.

Икинчи төвсијәм: өзүнә вурулмамаг. Өзүндән архајын олмамаг, өзүнә күвәнмәмәк! Сәнәткарын биринчи дүшмәни өзүнә вурулмағыдыр. Бир философдан сорушурлар:

— Ән бөјүк адам кимдир?

Дејир: — Өзү һаггында кичик фикирдә олан адам!

— Бәс кичик адам кимдир?

Дејир: — Өзү һаггында бөјүк фикирдә олан адам!

Демәк, инсан өзү һаггында нә гәдәр бөјүк фикирдәдирсә, бир о гәдәр кичик адамдыр, әксинә, нә гәдәр кичик фикирдәдирсә, бир о гәдәр бөјүк адамдыр.

Мән истәјирәм, кәнч гәләм саһибләри бунлары да нәзәрә алсын, јарадычылығын дашлы-кәсәкли, енишли-јохушлу јолларында бүдрәмәсинләр.

ВАРДКЕС БАБАЈАН

Ермәни јазычыларынын чоху илә танышам. Вардкес Петросјанын, Һ. Матевосјанын, Һ. Саһијанын, А. Грашинин, К. Еминин әсәрләрини дөнә-дөнә вә сева-сева охумушам. Анчаг үч ермәни шаири илә дост олмушам: П. Севак, А. Хачунс, В. Бабајан!

Бу үч шаири һәм көзәл инсан кими, һәм дә шаир кими севмиш вә һәр үчүнүн онларла ше'рини тәрчүмә етмишәм.

1925-чи илдә Ермәнистанын Арташат рајонунун Ајкестан кәндиндә анадан олмуш Вардкес Бабајанын Јереван, Москва вә гардаш республикаларда ијирмијә јахын китабы нәшр олунмушдур. Азәрбајчан ше'рини вә фолклоруну үрәкдән севән Вардкес Нәсимидән тутмуш мүасир ше'римизин бир чох көркәмли нүмајәндәләринин әсәрләрини ермәни дилинә тәрчүмә етмишдир. Бир сөзлә, Азәрбајчан әдәбијјаты гаршысында гәләм достумузун хидмәти әвәзсиздир.

Азәрбајчан охучуларына тәгдим олунан «Севдим одлар јурдуну» китабы шаирин Азәрбајчан дилиндә нәшр едилән икинчи китабыдыр. В. Бабајан әсасән лирик шаирдир. Онун лирикасынын башлыча хүсусијјәти ади һәјат һадисәләрини мә'наландырыб ондан фәлсәфи нәтичә чыхара билмәк исте'дадыдыр. Белә ки, ше'рин илк сәтирләриндән бизә елә кәлир ки, шаир чох ади шејләрдән данышыр. Лакин бәндләр бир-бирини әвәз етдикчә о, бизи тәсвир етдији һадисәнин өзәјинә, маһијјәтинә апарыр. Бу нөгтәдә биз һадисәнин, јахуд тәсвирин поезијасы, мә'насы вә маһијјәти илә гаршылашыб сарсылырыг. Мәсәлән, мәшһур јунан әфсанәсинә көрә бөјүк философ Диокен күнүн күнорта чағы әлиндә чыраг нәсә ахтарырмыш. Ондан «нә ахтардығыны» сорушанда о, «инсан ахтардығыны» дејир. Күчә илә кедәнләри көстәриб «Бәс бунлар инсан дејил?» — дејә Диокендән хәбәр аланда о, «Бунлар адамдыр. Мәнә исә инсан лазымдыр» чавабыны верир.

Бу мә'лум әфсанәјә шаир башга тәрәфдән јанашмыш, һадисәни олдуғу кими нәгл етмәмиш, она башга мәзмун вермишдир. Гәрибәдир, инди һамы өзүнүн әсл инсан олдуғуну, амма дүнјада инсанлығын азалдығыны, инсанларын корландығыны иддиа едир, бу гүсуру башгаларында ахтарыр. Әслиндә исә инсанијјәтин позулмасында биз һамымыз күнаһкарыг. Бу фикри демәк үчүн шаир көстәрир ки, инди һамы өзүнү јахшы инсан — јә'ни әсл инсан ахтаран Диокен һесаб едир. Шаир «әкәр јахшы инсан ахтаранлар әслиндә өзләри јахшыдырса, бәс нијә бир-бирини тапа билмир» суалы илә бизи дүшүндүрүр:

Инди ки, бу дүнјада бу гәдәр Диокен вар,
Нијә көрә билмәјир бир-бирини адамлар.

Әкәр һамы јахшылыг ахтаран Диокендирсә, бәс пис адам кимдир? Белә бөјүк вә дүшүндүрүчү фикри шаир бешчә мисраја сығышдырмышдыр. Бу да Вардкес јарадычылығынын икинчи — лаконизм хүсусијјәтидир.

Һеч билмәдим
Мән нә дедим,
Һеч билмәдим, сән нә дедин.
Кәрәк мәним сөзүмү јох,
Сукутуму динләјәјдин!

Шаир демәк истәјир ки, бә'зән сөздән чох сүкут даһа бөјүк мә'налары ифадә едир. Чүнки бә'зән сөз, һәгиги кизләдән боја да ола билир. Амма сүкут бојасыз, филансыз сүкутдур. Сүкут сүкутлуғунда бөјүк һәгигәтдир.

Көрүндүјү кими Вардкес һәјат һәгигәтләринин маһијјәтиндәки поезијаны тапыб ону дилләндирмәји бачаран шаирдир.

Мән чох шадам ки, ермәни гәләм достум һаггында данышдығым китабла гәдирбилән Азәрбајчан охучулары илә икинчи дәфә көрүшүр.

КӨКДӘН КӘЛӘН СӘСЛӘР

Бир нечә ил әввәл «Азәрбајчан» журналында чаван бир јазычынын силсилә һекајәләрини охудум. Һекајәләр һәддиндән артыг хошума кәлди. Имзасына бахдым: Баба Вәзироғлу. Бу имзаја илк дәфә иди ки, раст кәлирдим. Марагланыб мүәллифи тапдым вә ону тәбрик етдим.

Сонралар даһа да пухтәләшмиш һәмин мүәллифин һекајәләр топлусуну охудум. Бабанын һекајәләриндә мәни тутан нәдир? Биринчи, чох тәбии вә чанлы дили, үтүләнмәмиш чод дејим тәрзи. Бу дил вә дејим тәрзинин гајнағы гәзет вә китаб дејил, халг тәфәккүрү вә бу тәфәккүрүн чешмәси, дады-дузу өз ичиндә галан, мин рәнкә чалан дупдуру халг дилидир. Буна көрә дә онун һекајәләрини варагладыгча елә бил китаб охумурсан, гәлби ачыг, сәмими бир адамын үрәк сөһбәтинә гулаг асырсан. Бә'зән сөһбәт ширин јериндә гырылыр, нағылчы дүнәнә бојланыр, башга бир әһвалаты чәкиб, бајаг данышдығы әһвалата чалајыр, сөз сөзү чәкир, мәтләб-мәтләби кәтирир, сән дә бу ширин әһвалатлара һуш-кушла гулаг кәсилир, өзүн дә билмәдән ешитдијин һадисәләрин елә бил иштиракчысына чеврилирсән.

Бах, һекајәчиликдә буна демишәм усталыг! Һекајәчи сәнә өз фикрини елә јеритмәлидир ки, нә једијини билмәјәсән, бир дә ајыласан ки, еј дади-бидад, бу киши сәнә нә демәк, гәлбинә, руһуна, һансы дујғулар булағындан су ичиртмәк истәјирмиш. Бу, о заман мүмкүн олур ки, јазычы сәнә бир мәтләби ашыламаг гәсдини гаршысына мәгсәд гојмур, о, сәнә садәчә олараг һәјатын, мәһз һәјатын бир парчасыны көстәрмәк истәјир, һәјатын көстәрилән бу парчасындан һансы дәрси көтүрәчәјини исә сәнин өһдәнә бурахыр. Бу һалда јазычы охучунун гулағындан тутуб ону өз истәдији сәмтә јөнәлтмәк вәзифәсини бојнундан көтүрүр, охучунун бахдығы, амма көрә билмәдији мәтләби она көстәрмәк истәјир.

«Мән дә о сәмтә кедирәм» һекајәси, «Жигули» машынында ики оғланын ики гызла кеф сәфәринә чыхмалары илә башлајыр. Сөһбәт јол гырағында битән ағачларын тез гурумасындан кедир. Оғланларын бири — Әскәр Һәтәмә е'тираз едир ки, тез гурумасы ағачын јол гырағында битмәсиндән асылы дејил, бахымсызлығындан, архасызлығындан, тәклијиндәндир. Бу сөһбәтин ардынча икинчи сөһбәт башланыр. Гызын бири јенә јол кәнарында дајанан бир узунгулағы о бириләринә көстәриб дејир: «Аза... Ешшәјә бахын, јолун гырағында дајаныб машынлара елә бахыр ки, елә бил бу саат әл галдырыб сахладачаг, доғрудан е... Мө'чүзә баш верә, әл галдырыб биздән соруша: јолунуз һарадыр, елә мән дә о сәмтә кедирәм, мәни дә көтүрүн».

Илк бахышда охучуја елә кәлә биләр ки, ағач сөһбәти һекајәјә башламаг үчүн мүгәддимә, јол гырағында көрүнән узунгулагдан гызын сөһбәт салмасы исә зарафат вә шәнләнмә хатиринә дејилән елә-белә сөздүр. Буна көрә дә бу өтәри сөһбәтләрә әһәмијјәт вермәдән кеф сәфәринин нә илә битәчәјини көзләјирсән. Јол боју кефчил чаванлар бир-биринә саташыр, дејиб күлүрләр. Сөһбәтләрдән мә'лум олур ки, Һәтәм, кетдикләри макистрал јолдан бурулан торпаг јолун башындакы учгар кәнддәндир. Кәндә бурулан торпаг јола чатһачатда Һәтәмин бурнуна јовшан ији, гулагларына сағсаған сәси чатыр. «Доғма евин-ешијин һавасы ону вурур».

Кәндә бурулан торпаг јолун гырағында гурумуш бир ағач гаршыларына чыхыр. Әскәр бајагкы мүбаһисәни өз хејринә тамамламаг үчүн үзүнү Һәтәмә тутур: «Һә, бах, бу да сәнин јол гырағында гурујан ағачын. Сәһәрдән нә гәдәр јол кәлмишик, чәмиси бирчә гурумуш ағач растымыза чыхыб».

Һәтәм машыны сахлатдырыб јерә дүшүр, гурумуш ағачын јанына кәлир. Бурда онун кәнд илә шәһәр арасында илләрлә давам едән хатирәләри дилә кәлир. О, шәһәрә тәһсил далынча кедән заман һәмин бу ағачын јарпаглары әл едиб ону јола салмыш, тә'тилләрдә гаршыламыш, јенә јола салмышды. О, мәктәби битирмиш, Бакыда евләнмиш, инди үч илдир бу ағач јол гырағында ону көзләмиш, о, исә бир даһа гајытмамышдыр. Үч илдән сонра Һәтәм инди ону гурумуш һалда көрүр. Ағачдан бир гәдәр аралыда кәндә кетмәк үчүн бир нечә саатдыр машын көзләјән бир гоча киши — Һәтәмин һәјат јолларында јорулуб әлдән дүшмүш атасы оғлуна јахынлашыр: Хејир ола, ај оғул, бу шәр вахты?

— Һеч, елә-белә, јол, кечирдик, бизим јолун ағзында адам гаралтысы көрүб әјләдик.

Һәтәм дүзмү дејирди? Һекајәнин чаны Һәтәмин үјдурдуғу бу

јаландадыр... Һәтәм кефә кедир... Бәс, атасы һардан кәлиб, һара кедир?

«Срағакүн хүсуси от чалымы күнүјду. Кечәјнән анову да, бөјүк бачыларыву да көтүрүб чөлә кетдик... Хејли от чалдыг, күнортаја јахын бачывун бөјрүндән санчы тутду. Османын машынында биртәһәр ирајона чатдырдыг. Јазыг гыз ағрыдан икигат олмушду. Дохтурлар деди, мөһкәм күчә дүшүб, ондāнды».

Демәк, гоча гызыны рајон хәстәханасында гојуб, кәндә гајыдырмыш!

Инди охучу оғулун сәфәри илә атанын сәфәрини гәлбиндә тутушдурур вә һәјатын тәзадлары гаршысында дүшүнмәли олур. Кеф вә әзаб! Тәк-тәнһа, архасыз дајанан о гурумуш ағач һәјатын ағры-ачыларыны, әзаб вә изтирабларыны чијниндә дашыјан гочанын тимсалыдыр. Һәјатын гајғыларындан кәнарда јашајан оғул исә јол гырағындакы тәнһа ағача — атасына арха олмалыјкән, кеф вә нәш'ә далынча јоллара дүшдүјүндән атасынын суалына јаланла чаваб верди. Бу тәзадда керчәкля јаланын тоггушмасы чох тәбиидир. Чүнки тәзадын бир үзү аг, о бири үзү гара, бир үзү керчәк, о бири үзү јаландыр.

Беләликлә, балача бир һекајәдә чох бөјүк усталыгла бир-биринә зидд ики һәјат һәгигәти гаршылашдырылыр.

Бәс јол гырағында машынлара бојланан узунгулаг нә демәкдир? Бу мәсәлә һекајәнин сонунда ајдынлашыр: Һәтәм атасы илә сөһбәт еләдији заман машындакылар кәнардан онлары сејр едир, артыг онлара «чох хырда мәтләбләрдән данышмаг о гәдәр чылыз вә әһәмијјәтсиз көрүнүрдү ки, ағзыны тәрпәтмәјә һеч кәсин һеји чатмырды». Бу заман јол гырағындакы һәмин ешшәк гызын көзүнә јенидән көрүнүр, арзу олунан «мө'чүзә баш верир». «Ешшәк јахынлашмагда олан ағ машына зәндлә бахды, дејәсән, машында јер олуб-олмадығыны јәгинләшдирмәк истәјирди. Еләки, көрдү арха отурачагда тәкчә бир нәфәр гадын хејлағы отуруб, бу дәм камали-әдәблә элинимы, ајағынымы — нәјисә галдырыб машыны әјләди...»

Демәк, ешшәк Һәтәмин бош галмыш јерини тутмаг истәјир. Нәтичә: доғма кәндинә, елинә, обасына, өз атасына, атасынын дәрдинә биканә галыб кеф сәфәринә чыхан бу адамын ешшәкдән нә фәрги?

Амма бу нәтичә бирбаша сөјүш шәклиндә дејил, бәдии вә долајысы̄јла дејилдијиндән тә'сири сон дәрәчә гүввәтли вә дүшүндүрүчүдүр. Даһа доғрусу, Һәтәмә бәдии сөзүн гүдрәтилә јапышдырылан «ешшәк» јарлығы охучуну сарсыдыр вә ону дәриндән-дәринә дүшүнмәјә мәчбур едир.

Јазычынын «Јаддан чыхан көрүш», «Илк пајыз јарпағы», «Бир саатлыг пијада јолу» кими һекајәләри дә сјни сәнәткарлыг гүдрәтилә јазылмышдыр.

Б. Вәзироғлунун күчү, гүдрәти ондадыр ки, о һеч вахт ујдурмур. Чүнки о, һәјатдан бәһрәләнир. Буна көрә дә тәсвир етдији һадисәләрдән һәјат гохусу кәлир. Онун һекајәләриндә биз һәјатын өзүнү көрүр, сөзүнү ешидирик. Б. Вәзироғлунун јазычы кими өзүнәмәхсус чәһәтләриндән бири дә одур ки, о, һәјатын ағы илә гарасыны, хејири илә шәрини балача бир һекајәдә гаршылашдырмағы бачарыр. Бу тәзадда исә јуморла лирика, комедија илә фачиә јанашы кедир, бә'зән онларын сәрһәддини тапа билмирсән. Мәкәр, һәјатын өзү дә белә дејилми?

Баба ирили-хырдалы әсәрләриндә долашыг һадисәләрин тәсвириндән, јә'ни әһвалатчылыгдан гачыр. Белә ки, онун һекајәләринин сүжетини данышмаг чәтиндир. О, ади сөһбәтләрдә вә бә'зән хатирәләрдә адамларын дахили дүнјасыны — кәдәрини, севинчини ачмаға чалышыр. Әлбәттә бу, әсл бөјүк әдәбијјатын јолудур. «Бир саатлыг пијада јолу» һекајәсиндә 30 ил әввәл өвладларынын кәнддән шәһәрә көчдүјү бир гары илә бир гочанын доғма кәндләринә гајытмалары тәсвир олунур. Гочаларын узун јола көрпү салан сөһбәти онларын үрәјини сүфрә кими ачыр. Онлар данышдыгча кетдикләри торпаг јол өмүр јолларына чеврилир. Онлар 3 јердә дајаныб нәфәсләрини дәрир: Нарлы дәрә, Гасым учан гаја, тәпәдәки гәбиристанлыг (кәнчлик, гочалыг вә өлүм). Гасым учан гајанын јанында онлар узаг өлкәләрдән Вәтәнә дөнән бир дәстә гарангуша раст кәлир. Өмрүн гышында јазла гаршылашмаг! Гаршылашмадакы тәзада, тәзаддакы мүәллиф фикринә бах!

Сонунчу дурачаг гәбиристанлыгдыр. Гочалар бу сонунчу дурачаға чатһачатда һекајә битир. Һекајәнин сон аккордуна диггәт јетирәк: «Чох јорулмушдулар». Бу јорғунлуг мүстәгим мә'нада јол јорғунлуғуна дејил, мә'чази мә'нада өмүр јолунун јорғунлуғуна ишарәдир. Аккорд давам едир: «Гасым учан гајанын јанында бир һовур јаны јерә гојмагла бу бојда өмүр јорғунлуғу чандан чыхмазды. Әмәлли-башлы динчәлмәк лазым иди». Бу јердә охучунун гәлбиндән тәбии бир суал гопа биләр: һарда вә нечә? Бу суалын чавабы сон чүмләдә верилир: «Кәндин гәншәриндә тәпәнин үстүндәки гәбиристанлыға бир әлчим јол галырды». Јә'ни өмрүн јолу гәбиристанлыға кедир, јалныз орада динчәлә биләрләр.

Бу ики гочанын сөһбәтиндә бир дәнә дә јерсиз, ја артыг мәтләб јохдур. Јеришләри дә, дурушлары да, јазын кәлишинә, дағa, дәрәјә, гарангушлара, өвладларына мүнасибәтләри дә рәмзидир, мә'надыр, јазычы фикринә хидмәтдир.

Мән јазычынын бир китабда топланан башга әсәрләрини чөзәләмәк истәмәдим. Ики һекајәсинин тәһлили илә охучунун китаб боју сәјаһәтинә ишыг тутмаг истәдим. Гој, охучу бу ишығын ачдығы јолла кетсин, јазычынын гәлб дүнјасынын дәринлијинә баш вурсун, онда о өзү чох мәтләбләрдән акаһ олачаг. Бу ишығын изи илә кетсә, охучу Б. Вәзироғлунун әсәрләриндә кәлиши көзәл дејилмиш мәтләбләрин олмадығыны биләчәк вә көрәчәк ки, онун һекајәләриндә ади бир сөзүн, зарафатын, јахуд кичик бир деталын да өз вәзифәси вар. Бурада барытсыз фишәнк, һавајы атылмыш күллә јохдур.

Гој, охучу фикрини күлләнин сәсинә дејил, һәдәфинә јөнәлтсин.

«ӨМРҮН БЕШИНЧИ ФӘСЛИ»

Зејнал Вәфанын ше'рләрини һәлә онун тәләбәлик илләриндән изләјирәм. Ајры-ајры ше'рләрини охудуғум бу шаирин «Өмрүн бешинчи фәсли» китабы мәнә онун һаггында сөз демәк имканы верди. Уғурлары чохдур, ән бөјүк уғуру исә дүшүнмәк вә дүшүндүјүнү мәһз суал шәклиндә чатдыра билмәк габилијјәтидир. Дүшүнән инсанын суалы чох олмалыдыр... Вај о адамын һалына ки, онун бу дүнјада гәлбини дидиб парчалајан суалы јохдур. «Дағларымыз дүзләнирсә, учалығы кимдән алаг?» суалы гаршысында дүшүнмәмәк мүмкүндүрмү?

Дәнизкәнары булварда күчөлчән апаратын гаршысында нөвбәјә дајаныб күчүнүн дәрәчәсини өлчән чаванлары шаир мүшаһидә едир. Сонра бу барәдә көзәл бир ше'р јазыр. Јәгин охучу фикирләшир ки, күчөлчәндән нә ше'р? Елә әсл ше'р дә ағла кәлмәјән, лакин шаирин ше'рләшдирә билдији, адини, гејри-адиләшдирдији мөвзулардан јаранып. Бурада кәрәк шаир һамынын көрә билмәдији мә'наны көрүб, дујғу ишығыны о мә'нанын үстүнә сала билсин. О заман мә'на ишығы илә шәфәгләнән чансыз предмет чанланыр вә дилә кәлиб данышыр:

Сән аллаһ, кәл мәни гынама, гардаш,
Күчүнү дәмирдә сынама, гардаш,
Јумруг вурмалы баш о гәдәрди ки...

Дәмир апарата јумруг вуруб күч сынамаг һәлә ше'р дејил. Һәјатын шаирә вердији фактдыр. Лакин «јумруг вурмалы баш о гәдәрди ки», — дејәндә артыг факт поетикләшир, ше'рә чеврилир.

Охучу дәрһал дүшүнүр: «Валлаһ, дүз дејир». Бунун архасынча «Кимдир онлар?» — дејә марагла ше'рин ардыны охујур:

Гоча бир ветеран көрдүм дүнән тәк,
Деди: — Бүрократла дүнја долубдур.
Ловға бир рәисин јанына кирмәк,
Берлинә кетмәкдән чәтин олубдур.

Сонра даһа кимләр?

Кәл кәзәк дүнјаны биз гарыш-гарыш,
Чох өмүр, чох арзу һәлә тиндәдир.
Адам вар, тәк галыр једди отагда,
Аилә вар, бир дахма һәсрәтиндәдир.

Беләликлә, шаир һәјатын бу ејбәчәр тәзадларыны күчөлчән апаратын әтрафында чәмләшдирир, јумруғумузу бу зиддијјәтләри јараданларын башында ојнатмаға чағырыр:

Бәлкә дә мүмкүндүр мәни гынамаг,
Дүнјанын бир үзү кәдәрди, гардаш.
Дәмирләр үстүндә јумруг сынамаг
Бизим заманәдә һәдәрди, гардаш.
Јумруг вурмалы баш о гәдәрди ки...

Бурада бир арзум вар: бир һалда ки, сөһбәт дәмир үстүндә јумруг сынамагдан кедир, бурада «дәмир» сөзү ојнанмалы, сонлуг белә битмәли иди: јумруғуну чансыз дәмирә вурунча, дәмирә дөнмүш, дәмир кими сојуг башлара вә үрәкләрә вуруб күчүнү орада сына! Ше'рдән бу фикир чыхыр, лакин чансыз «дәмирлә» дәмир кими сојуг «үрәјин» гаршылашмасы образлылыг бахымындан фикри даһа да тутумлу едәрди.

Башга бир ше'риндә «инам нијә учузлашыб, гыфыл нијә баһалашыб», — дејән шаир һәјатын тәзадларындан доған суаллара чаваб ахтарыр:

Адәм атамызса, Һәвва анамыз,
Бәс онда фикирләр нијә селләнир?
Бу гәдәр өлкәләр нәјә кәрәкдир,
Бу гәдәр бајраглар нијә јелләнир?
Дүнјаја бир бајраг бәс етмәздими?

Бунлар дүшүнән шаирин күнүн өз тәләбиндән доған тәбии суалларыдыр. О, мүшаһидә етдији һадисәләрә үздән јанашмыр, онларын маһијјәтинә вардығындан бизи дә өзү кими дүшүнмәјә мәчбур едир.

Дүшүнән шаир мүтләг һәјатын гәрибә тәзадларыны көрмәлидир. Буна көрә дә бәдии тәзадлар онун ше'рләринин шаһ дамарына чеврилир.

Бә'зән күл алмаға пул тапа билмир,
Сәһраны күлшәнә дөндәрән инсан.

Јахуд:

Чох заман гануну позанлар анчаг
Һәмин гануплары јазанлар олур.

Јахуд:

Бир дә көрүрсән ки, бөјүк бир огру,
Сәсләјир һамыны дүзлүјә догру.

Јахуд:

Али мүкафата тәгдим олунур,
Гырғын силаһлары јарадан инсан.

Јахуд:

Бир ата дәрдинә дөзмәјән оғул,
Бир вәтән дәрдинә нечә дөзүм бәс?

З. Вәфанын бир сыра ше'рләри нәғмә тә'сири бағышлајыр. Сөзләрин вә сәсләрин ахарында вә гафијәләрин дүзүлүшүндәки мелодија бизи елә сеһрләјир ки, кәлмәләрлә бәрабәр гулагларымызда о кәлмәләрә мүнасиб нәғмә сәсләнир:

Бу дүнјада адилләрдән адијәм,
Бөз саһилдә тәнһа галмыш вадијәм.
Өз јурдундан ајры дүшмүш Һадијәм,
Вараглара јағыш јағыр көзүмдән.

З. Вәфа сөзләрин дүзүлүшүнә вә нәғмәлијинә о гәдәр алудә олур ки, бә'зән мәзмуну унудур, сөз ојнатмаға даһа чох һәвәс көстәрир.

Икинчи тәрәфдән, јалныз форма көзәллијинә диггәт јетирмәк шаири сөзчүлүјә дә апарыр вә бурада бә'зән өзүнү тәкрар едир. Мәсәлән, ше'рләринин бириндә инсанын инсана инамсызлығыны «көзлүкләр јараныб гапынын үстә» шәклиндә дејир. Бу, чох јахшы мүшаһидәдир. Лакин тәәссүф ки, шаир бу ифадәни башга үч ше'риндә дә тәкрарлајыр. Үчүнчү тәрәфдән классик ше'римиздәки образлар (Лејли, Мәчнун, Кәрәм вә с.) вә дејимләрдән јахасыны гуртара билмир. Мәсәлән, классик ше'римиздә «көз јашым дәрјадыр» ифадәси З. Вәфада «су басса дүнјаны, көзүмүн јашыдыр», башга ше'риндә «чешмәјә чеврилиб көзүмүн јашы», үчүнчү ше'риндә исә «сәнсиз көз јашымы топлајан олса, дүнјада икинчи Хәзәр јаранар» шәклиндә тәкрар олунур ки, мүасир шаирә бу чүр епигончулуг бөјүк гүсурдур.

Мән хырда нөгсанлары көстәрмәјә дә биләрдим. Чүнки шаирин уғурлары даһа чохдур. Лакин уғурларын ајнасында даһа ајдын өзүнү көстәрән бу гүсурлары ләғв етмәјә гадир шаирә бунлары демәмәк она инанмамаг оларды.

ВАҺИД ӘЛИФОҒЛУ

Узун мүддәтдир ки, Фүзули рајонунун Ҹејидәһмәдли кәндиндә јашајан Ваһид Әлифоглу адлы чавандан тез-тез мәктуб алырам. Бу мәктубларда гөнчә-гөнчә ше'рләр... Гөнчә она көрә дејирәм ки, бунларын бир чоху һәлә көмкөј бутадыр, ачылмајыб. Амма билирсән ки, ачылса, әтри аләми көтүрәчәк. Ичиндә ачыланлары да вар. Буну мүәллиф өзү дә билир, амма бир мәктубунда да ше'рләринин чап олунмасыны хаһиш етмир. Јазыр ки, «ше'рләрими бәјәндијинизи јазырсыныз, мәнә елә бу бәсдир». Бунунла белә гәлбимин дәринлијиндә бу ше'рләри редаксијаларын биринә тәгдим етмәк истәјирәм. Амма олмур. Она көрә ки, һәр ше'рдә бир-ики бәнд хошума кәлир, о бири бәндләр бәјәндијимин сәвијјәсинә чатмыр. Өзүм дә әл кәздирмәк истәмирәм. Истәјирәм ки, бүтүн ше'рдә бир нәфәс — мүәллифин өз нәфәси дујулсун, ше'рә јад нәфәс гарышмасын. Сонра өјрәндим ки, «Улдуз» журналында да онун ше'рләрини бәјәнибләр. Буна көрә дә чәсарәтлә онун бир нечә ше'рини «Улдуз»ун охучуларына тәгдим етмәк гәрарына кәлдим.

Мән бу кичик гејдимдә бир мәтләби һәм мүәллифә, һәм дә онун јашыды олан әдәби нәслә чатдырмаг истәјирәм: Унутмаг олмаз ки, һәр ше'р ваһид бир организм олмалыдыр. Лакин бә'зи кәнчләрин јазыларында бәндләр арасында фикир вә мәнтиг әлагәси позулур. Бири дағдан данышыр, бири арандан. Бәндләрин һамысы ејни һәдәфи дөјмүр. Бу бәла Ваһидин дә ше'рләриндә олдуғундан, мән онлары узун мүддәт редаксијалара тәгдим едә билмәдим.

Хошума кәлән нәдир?

Ваһид әсасән, ән'әнәви гошма формасында јазыр. Лакин бу ше'рләрдә һиссләр тәзә, дејим тәрзи тәзә, фикирләр тәзәдир, чанлыдыр, өзүнәмәхсусдур.

Бир Вәтән үнванлы илк мәһәббәтин
Сәрһәди, бөлкүсү, арасы олмур.

Јахуд:

Чичәкли баһар да, гар-гыш да көрдүм,
Јалварыш да көрдүм, гарғыш да көрдүм.
Һәмишә дүзлүјү бир јашда көрдүм,
Чаваны, аһылы, гарысы олмур.

В. Әлифоғлунун ше'рләриндә башга јашыдларына хас олан бир гүсуру да демәји лазым билирәм: мә'лумдур ки, онбирлик вәзн ја 6+5, ја да 4+4+3 бөлкүсү илә јазылыр. Лакин кәнчләр бә'зән бир ше'рдә һәр ики бөлкүдән истифадә едир, охучуну чаш-

дырыр. Кәлин, классик ше'р ганунуна хәјанәт етмәјәк. Бу, әсл шаирин әлиндә чох асандыр, бир аз зәһмәт истәјир. Устадларымызын руһу наминә бу зәһмәти гәбул едәк. Хүсусилә гошмада...

ШЕ'Р ДОЛУ БИР ҮРӘК

Республикамызын мүхтәлиф јерләриндән һәр күн онларча мәктуб алырам. Бу мәктубларын бир гисми һәвәскар шаирләрин јазыларыдыр. Бунларын әксәријјәти гафијәләнмиш сөз јығыны олур. Лакин надир һалда олса да, бә'зән һәгиги ше'р нүмунәләринә дә раст кәлирәм. Илич рајонунун Сәдәрәк кәндиндән Кәмаләддин Гәдимовун ше'рләри мәһз беләдир. Ше'рләрин чоху үрәји долу бир кәнчин көнүл чырпынтыларыдыр, бурада јамсылама јохдур. Мисралар јалныз бир гәлбин одундан көзәрдијиндән охучуну да исидә билир. Һисс олунур ки, о, јашајыб јазыр. Икинчи јахшы чәһәт одур ки, Кәмаләддинин өз дејим тәрзи, өз ифадә үсулу вар. Буна көрә ше'рләрин гурулушу да онун өзүнә мәхсусдур.

О, објектә бирбаша мүрачиәт етмир, демәк истәдијини вәзијјәтин ичиндән чыхарыб нәғмәләшдирир. Мәсәлән, «А јорду, јорду...» адлы мәшһур ел маһнысынын нәгәратыны ше'ринә мөвзу көтүрән шаир бурада фикри ајры сәмтә јөнәлдәрәк орижинал бир ше'р јаратмаға мүвәффәг олмушдур. Белә ки, о, маһныдакы «А јорду, јорду, јорду, көрәк ким-кими јорду» нәгәратындакы севки мотивинә усталыгла ичтимаи мә'на вермишдир:

Дүнја һәмән дүнјады,
Дуруб һәмән дурушда.
Онда күс дә, барыш да,
Миниб ајаг атлары
Јарышдајыг, јарышда.
А јорду, јорду, јорду,
Көрәк ким-кими јорду.

«Бир өмүрлүк сәфәрдәјик» ше'ри дә ејни мәзмунун тамам башга шәкилдә поетик ифадәсидир.

Гејрәтә кәл, дәјанәтим, дөзүмүм,
Бүдрәмәјим бу өмүр-күн јолунда.
Итирдијим өмр олачаг, өзүмү
Тапачағам бу сәфәрин сонунда.

«Ај үрәк, көр кимдир гапыны дөјән?», «Дөјүн пәнчәрәми кечә гушлары», «Һәлә бизлик чох иши вар дүнјанын» кими ше'рләрин сәрлөвһәләринин өзү поетикдир, дүшүндүрүчүдүр. Бу ше'рләр мәзмунча вә мөвзуча мүхтәлиф олса да, руһ вә гурулуш е'тибары

илә бир-биринә гоһумдур. «Кимдир гапыны дөјән?» суалынын гапыны дөјәнә дејил, үрәјә верилмәси чавабы гејри-мүәјјәнләшдирир, ше'рә поетик һава кәтирир вә бизи дүшүндүрүр. Әслиндә гапынын дөјүлмәси шаирин өз үрәк дөјүнтүсү, үрәјинин сәси, «бәлкә» илә башланан поетик еһтималлар исә шаирин арзуларыдыр. Бу поетик еһтималлар охучунун да үрәјиндән кечир:

Бәлкә бир икиддир, оғуз елиндән,
Кәлибдир Араза көрпү салмаға!

Јахуд:

Вәтән һәсрәтидир бәлкә, кечкиб,
Узагдан, Фүзули гәбриндән кәлиб!

Бу еһтимал арзуларын һәрәси бир ше'рин мөвзусу ола биләр. Шаир бунлары «Гапынын дөјүлмәси» деталы илә бағлајыб, үрәјиндән кечән арзулары бир ше'рдә үмумиләшдирмишдир. Беләликлә, бу күн халгымызын говушмаг истәдији арзулар ше'рдә мөвзулугдан чыхыб, поетик дујғуја чеврилмишдир. Бурада биз арзулашан мөвзуну дујғу шәклиндә көрүрүк ки, бу да әсл сәнәтин јолудур.

Бу көзәл кејфијјәтләрлә јанашы, шаирә бир төвсијәм вар. Тохуначағым мәсәлә сон заманлар күтләви һал алмасајды, бу барәдә данышмаздым. Ахыр вахтлар, хүсусилә кәнчләрин ше'риндә гафијәсизлик хәстәлији јараныб. Әлбәттә, көзәл фикрин хатиринә бир ше'рдә бир дәнә гулаг гафијәси ишләтмәк олар. Лакин бир ше'р бә'зән башдан-баша шәкилчи гафијәләри илә јазылыр вә буну усталыг, орижиналлыг сајырлар. Әслиндә бу бачарыгсызлыгдыр, классик ән'әнәјә һөрмәтсизликдир.

Јухарыда «Бир өмүрлүк сәфәрдәјик» ше'риндән мисал кәтирдијим бир бәнддә ишләнән гафијәләр дә чох зәифдир. Шаир билмәлидир ки, «дөзүмүм»лә «өзүмү», «јолунда» илә «сонунда» гафијә дејил. Биз устадларымыздан өјрәнмишик ки, шәкилчиләр дејил, көк гафијәләнмәлидир, кәнчләрә дә төвсијәмиз беләдир.

Хоша кәлән «Сүкут мүкафаты» ше'риндә исә гафијәләр һеч бир гануна сығышмыр:

Бу нечә тәлтифди, нечә мүкафат!
Тәкчә инсанамы дүшүр көрәсән
Бир күнмү, бир ајмы сусана чатыр,
Бир илми сусана дүшүр көрәсән?

Шаир билмәлидир ки, ше'рин көзәллијини естетик тәләбләрини чох да дәрин олмајан фикрә гурбан вермәк олмаз. Һәм дә вәзнлә бәрабәр гафијә ше'ри нәғмәләшдирән васитәләрдир. Бунлардан тамам имтина етмәк ше'ри ше'рликдән чыхарыр. Сәр-

бэст вəзнə кəлинчə, о, тамамилə башга мəсəлəдир. Һеча вəзнинин ганунларына табе олмаг истəмирсəнсə, бујур, сəрбəст вəзндə јаз. Охучу да билсин ки, сəрбəст вəзндə ше'р охујур.

Қəмалəддин бу барəдə дүшүнмəлидир. Исте'дады мəнə һагг верир дејим ки, о, истəсə бу чүр ујғунсузлуға јол вермəз.

ШƏКИ КҮЛҮШЛƏРИ

Күлүш дə чүрбəчүр олур. Зарафатдан доған јумористик күлүш, кинајəли күлүш, нифрəтдəн доған өлдүрүчү күлүш вə с...

Үмумијјəтлə көтүрəндə күлүш, чəмијјəтдə адилəшмиш гүсурларын фөвгүнə галхыб онлара јухарыдан бахмағын нəтичəсидир. Дүнја əдəбијјатынын Молјер, Грибоједов, Чехов, Гашек, Ч. Мəммəдгулузадə, Ə. Несин кими нəһəнк јазычылары мөвчуд чəмијјəтин ејбəчəрликлəринə јухарыдан бахмыш, онунла барышмамыш вə она гəһгəһə чəкиб күлмүшлəр. Онларын күлүшү, барыты ичтимаи мəзмун олан өлдүрүчү күлүшдүр. Бу барыта һəдəф олан чəмијјəт мүтлəг өлүмə мəһкумдур. Адилəр үчүн ади көрүнəн гүсурлар, гејри-ади шəхсијјəтлəр үчүн ејбəчəр көрүнүр вə онлар бу ејбəчəрликлəрə биканə гала билмир, онлара күлүш силаһы илə атəш ачыр, чəмијјəтин јараларыны һамыја көстəриб ону көкүндəн јыхмаға чалышырлар.

Демəк, күлүш, заһири дејил, батини көрмəк вə һəм дə һамыја көстəрмəкдир. Чүнки чəмијјəтдə учадан — ағлын зирвəсиндəн, зирвəнин тијəсиндəн бахан адам һəр шеји там ајдынлығы илə көрүр вə һəр шеји көрдүјүнə көрə дə күлүр. Мүһитə ағлын зирвəсиндəн баха билмəјəнлəр исə көрдүклəрини тəбии вə ади һесаб едир вə бу ади ејбəчəрликлəр онларда күлүш доғурмур. Онлар да өз нөвбəсиндə ади көрүнəнə күлəн Чатски вə кефли Искəндəр кими гејри-адилəри дəли, јахуд кефли һесаб едиб онлара күлүрлəр. Чүнки гејри-адилəр адилəрə күлүнч көрүнүр. Лакин о күлүш нечə күлүшдүр, бу күлүш нечə күлүш... Биринчи күлүш ағылдан, икинчи күлүш исə дајазлыгдан доған бош күлүшдүр.

Халг əдəбијјатынын лəтифə голу əксəрəн биринчи күлүшə— јə'ни ағыл зирвəсиндəн доған мүдрик күлүшə аиддир. Бунун əн көзəл нүмунəси түркдилли халгларын мүштəрəк јарадычылығы олан Молла Нəсрəддин лəтифəлəридир.

Азəрбајчанын шəһəр вə кəндлəриндə һəмин јерин тəбиəтинə, иглиминə вə чамаатын јерли шəраитлəн доған психолокијасына ујғун лəтифəлəр дə мөвчуддур. Бу лəтифəлəр Гарабағда Абдал Гасымын, Мəшəди Аббасын, Салјанда Мирзə Бағынын, Шəкидə исə Һачы Фејзи оғлу Илјасын, Абдулчаббарын вə Машаг оғлу

Исфəндијарын ады илə бағлыдыр. Мəнə белə кəлир ки, Шəкидə «Һачы дајы» ады илə бағлы олан лəтифəлəр Һачы Фејзи оғлу Илјаса аиддир.

Абдулчаббар вə Машаг оғлу Исфəндијар лап дүнəнин адамларыдыр. Мəн шəхсəн бу адамлары көрмүшдүм. Бу адамларла бағлы лəтифəлəрин ширинлији онларын һазырчаваблығындадыр.

Азəрбајчанын тəбиəти дүнјада мөвчуд олан 12 иглимдəн 9-на малик олдуғу кими, бу торпағын халгы да психолокијанын бүтүн иглимлəринə маликдир. Мəсəлəн, Гарабағ мусигимизин, Газах вə Ширван — ше'римизин, Бакы — тəсвири сəнəтимизин мəскəни олдуғу кими, Шəки дə мүдрик күлүшүмүзүн мəскəнидир.

М. Ф. Ахундов, Сабит Рəһман кими комедија усталарымызын, Исмајыл Османлы, Лүтфəли Абдуллајев кими комик актјорларымызын Шəки торпағындан чүчəрмəси тəсадүфи дејилдир.

Мəн ушаглыгдан һəмин бу лəтифəлəр вə бамəзə адамлар мүһитиндə бөјүмүшəм. Атам заһирəн чох гарагабаг адам иди. Лакин чурларынын вə јашыдларынын мүһитиндə о, бирдəн-бирə һазырчаваб вə бамəзə бир адама чеврилəрди.

Түрк ордусу Азəрбајчана кəлəндə (1918) Хиллоси адлы бир əскəр евлəниб Шəкидə галыр. Гəдим Шəки адəтинə көрə чаванлар һəр чүмə күнү биринин евинə топлашар, «Сиран кəзəрдилəр». Нөвбəти чүмə күнү Хиллосикилə топлашанда ев саһиби плов синисини сүфрəјə гојуб Османлы лəһчəсиндə «сохулун» дејир («башлајын» мə'насында), өзү исə ајаг үстə дуруб гонаглары сејр едир. «Сохулун» сөзүнə тəəччүблəнəн атам үзүнү Хиллосијə тутуб «шонки», — дејир. Хиллоси «Итə шонки дејəрлəр», — дејə атамын үзүнə тəрс-тəрс бахыр. Атам һалыны позмадан:

— Сохулунун чавабы шонкидир, — дејə чаваб верир...

Һəким Нурəһмəд Əфəндијевин актјор Лүтфəли Абдуллајевлə лап чохдан зарафаты олдуғуну билирдим. Бир күн Нурəһмəд мəнə зəнк вуруб деди ки, Лүтфəли хəстəханада јатыр, кедəк ону көрмəјə. Вə'дəлəшдијимиз вахтда көрүшдүк. Нурəһмəдин јанында башга бир адам да вар иди. Мə'лум олду ки, бу адам ветеринар һəкимдир, о дə бизимлə кетмəк вə чохдан арзу етдији Лүтфəли илə таныш олмаг истəјир.

Лүтфəли илə көрүшдүк. Нурəһмəд ветеринар һəкими она тəгдим едиб:

— Бу киши ветеринар һəкимдир, кəтирдим ки... — дејинчə Лүтфəли Нурəһмəдин əсл мəгсəдини баша дүшүб, дəрһал:

— Ветеринар олдуғуну билдим. Де көрəк, һансынызын һəкимидир? — дејə онун сөзүнү ағзында гојду.

Бир дəфə Лүтфəлидəн сорушдум:

— Сөз дөјүшүндə һеч сəни бағлајан олубму?

— Олуб, — дејә башлады әһвалаты данышмаға.
Шәкидә әрзаг дуканына кириб сатычыдан сорушдум:
— Сиздә палана гушгун оларма?
Сатычы:
— Лүтфәли әми, вар, амма сәнин размерин чәтин тапылар, нәдән ки, чох јоғунсан, — деди.

Инди дә Шәкидә бамәзә адамлар чохдур. Бунлардан бир нечәсинин адыны чәкмәк истәјирәм: Експерт Нуру, Газ Нуру, Пирим Сә'ди. Бу адамларла бир мәчлисдә бир саат олан адам бир иллик күлүш пајыны көтүрә биләр.

Филолокија елмләри намизәди Сабир Әфәндијевин топладығы «Шәки күлүшләри» саф, јуморлу күлүшүн јахшы нүмунәләридир. Бу ләтифәләрдә әсас чәһәт һазырчаваблыг вә тизифәһмликдән доған хош зарафатдыр. Бурада гаршы тәрәф хош зарафатла «кичилдилир» вә өз силаһы илә тәрксилаһ едилир. Бир сөзлә, сөз дөјүшүндә ағлын итилијиндән доған мәнтиг Шәки ләтифәләринин апарычы гүввәсидир. Ләтифәләрин бу чәһәти бир гәдәр инкилис јуморуну хатырладыр.

«ШӘКИНИН КҮЛҮШ ЧӘЛӘНКИ»

«Шәкинин күлүш чәләнки»ни охудум. Китабын үстүн чәһәти ондадыр ки, бу, јалныз ләтифә топлусу дејил, Шәкидәки мәһәллә адлары, ләгәбләр вә онун хәритәси елм үчүн сон дәрәчә бөјүк әһәмијјәти олан тарихи материалдыр. Мәһәллә адларынын хәритәсинин реал сәнәдләр үзрә гурулмасы китабын һәм дә елми дәјәрини артырыр. Мә'лумдур ки, биздә шәһәр вә кәнд мәһәлләләринин вә күчәләринин адлары чох заман тајфа адларындан көтүрүлүр. Бу мә'нада һәмин адларын бир һиссәси тарихимизин изләридир.

«Долма бағчалар», «Әширләр», «Ағванлар» мәһәллә адларынын бир сыра түркдилли халгларда да олдуғуну билирик.

Јуморист сәрлөвһә алтында верилмиш «Азәрбајчанча вә Шәкичә луғәт» јалныз күлүш доғурмур, еjни заманда јухарыда дедијимиз елмилик бахымындан да мараглыдыр: «хуниһләмах — гәрибсимәк», «ганы-гаралмаг—порзаламаг», «гардаш арвады— елти», «галын коллуг — фызыллыг», «безмәк — тынчыхмаг», «Арыг — мичир», «бекар — ежкан», «аста-аста — гыдын-гыдын», «ачкөз — нөксә», «ачиз — дозај» вә с. кими Шәки ләһчәсиндә ишләнән сөзләр дилимизин луғәт тәркибинин зәнкинлији бахымындан диггәтәлајигдир вә јери кәлдикчә бунлардан әдәби дилимиздә дә истифадә етмәк олар.

Ләтифәләрин тәмиз Шәки ләһчәсиндә верилмәсини дә алгышлајырам. Бу мәсәләдә дә тәртибчи чох доғру јолла кетмишдир.

Халгын тәбиәти беләдир ки, һәмишә сахта вә гондарма адлары гәбул етмир, ону әламәтләринә вә мәзмунуна көрә өзү истәдији кими адландырыр. Мәсәлән, «Мәнзил истисмар идарәси»ни Шәки чамааты «евләр идарәси», «гушчулуг-ингубасија стансијасы»ны исә «чүчә заводу» адландырыр, асан, јаддагалан вә доғру!

Академијанын нәздиндә тәшкил олунмуш терминолокија комитәси халгын бу тәбии адгојма үсулундан истифадә едә билмәзми? Китаб бу чәһәтдән дә әһәмијјәтлидир.

Азәрбајчанын башга шәһәр вә рајонларында да һазырлыглы зијалыларымыз аз дејил. Әкәр бу нүмунә онлары да бу чүр лазымлы ахтарышлара сөвг етсә (вә мән инанырам ки, сөвг едәчәк) дилимизин, тарихимизин өјрәнилмәси ишинә бөјүк хидмәт олар.

НӘҒМӘКАР ШАИР

Көркәмли рус шаири, ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты Андреј Дементјеви һәм әсәрләриндән, һәм дә шәхсән, чохдан танıјырам. Ше'рләрини севә-севә охумуш, ән чох үрәјимә јатанлары дилимизә чевирмиш, нәғмәләрини үрәк дөјүнтүсү илә динләмишәм.

Ону да дејим ки, «Јуност» журналынын баш редактору кими, А. Дементјев Азәрбајчан мүәллифләринин јазыларына бөјүк мәмнунијјәтлә јер верир, бизим әдәбијјатымыз вә мәдәнијјәтимизлә бағлы тәдбирләрдә һәмишә јахындан иштирак едир. Бунларла јанашы Дементјев һәр шејдән әввәл шаирдир вә бу кичик јазыда биз онун шаирлијиндән бәһс едәчәјик.

Дементјеви охучуларына севдирән нәдир, онун өзүнәмәхсус поетик гүдрәти нәдәдир? — суалына чаваб ахтараркән чохдан танıдығым гәләм јолдашымын шаир-инсан образы гаршымда чанланыр. Мүлајим тәбиәтли, хошгылыг вә тәвазөкар Андреј Дементјев фамилијасы илә бирләшәрәк көзәл инсан — көзәл шаир вәһдәтиндә мәнә бахыб күлүмсүнүр. Көзәл шаирлији көзәл инсанлығындан доған Дементјев бу вәһдәтдә чох севдији бөјүк Лермонтовла бәрабәр Низами сәнәтинин бөјүклүјү гаршысында сәчдәјә кәлир вә онун сәнәти һаггында үрәк сөзләрини дејир:

Шаир үрәјини нәш'әјә вермәз,
Милләт әдаләтә мөһтач галынча.
Бир шаир үрәји јалан көтүрмәз,
Јалныз һәгигәтин гачар далынча.

Низами сәнәтинин бөјүклүјүнү һәгигәтпәрәстлијиндә көрән шаирин өзү дә һәмишә јалныз дүшүндүкләрини јазмаға, һәгигәтин дили илә данышмаға чалышмышдыр.

Бөјүк күрсүләрдән үрәк сөзләримизи истәдијимиз кими демәјә ихтијарымыз олмадығы заманларда јаздығы бир ше'риндә шаир көстәрир ки, һәтта өләи достумузун матәм мәчлисләриндә дә дәрдимизи әввәлчәдән јазылмыш шаблон ифадәләрлә билдиририк:

Биз нә гәдәр хырдајыг
өлүләрин өнүндә
Ән бөјүк дәрдимизи чибдә кәздирән заман.

Шаир бу е'тиразы илә дә кифајәтләнмир, үсјаныны сатирик бир сонлугла битирир:

Кәрәк утанмағы да өјрәнәк, биләк, анчаг
Ахы утанмаг үчүн әввәлчәдән јазылмыш
Һазырча кағызлары биз инди һардан тапаг?

Шаир көстәрир ки, вәзијјәт елә бир күлүнч нөгтәјә чатыб ки, хәчаләтимизи вә утанмағымызы да әввәлчәдән јазылмыш вә јохланылмыш шаблон ифадәләр әсасында билдирмәјә мәчбуруг.

Бөјүк чәсарәтлә јазылмыш «Романтика сатышы» ше'риндә шаир чијәләк сатан гоча мүәллиминин бәдбәхт талејиндән сөһбәт ачыр. Һәмин мүәллим вахтилә шакирдләринә одлана-одлана романтик дујғулардан, ганадлы хәјаллардан данышарды. Инди исә... һәјат ону чијәләк сатмаға мәчбур етмишдир. Ше'рдә бура гәдәрки тәсвир һәлә поезија дејил, һәјатн бир фактдыр. Сәнәткарын усталығы һәјатын вердији бу фактын шаир гәлбиндә ағрыја чеврилиб мә'наландырылмасындадыр. Нәдир бу мә'на? Шаир сон бәндә бу суала образлы шәкилдә чаваб верәрәк көстәрир ки, гоча мүәллим чијәләк дејил, вахтилә шакирдләринә тәлгин етдији романтик дујғуларыны сатырды:

Сатылан о вахткы романтикајды,
Әлимдә әсирди бир дәмир манат.

Бах, бурда факт ше'рләшир, бизи ше'рләшән дујғунун аловуна бүрүјүр.

«Бағда» адлы кичик бир ше'риндә шаир јағышлы, думанлы, чискинли һавада охујан балача бир гушу тәсвир едир. Шаир көстәрир ки, гуш о гәдәр балачадыр ки, ону јарпагларын арасында көрмәк мүмкүн дејил. Бурада гушун балачалығы мүстәгим мә'нададыр. Лакин думанлы, чискинли һавада белә өз нәғмәсини охујан, јә'ни өз тәбиәтиндән дөнмәјән бу балача мәхлуг мә'нәвијјатына көрә чох бөјүкдүр. Беләликлә, мүстәгим мә'нада олан балачалыгла мә'чази мә'нада верилән бөјүклүк тәзадында шаир чох бөјүк бир мәтләбин поезијасыны јаратмышдыр. Күнәшли күндә охумаға нә вар, бөјүклүк думанда, чәндә үрәјиндән кечән ағрылары нәғмәләшдириб халга чатдырмагдадыр:

Елә хырдасан ки, көрмүрәм сәни,
Јерини билирәм јарпаг әсәндә.
Һәм дә чох бөјүксән!
Нәғмә дејиркән
Белә бир һавада — думанда, чәндә.

Дементјев инсан гәлбинин дәринликләринә баш вуруб онун гаранлыг күшәләринә белә ишыг салмағы бачаран сәнәткардыр.

Бу чәһәт шаирин мәһәббәт лирикасында даһа јахшы көрүнүр. Шаирин бу силсиләдән олан ше'рләриндә севкинин јениши-јохушу, әзабы-севинчи вәһдәтдә тәсвир олунур, инсан гәлбинин бүтүн һаллары — рәнк вә көлкәләри дилә кәлиб данышыр. Бир ше'риндә гитәдән гитәјә учдуғуну вә бу учушла дүнјанын нә гәдәр кичик олдуғуну дејән шаир, севкилисиндән ону ајыра билдији үчүн онун бөјүклүјүнү тәсдигләјир:

Ајырдығы үчүн бизи дејирәм,
Беләдән беләјә дүнја кенишмиш.

Дәнизин тәлатүмүндә нәғмә ешидән, бу јерләрә севкилисиз кәлдијинә көрә дәнизин ону «нәғмәләрлә чәзаландырдығыны» дејиркән биз севән гәлбин изтираблары илә гаршылашырыг. «Нәғмә илә чәзаланма» ифадәсини ачмаға лүзум варды?

Дементјевин әксәр ше'рләринә нәғмә бәстәләнмишдир. Буна көрә дә чох заман она «нәғмәкар шаир» дејирләр. Биз әминик ки, о, јени китаблары илә Азәрбајчан охучуларынын да үрәјинә јол тапачаг вә өз доғма шаирләри кими севиләчәкдир.

МӘҺАРӘТ

Вахтилә јаздығым мәгаләләримин бириндә рајон вә кәндләримиздә јашајан гәләм саһибләриндән данышмыш вә демишдим ки, инди бизим әдәбијјатымызда әјаләт вә мәркәз бөлкүсүнүн јаваш-јаваш итмәсинә севинмәк лазымдыр. Бу, елә әввәлләр дә белә олуб. Ширваншаһлар дөврүндә пајтахтымыз Шамахы олдуғу заман Хагани вә Әбүлүла кими устад шаирләрлә бәрабәр Кәнчәдән Низаминин, Бејләгандан Мүчирәддинин сәси јүксәлди. Индики чағымызда дүнјанын бир гүтбүндә баш верән һадисәни

Москва вә Бакы кими пајтахт шәһәрләриндә билдијимиз андача узаг кәндләрин сакинләри дә ешидир. Дүнја ејни анда ејни һадисәнин далғасында чалхандығы бир заманда инсан дујғуларынын ифадәси олан әдәбијјатын әјаләт вә мәркәз бөлкүләринә бөлүнмәси гејри-тәбии оларды. Буна көрә дә бу күн узаг рајон вә кәндләримиздә јашајан гәләм саһибләринин јазылары мәркәз сәвијјәсиндә олмалыдыр.

Ҹәлилабадда јашајан Аббасағанын ше'рләрини чохдан изләјирәм. О, букүнкү поезија ансамблында өзүнәмәхсус сәси илә сечилән шаирдир.

Аббасаға бир нечә китабын мүәллифидир. Бу јахынларда мән онун «Анама миннәтдарам» китабыны вә бир нечә ше'рини охудум.

Шаир «Охучума» ше'риндә һаглы олараг охучусуна «Гүсурларымы әфв етмә», — дејир. Гүсурун бағышланмасы гүсур саһибинин зәифлијинә дәлил олдуғундан, өзүнү гүввәтли һесаб едән гүсурундан горхмаз вә ону өзү ислаһ едәр.

Бу кичик мәгаләдә мән шаирин бәдии тапынтылары үзәриндә дајаначағам. «Анам Үрфәтин хатирәсинә» ше'риндә шаир анасы өләндән сонра ону даима хатырладығыны «Сәни унутмамышам» дејә бирбаша дејил,

Ана, евимиздән мәзарынадәк
От басмаз, гар өртмәз бир чығыр дүшүб, —

шәклиндә фикрини бәдии сөзүн гүдрәтинә, jә'ни һәр күн гәбрини зијарәт етдијимдән гәбринә кедән чығыры «от басмыр, гар өртмүр» шәклиндә әјаниләшдириб дејир. Ата очағына бағлылығыны да ана мәзарына бағлылыг фактыјла изаһ едир:

Ата очағына бәнд едиб мәни
Ана мәзарына һәсрәт горхусу.

Горхудан бағлылыг! Мәнфи емосија илә мүсбәт емосијанын гаршылашдырылмасындан алынан бәдиилик диггәтәлајигдир.

Шаир башга ше'рләриндә дә белә гүввәтли тәзадлардан мәһарәтлә истифадә едир. Фикри, дујғуну бирбаша демәмәк, она бәдии тәсвир васитәләринин донуну кејдирмәк! Сөз сәнәтинин сирри вә шаирин шаирлик мәһарәти мәһз бундадыр!

Дүнја башдан-баша нурдур, ишыгдыр,
Инсан кәләчәјә үмид бағлајыр.
Нијә севинчимиз гәмгарышыгдыр,
Сағ көз күлән заман, сол көз ағлајыр.

Бу һәјати суалын чавабы да мә'лумдур.

Дүнјанын бир үзү кечә, бир үзү күндүз, һәјатын әввәли доғум, сону өлүм, фәсилләрин бир учу гыш, бир учу јај олдуғу кими, инсанын да бир үзү ағлајыр, бир үзү күлүр. Бу тәзадлары дүшүнмәдән, онларын дәринлијинә вармадан, мә'насыны чөзәләмәдән јашајанлар јашамыр, сүрүнүр. Она көрә ки, инсан севинч вә сәадәт арзусу илә зәһмәтдән јапышыр, амма нәдәнсә кәдәри зәһмәтсиз тапыр!

Инсан севинч үчүн јапышыр ишдән,
Кәдәри, гүссәни зәһмәтсиз тапыр!

Бу бејт бәдии тапынтыдыр, кәшфдир!

Мән гәләм јолдашым Аббасағаја белә бәдии тапынтылар јолунда даһа бөјүк уғурлар диләјирәм.

ХАЛГ ВӘ ШАИР

Ҹәнуби Азәрбајчанын көркәмли шаири Сөнмәзин китабыны вәрәгләдикчә көзләрим өнүндә Вәтәнин дәрдләри илә синәси шан-шан олмуш Сәһәнд чанланыр. Шаирлији бир јана, о, һиссини, һәјәчаныны кизләтмәји бачармајан, сөзү өзүнү ифадә едән сәмими бир инсан иди. Бакыја һәр кәлишиндә көрүшләримиз тој гарышыг јаса бәнзәрди. Гучаглашардыг, ичимиздәки һөнкүрту јаша дөнүб көзләримиздән ахыб гуртармајынча ајрылмаздыг.

Һәмин ич һөнкүртүсүнү мән инди Сөнмәзин ше'рләриндән ешидирәм, Сәһәндлә көрүшләримиз елә бил тәкрар олунур. Мән Сөнмәзи көрмәмишдим. Кечән ај Бакыда көрүшдүк. Бу көрүшдән мән бир даһа бөјүк бир һәгигәтә инандым ки, шаирин шәхсијјәти илә сәнәти ејни гајнагдан гида алыр. Бир сөзлә, шәхсијјәт нәдирсә, сәнәт дә одур. Мән Сөнмәзи шәхсән танымамышдан ше'рләри ону мәнә олдуғу кими көстәрмишди. Мән ону заһирән дејил, дахилән көрүб, сәсини ешитмиш, дәрдинә ортаг олмушдум. Бу көрүм мә'нәви көрүмдүр. Ше'рләриндән ич дүнјасы — ағрыачылары, кәдәр вә севинчи, истәк вә арзусу көрүнмәјән шаирә шаир демәк оларМы?

«Өз көкүндән ајры дүшсә чана синмәз ше'римиз», — дејән шаир ше'рин, сәнәтин көкүнү, мајасыны халг һәјатындан ајырмыр. Халгын дәрдиндән, истәк вә арзусундан чүчәрмәјән ше'ри мәгбул сајмыр. «Аллаһ-әкбәр» дејә-дејә халгы сојанлара лә'нәт нәғмәләри охујур. Үзүнү халга тутараг:

Десәм, чаным сәнә гурбан, дејил бу, шәнинә лајиг,
Десәм, көнлүм сәнә гурбан, көнүл ки, чандан ајрылмаз —

дејә өзүнү халга онун дәрдләринин тәрчүманы кими тәгдим едир.

Сөнмәз «Шаир дедијин» ше'риндә шаирин «вәзифәсини», мәгсәдини, шаирлик сәнәтинин чәтинликләрини чох кәзәл ифадә етмишдир:

Шаир дедијин ахмаса ал ган үрәјиндән,
Бир күл дәрә билмәз о, күлүстан үрәјиндән
Туфанда пәнаһсызлар үчүн јелкән ачаммаз
Һәр дәм ки, онун гопмаса туфан үрәјиндән.

Шаир һаглыдыр. Шаир халг үчүн, вәтән үчүн алышыб јанмаса һәмвәтәнләринә һагг вә һәгигәт јолуну көстәрә билмәз. Бир сөзлә, шаир дүнјаја јашамаг үчүн дејил, өзүнү јандырыб башгаларыны јашатмаг үчүн кәлир, чәмијјәтин дәрдини, халгынын јашадығы ағыр вәзијјәти өз шәхси дәрди, кими гәлбиндә дашыјан шаир бу һалыны нә гәдәр көзәл ифадә едир:

Дәрд мәни јандырыр, амма оду, јох,
Одур, ағзымда һәјатын дады јох,
Демирәм дәрдләр ичиндә ады јох.
Дејирәм мән белә «мән»сизләшмишәм.
...Башга бир сөзлә бу мә'наны десәм,
Өз дијарымда вәтәнсизләмишәм.

Ваһид Азәрбајчан Сөнмәз ше'ринин баш мөвзусудур: О, Чәнуби вә Шимали Азәрбајчан истилаһыны гәбул етмәјәрәк јазыр:

Ана дил бир, диләк бир, арзу бир, чан бир, үрәкләр бир,
Һәгигәтдә Азәрбајчан, Азәрбајчандан ајрылмаз.

Сөнмәзин әгидәси, дүнјадан истәји, арзусу вә мәгсәди «Бир олмалы» ше'риндә ифадә олунмушдур. Бу ше'ри онун һәјат гајәси, јарадычылыг манифести адландырардым:

Һәјат чешмәсиндән су ичмәк үчүн,
Бөјүк арзулара јетишмәк үчүн,
Мин иллик јаралар битишмәк үчүн
Арзу бир, гајә бир, јол бир олмалы.

Шаир бурда да һаглыдыр. Гајә вә јол бир олмаса «Ана бир, Вәтән бир» олан бөјүк бир халгын өвладлары үрәкләриндә бәсләдикләри арзулара говуша билмәјәчәкләр.

Сон илләрдә Иранда баш верән бүтүн һадисәләрин шаһиди олан, бу һадисәләрин ичиндә гајнајыб дашан шаир Пәһләви ханәданынын сон илләриндә јаздығы «Ишыг тамарзысы» ше'риндә Савак хәфијјәләринин горхусундан чох заман һагг сөзү демәкдән чәкиндијини, өзү өзүндән хофландығыны «Елә бил өзүмә Савакам өзүм» — мисрасында бәдии дәгигликлә демишдир. Һәмин фикрин давамыны шаир «Бир олмалы» ше'риндә дә давам етдирәрәк бу горхудан азад олмағын зәрурилијиндән сөз ачыр. Шаир «Ингилабын дүшмәни кимдир?» вә «Бирлијин әлимиздән алан нәдир?» суаллары әтрафында дүшүнүр вә буна «Ингилаб дүшмәни фикримиздәдир» — дејә чох доғру вә дәгиг чаваб верир. Шаир демәк истәјир ки, азадлығымызы әлимиздән алыб бизи мәһкум едән дүшмәни бә'зән биз о гәдәр бөјүк вә гүдрәтли көрүрүк ки, онун ваһимәси бизи басыр, ондан горхур, бу горхунун габағында өзүмүзү кичик көрүр вә өз күчүмүзә инанмырыг. Гәлбимиздә вә фикримиздә јуваланан бу горхуну говмасаг, биз мәгсәдимизә чата билмәјәчәјик.

Беләликлә, биз бу ше'рләрә ади ше'рләр кими дејил, өз һаггы уғрунда ајаға галхмыш халгын көнүл нәғмәләри кими бахырыг. Бах, бу нөгтәдә шаир халгла бирләшир, онун дүшүнән бејнинә, данышан дилинә чеврилир.

ҺӘР ИКИ ЈОЛДА

Сон заманлар ашыг јарадычылығында гәрибә бир јенилик — ашыглыгла шаирлик арасында дуран бир һал һисс едирәм. Мәнчә бу, гошма вә кәрајлы ашыг формаларында јазан пешәкар шаирләрин тә'сириндән доғмушдур. Ашыг Сакит Көчәринин вә Дилгәмин ше'рләриндә дедијим һал даһа габарыг шәкилдә өзүнү көстәрир.

Адларыны чәкдијим ашыг-шаирләр ашыг ше'ринә хас олан јыпранмыш дејимләрдән, образлардан вә хүсусән гафијәләрдән әл чәкир, мүасир ше'рин тә'сирилә јени мәзмунлу ше'рләр јарадырлар. Бунлара ән јахшы нүмунә Товуз рајонундан Дилгәм Һүсејновун ше'рләридир:

Даһа јолум өз сәмтини дәјишәр,
Демә сәсим јарғанларла дөјүшәр,
Һәнир кәсиб, көз гаралыб, күл дүшәр,
Ким од тапар о күллүјү ешә һеј.
...Исланмышам, селдән, судан нә пакым,
Индән белә нә билирсән, дөшә һеј...

Әсримиздә торпағын өз сәрвәти өзүнә гәним кәсилмәјә башламыш, торпагдан алдығымыз нүвә дүнјанын башы үстүндә һәдәјә дөнмүшдүр. Бу фикри Дилгәм «Әтәјиндән тулла дашы, а дүнја» ше'риндә көрүн нә көзәл ифадә етмишдир:

Бу гүссәни гајасындан аталар,
Башын үстдә дөврә вурур хаталар.
Өз әлиндән өз башына хата вар,
Әтәјиндән тулла дашы, а дүнја.

251—12

Дилгәм ашыг сәнәтинә хас олан сөз ојунунда да мәһарәт көстәрә билир:

Гыш әлчәкдир тәк тәпәјә,
Гар олду көјнәк, тәпәјә.
Көјнәкдә көјнәк тәпәјә
Дөндүм көјнәјә-көјнәјә.

Јухарыда дедијим кими, ашыглыгла шаирлик арасында дуранлардан бири дә Ашыг Сакит Көчәридир.

Бир нечә илдир ки, Ашыг Сакит Көчәринин ше'рләри илә танышам. Ше'рләринин хошакәлән чәһәти будур ки, о, көһнә ашыг ше'ринә хас олан сүртүк, епигон бәдии тәсвир васитәләриндән гачыр, нә дејирсә, өзү кими демәјә чалышыр. Ашыг Сакит устад Ашыг Шәмширин шакирди олмуш, һәлә ушаг икән Шәмширин сәнәт булағындан су ичмишдир. Бунунла белә о, устадыны да тәкрар етмир, фикрини вә һиссини ашыг руһунда, лакин өзүнәмәхсус дејим тәрзи илә ифадә едир:

Бәсдир, Горгуд дәдәләрлә өјүндүк,
Һүнәрин вар, өзүн Горгуд ол көрүм.
...Вәтән, Вәтән демәкдәнсә күрсүдән,
Јери кәлсә Вәтән үчүн өл көрүм.

Бурда руһ вә форма ашыг ше'ринин гәдим ән'әнәсиндән кәлир, мәзмун вә дејим тәрзи исә јенидир, орижиналдыр. Бах, бу нөгтәдә Ашыг Сакит јахшы мә'нада ашыг ән'әнәсиндән ајрылыр, шаирлијә јахынлашыр. Јахуд «Олунча» кәрајлысында:

Ел дәрдини билән баш ол,
Јурда садиг вәтәндаш ол.
Һалала дост ол, гардаш ол,
Һарама һәмкар олунча, —

дејә ашыг ше'римизин мүасир руһуна вә мәзмунуна мејл едир, ашыг формасында јени дујғулары гәләмә алыр. О, бә'зән ашыг ше'ринин формасындан да имтина едир, тамамилә мүасир мәзмунлу ше'рләр јарадыр. Бу чәһәтдән онун тапынты һесаб етдијим «Тәкләнәндә» ше'ри хүсусилә мараглыдыр:

Гараларын ичиндә аға тез ләкә дүшдү.
Чүнки јазыг тәк иди, јаман мәрәкә иди.
— Ләкәјә бахын, — дејә тез бағырды гаралар.
...Гара өзү ләкәдир.
Гараларын ичиндә ағ олмаг тәһлүкәдир.

Әлбәттә, бурда сөһбәт ағ вә гарадан дејил, јахшы вә пис, хејирхаһ вә бәдхаһ адамлардан кедир. Шаир демәк истәјир ки,

писләрин ичинә дүшән тәк јахшы адамын писләрин ичиндә ејбәчәр көрүнмәси тәбиидир. Чүнки о мүһитдә чохлуг пisләр тәрәфиндә олдуғундан тәк јахшы адам онларын ичиндә ләкә кими көрүнәр.

Бу чүр тапынтылар шаирин гәләбәсидир.

«БУЛАГ» НӘДӘН ДЕЈИБ, ДАНЫШЫР

Он беш илә јахындыр ки, радио динләјичиләри Азәрбајчан ефириндә һәр базар күнләри бир верилишин — «Булағ»ын чағырышларыны ешидирләр. Бу верилиш араја-әрсәјә кәлдији күндән е'тибарән мәктәб јашларындан тутмуш, ел-обанын аһыл-ағсаггалларыначан чәми динләјичиләримизин севимлиси олду. Чүнки верилиш онларла чох тәбии, өз көкүнә, бинәсинә бағлы, мунис бир дилдә данышырды. Бәлкә дә илк дәфәјди ки, халг өзүнүн күндәлик һәјатында, мәишәтиндә ишләтдији бу дилә мәтбуатда, радиода раст кәлирди вә елә бәлкә буна көрә дә верилишин һәр бурахылышыны саф, тәмиз булаг сују кими өз синәсинә чәкир, онун аб-һавасыјла көкс долусу нәфәс алырды. Белә кениш динләјичи сајғысы газанмаг «Булаг» верилишинин илк бөјүк гәләбәси иди вә нә јахшы ки, бүтүн сонракы фәалијјәтиндә бу јолу, бу истигамәти әлдән вермәди. Инди будур, һәр базар күнләри динләјичиләр бөјүк сәбирсизликлә «Булағ»ын сәсинијүнү көзләјирләр.

Өтән илләр әрзиндә «Булаг» мараглы инкишаф јолу кечмиш, хејли тәкмилләшмишдир.

«Булағ»ын кәркин ахтарышлары, һәмчинин өз динләјичиләријлә әлбир-дилбир иши сајәсиндә адлары тарих сәһифәләриндә көрүнмәјән, јахуд ара-сыра көзә дәјән нечә-нечә ел сәнәткарынын демәк олар ки, һеч кәсә мә'лум олмајан онларла исте'дадлы јарадычылыг нүмунәләри ишыг үзү көрмүшдүр. Бу гәбилдән Ашыг Алынын, Халтанлы Тағынын, Јәһја бәј Дилгәмин, Әбдүлсәмәд бәјин, Јетим Һүсејнин, Ашыг Һачалынын, Дәли Һәбибин, Мискин Һәсәнин, Бимар Әлинин, Бәһмән Гарајевин, Салман Уғурлујевин, өтән мүһарибәдән кери дөнмәјән шаир Сајадла Әбүлфәт Рәһимовун адларыны чәкмәк олар.

«Булағ»ын почтујла таныш оларкән мараглы бир мәнзәрәнин шаһиди олурсан. Јарандығы илдән бәри онун үнванына нәинки гардаш совет республикаларындан, һабелә харичи өлкәләрдән мәктублар дахил олуб. Чәнуби Азәрбајчанда Ајдын Тәбризлинин, Аббас Баризин, Түркијәдән Зејналабдин Макасла Ибраһим

Бозјелин вахташыры Булаг дәдәјлә мәктублашмалары, она мараглы мәктуб бараты көндәрмәләри верилишин идеја-сијаси мәзијјәтләринә, бејнәлмиләл руһуна көзәл мисалдыр.

«Булаг» верилишинин фолклор материаллары топланылмасы, онун даһа да биткин һала салынмасы, чилаланмасы ишиндә хүсуси хидмәтләри олдуғу кими, чанлы халг данышыг дилинә, мүасир јазылы әдәбијјатымызын дилинә дә тә'сири данылмаздыр. Дөври мәтбуатымызда, нәшријјатларымызда чап олунан бә'зи китабларын јазылыш тәрзиндә, үслубијјәтиндә бир «булагварилик» һисс едирәм ки, мән буну кичик дә олса, «Булаг» верилишинин хидмәти сајырам.

Өзүнүн мејдана кәлиши, букүнкү варлығы илә «Булаг» бир даһа сүбут еләди ки, дил нә гәдәр үтүләнәрсә, бир о гәдәр итирәр. Дилин көзәллији онун мә'налы илкинлијиндә, демәли, тәравәтиндәдир. Дилин архалы-дајаглы көкә еһтијачы вармыш, гәлбиндә она јер сахлајыбмыш.

Верилишин һәр ефир тәчәссүмү мүхтәлиф жанрлы фолклор материаллары әсасында һазырланан бәдии-композисијалардыр вә сырф мүәллиф тәхәјјүлүнүн мәһсулу кими гијмәтләндирилә биләр. Мүхтәлиф фолклор инчиләри үзәриндә мәгсәдјөнлү инчә, хүсуси, зәркәрвары ишләмәләрлә мүәллиф ссенарисинә органик шәкилдә дахил едилир вә буна көрә дә «Булаг»ын һәр нөмрәси орижинал радио әсәри кими сәсләнир.

«Булаг»ын јарадычылары 1973-чү илдә Азәрбајчан Журналистләр Иттифагынын «Гызыл гәләм» мүкафатына лајиг көрүлдү. «Булаг»ын илк редакторлары олмуш Мөвлуд Сүлејманлы вә Вагиф Әлихановдан сонра верилиши һазырламалы олан редакторларын үзәринә о вахтачан газанылан динләјичи сајғысыны горујуб сахламаг, ахтарышлар апармаг, әввәлкиләри тәкрар етмәдән јени бичим, композисија рәнкарәнклијинә наил олмаг вәзифәси дүшүрдү. Вә чәсарәтлә демәк олар ки, «булаг»чыларын сонракы давамчылары бу ишин өһдәсиндән лајагәтлә кәлдиләр, кениш динләјичи аудиторијасынын е'тимадыны доғрултдулар.

Мә'лум олдуғу кими бу верилишин һәр јығнағы ајры-ајры фәсилләрин овгаты үстүндә көкләнирди вә бу хәтт, бу овгат әввәлиндән башламыш ахырыначан һәр сүжетиндә, мусиги тәртибиндә, һәтта «Булаг»ын әвәзсиз ифачылары олан Мәһлугә Садыгова илә Сәмәндәр Рзајевин сәсләриндә һисс олуначаг дәрәчәдә өзүнү көстәрирди.

Она көрә дә Азәрбајчан радиосунун апарычы верилишләриндән олан «Булаг»ын мәтнләринин китаб һалында тәгдими дә охучулары разы салмышдыр. Арзу едирәм ки, бу верилиш, еләчә дә верилишин мәтнләри әсасында һазырланмыш «Булаг» китабы

кәнч нәслин данышыг дилинин формалашмасында, онларын достлуг, сәдагәт, вәтәнә мәһәббәт... бејнәлмиләлчилик принсипләринә әсасланан халг ән'әнәләри руһунда тәрбијә едилмәси ишиндә дәјәрли рол ојнасын.

ШАИРИН СӘНӘТ ГАЈӘСИ

Өвлада јашамаг өјрәдәндә сиз,
Нә олар, өјрәдин јашатмағы да.

Аллаһверди Тағызадәнин «Оғуллар кәрәкдир» ше'риндән көтүрдүјүмүз бу бејт чохгатлыдыр. Бурада фикир јүкү чох тутумлудур. Ачмасы беләдир: инсанын бир фәрд кими јашамасы үчүн башгаларынын да јашамасы вачибдир. Демәк, јашамағын мә'насы јашатмагдыр. Вај о күнә ки, инсан јалныз өзүнүн јашамасы барәдә дүшүнә. Онда чәмијјәтдә һәр шеј алт-үст олар. Гараја ағ, аға гара, писә јахшы, јахшыја пис дејиләр...

Инсан өзүнү дәрк етмәк истәјирсә, илк нөвбәдә чәмијјәтдәки јерини, вәзифәсини вә борчуну тә'јин етмәјә чалышмалыдыр. Чүнки чәмијјәтин бир парчасы олмагла өзүмүзү дәрк чәмијјәтдән, чәмијјәти дәрк исә өзүмүздән башланыр. Борчуну билмәјәнләр һаггыны чох јахшы билир. Һаггыны билиб, борчуну унуданлар јалныз өзүнү дүшүнүр.

Беләси өз валидејнләриндән јашатмаг дәрси әвәзинә, јашамаг дәрси өјрәнир, өз өвладларына да бу тә'лими верир. Беләси тә'лиминин зәрбәси өзүнә дәјәндә, јә'ни өз өвлады өзүнә өвладлыг еләмәјәндә ајылыр.

Әсл сөзүн, әсл сәнәтин күчүнә бах! Бөјүк педагогларын чилдләрлә китабларда ашыладығы дәрин фикирләр ики мисралыг ше'рә дә сыға биләрмиш! Бу мисралары чевирдикчә фикирдән фикир, мәнтигдән мәнтиг доғур. Гәрибәдир ки, бир-бириндән доған бу фикирләрдән дојмур, әксинә, чөзәләјиб даһа да дәринләшдирмәк истәјир, кәлдијин нәтичәнин доғрулуғундан вә бу доғрулугдан алдығын тә'сирдән ләззәт чәкирсән! Она көрә ки, мисраларын дашыдығы бәдии фикир јүкү тутумлудур, санбаллыдыр.

Бу бејти вә буна бәнзәр чох-чох лаконик мисралары јарадан А. Тағызадә ше'р јазмаг хатиринә дејил, ону нараһат едән фикирләри дејиб үрәјини бошалтмаг үчүн әлинә гәләм көтүрмүшдүр. Бир сөзлә, ше'р јазмаг онун үчүн бир васитәдир. Аллаһверди ону силкәләјән, варлығына һаким кәсилән фикирләри мүтләг демәли иди. Бунун үчүн ајры васитә дә тапа биләрди. Анчаг ше'ри сечмиш вә бу јолла сөзүнү даһа дәгиг, даһа јығчам, даһа тутарлы демәји бачармышдыр.

Өзүнүн дедији кими:

Чешмәк тахыб јери, көјү көрүрәмсә,
Бу—чешмәјин һикмәтидир, көзүмүн јох.
Күллә илә шири јерә сәрирәмсә,
Бу—күлләнин гүдрәтидир, өзүмүн јох.

Образлы десәк, бурада күллә шаирин өзүдүр. Чүнки ше'р шаирин өзүнүн јаратдығы күллэдир. Шаирин күлләсини онун үчүн заводда һазырламырлар, о өзү јарадыр: наданларын, алчагларын башына чахмаг үчүн! Бах, бурадан да әдәбијјатын, сәнәтин мәгсәди, үнваны мүәјјәнләшир. Әсл јарадычылар үчүн әдәбијјат һәмишә мүбаризә васитәси, силаһы, әјриликләр исә бу силаһын һәдәфи олур. Мән Тағызадәни таныдығым күндән белә көрмүшәм. О, фәрди һиссләрин тәрәннүмүндән һәмишә узаг олуб, чәмијјәти дүшүндүрән, һамыны нараһат едән мәсәләләрдән јазмағы, һәм дә вичданла јазмағы мәгсәд сечән гәләм саһибләриндәндир.

Вәтәнә «једәкдә асфалта чыхан оғуллар» дејил, «дашлы чығырлары» өз синәси илә ачыб кениш јоллар јарадан «Вәтән торпағына вурулмуш оғуллар» лазымдыр. Нәдән өтрү? Шаир үрәк ағрысы илә буна да өз чавабыны верир:

Бизи бу торпаг таныјыр, елләр,
Одур өмрүмүзә бәзәк, јарашыг.
Анчаг ки, һәлә дә кифајәт гәдәр
Биз ону дүнјаја танытмамышыг.

Бәс бунун үчүн нә лазымдыр? Гејрәт, јенә дә гејрәт! Амма гејрәти не'мәт кими «гоһумдан, гардашдан пај алмаг олмур». Гејрәт дамарларымыздан ган кими ахмалы, көксүмүздә үрәк кими дөјүнмәлидир.

Будур А. Тағызадәнин һәјат мәрамнамәси, сәнәт гајәси!

Мән шаирин ајры-ајры ше'рләрини тәһлил етмәји гаршыма мәгсәд гојмамышам. Мәгсәдим бир шаир кими Тағызадә ше'ринин өзәјини, ону јазмаға вадар едән фикирләрин мајасыны охучуја нишан вермәкдир. Гој, охучу бу мајадан гидаланыб, ше'рин е'чазкар ганадлары үзәриндә учуб дүшүнсүн, дүшүнүб ганадлансын.

ТӘГДИМ

(«Азәрбајчан» журналынын редаксијасына)

Һәр күн мүхтәлиф рајонлардан онлар мәктуб алырам. Әксәријјәти дә ше'рдир. Редаксијанын почтундан билирсиниз ки, бунларын чохуна ше'р демәк олмаз. Лакин бә'зән бунларын ичиндә еләләри дә олур ки, онларын чап олунмамасына һајыфсыланырсан. Белә ше'р гомасындан бир нечәсини бу күнләрдә Фүзули рајонунун Һорадиз гәсәбәсиндә јашајан Бајрамов Оручдан алдым. Ше'рләр чох хошума кәлди. Онлары Сизә тәгдим едирәм. Редаксијанызын портфелиндә хејли ше'р вә поемалар олдуғуну билсәм дә имкан дахилиндә бу ше'рләрдән бир нечәсини чап етмәјинизи хаһиш едирәм.

Дәдә Горгуд улумуза мүрачиәтән дејилән ашағыдакы мисралара нечә биканә галмаг олар?

Ағзы хејир-дуалы
Гејрәтли бир дәдәсән.
Бир ушаға дәдәлији бачармајыб чохлары.
Сәнсә нечә јүз илдир,
Нәсил-нәсил балалара
Елә дәдә, дәдәсән.

Јахуд:

Дујуг салым, ешит гардаш,
Асан кәлән вардан горун.
Көзү кендән көрмәк олур,
Күл алтдакы гордан горун.
Гышда јаған гыш гарыды,
Јазда јаған «гардан» горун.

Әлбәттә, ше'рләрин һамысы ејни сәвијјәдә дејил. Онун ән јахшы ше'рләриндә дә гејри-дәгиг мисралара вә дејимләрә раст кәлмәк олур. Бунунла бәрабәр һисс едирсән ки, дејимләр тутумлудур, бош сөз јығымы дејил, мүәллифин синәсиндә шаир үрәји дөјүнүр. Беләләринин әлиндән тутмаг исә һәр бир танынмыш шаирин шаирлик вә вәтәндашлыг борчудур.

ӘДӘБИЈЈАТЫМЫЗЫН САБАҺЫ

Азәрбајчан јазычыларынын VIII гурултајы... Һәр гурултај јазычыларын Вәтән вә халг гаршысында бир нөв һесабатыдыр. «Өтән гурултајдан кечән мүддәт әрзиндә нә етмишәм?» суалы нөвбәти гурултај әрәфәсиндә бүтүн гәләм саһибләрини дүшүндүрүр.

Бунунла јанашы јазычылар үмумән әдәбијјатымызын гаршысында дуран проблемләр барәдә даһа чох дүшүнмәлидир. Сов.ИКП XXVII гурултајындан чәмијјәтимизә әсән тәзә һава илә нәфәс алдыгча әдәбијјатын ичтимаи фикир јолу да дәјишир, бизи јени јарадычылыг арзуларына ганадландырыр. Инди әдәбијјатда ичтимаи һәјата ачыг көзлә бахмаг, ағы гарадан даһа дәгиг

сечмәк, инкишафымыза әнкәл төрәдән мәсәләләри вахтында көрмәк вә онларын көкүнү ахтарыб тапмаг тәләб олунур. Бүтүн бунлар үчүн әдәбијјат даһа чәсарәтлә ачыг сөһбәтә кечмәли, көзүнүн габағында баш верән әјинтиләри көрүб көстәрмәлидир.

Икинчи тәрәфдән, әдәбијјатымызын кәләчәји барәдә дүшүнмәк дә һәр биримизин борчудур. Мән бурада «әкнбләр јемишик», «әкмәлијик јесинләр» аталар мисалыны јада салмаг истәјирәм. Мәним нәслимдән олан јазычылар мүһарибәдән сонракы 50-чи илләрин кәнч јазычылары иди. О заман биз кәнчләрә С. Вурғун, С. Рүстәм, Р. Рза, М. Һүсејн, С. Рәһимов, Ә. Вәлијев, М. Ибраһимов кими јашлы нәслин нүмајәндәләри һавадарлыг етмиш, әлимиздән тутуб бизи бүдрәјиб јыхылмаға гојмамышлар. Мәһз онларын көмәји сајәсиндә илк китабларымыз ишыг үзү көрмүшдүр. Бу ән'әнә инди дә давам едир вә мән бу ән'әнәнин даһа да гүввәтләнмәсини истәрдим.

Сон 4—5 илдә бир нечә кәнч шаир вә јазычынын илк китабларына өн сөз јазмышам, бир нечә шаирин илк ше'рләрини мүхтәлиф мәтбуат сәһифәләриндә дәрч етдирмишәм. Лакин бу аздыр.

Чох шадам ки, индики әдәби кәнчлик һеч кәси, хүсусилә өзләриндән әввәлки әдәби нәсилләри тәкрар етмир, јалныз өзләри кими јазырлар. 60—70-чи илләрин әдәби кәнчлији дә белә иди. Онлар да әдәбијјата өз дәст-хәтләри илә кәлмишләр (Н. Һәсәнзадә, Ә. Әјлисли, Ч. Новруз, Елчин, С. Әзәри, Ф. Гоча, Анар, С. Рүстәмханлы, М. Сүлејманлы, А. Абдулла, М. Исмајыл вә с.). Демәк, әдәбијјатымыз һәр јени нәсиллә биркә јениләшир, ирәли кедир.

«Азәрбајчан» журналында М. Исмајылын «Аман, тәклик әлиндән» поемасыны охујуб севиндим. Шаир бир ат, бир алма ағачы вә бир тәпәл гојунун тимсалында Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә халгын кечирдији ағыр, изтираблы күнләри вә гәләбәјә бөјүк инамы елә ујғун поетик деталларла әкс етдирә билмишдир ки, поезијанын гүдрәтинә әһсән демәјә билмирсән.

Мән, үмумијјәтлә әдәбијјатымызын букүнкү сәвијјәсиндән килејли дејиләм. Она көрә ки, гәләм е'тибарлы әлләрдәдир. Она көрә ки, бу күн әдәбијјатымыза кәлмәкдә олан «гарангушларын» да сәси һәм үрәјәјатымлы, һәм дә сечиләндир.

Чох мараглы һалдыр ки, «мәркәз әдәбијјаты» вә «әјаләт әдәбијјаты» адлы бөлкүләр силинмәк үзрәдир. Сон заманлар рајон вә кәндләримиздә јазыб-јарадан кәнчләрин јазыларында да биз јени тәравәти, усталығы вә јенилији көрүрүк. Мәсәлән, Исмајыллы рајонунда јашајан шаир М. Јагубун ше'рләрини поезијамызда јени һава адландыра биләрик.

Сон заманлар Оруч Сәда (Һорадиз гәсәбәси), Кәмаләддин (Илич рајону), Ашыг Сакит Көчәри, Намизәд (Шәки), Дилгәм (Товуз), Ваһид Әлифоғлу (Фүзули) кими кәнчләр ше'римизә тамамилә тәзә һава кәтирирләр.

Јухарыда адларыны чәкдијим кәнчләр вә Бакыда јашајан даһа бир нечә башга чаван гәләм саһиби һаггында мәтбуат сәһифәләриндә ајрыча јазмышам. Инди бизим вәзифәмиз бу кәнчләрә гајғы көстәрмәк, онлары бөјүк әдәбијјатын чығырына чыхармагдыр. Бу, бизим һәр биримизин вәтәндашлыг вә јазычылыг борчумуздур.

БӘ'ЗИ ПРОБЛЕМЛӘР

Азәрбајчан јазычыларынын VII гурултајындан кечән мүддәт әрзиндә әдәбијјатымызын бүтүн жанрлары үзрә бир сыра гијмәтли әсәрләр јаранмыш вә үмумиттифаг мәтбуатында тәгдир олунмушдур.

Беләликлә, VIII гурултаја алныачыг, үзуағ кәлмишик.

Партијанын XXVII гурултајындан сонра чағырылан VIII гурултај исә бизим бундан сонракы перспективләримизи мүәјјәнләшдирмәли, бизи даһа бөјүк уғурлара сәфәрбәр етмәлидир. XXVII партија гурултајы тарихимизә истәр өлкә дахилиндә, истәрсә дә бејнәлхалг аләмдә бөјүк дөнүш гурултајы кими дахил олду. Бу гурултајдан әсән тәзә күләк, чәмијјәтимизин һавасыны дәјишмәклә бизим дүшүнчә тәрзимизи дә дәјишмәли, һадисәләрә мүнасибәтимизи јениләшдирмәлидир. Сов.ИКП МК-нын Баш катиби М. С. Горбачов јолдаш Франса парламентинин үзвләри илә көрүшдә демишдир: «Бәшәријјәтин ән јахшы зәкалары варлығын сүр'әтлә дәјишмәсиндән шүурумузун кери галмасы кими тәһлүкәдән чәкиндирмишләр. Бу, бизим күнләрдә хүсусилә зәрурдир. Инсан һазырда галактика аләмләринә кедиб чыхыр. Лакин јердә нә гәдәр јарымчыг иш галыр».

Бу мүдрик кәламла М. С. Горбачов јолдаш бизи хырдачылыглардан узаглашмаға, каинат сәвијјәсиндә дүшүнмәјә, бир сөзлә, глобал мәсәләләрин һәллинә чағырыр. Бу мә'нада биз јазычыларын гаршысында дуран вәзифәләрин бөјүклүјү, мигјасы көз габағындадыр. Буна көрә дә биз даим габаға бахмалы, букүнкү наилијјәтләримизи сабаһын өлчүсү илә өлчмәји бачармалыјыг. Гаршымызда дуран проблемләрә, глобал мәсәләләрә бу өлчү илә јанашсаг, ики гурултај арасында јаранан әдәбијјатымызын уғурлары илә јанашы кәсирләринин дә олдуғуну е'тираф етмәлијик.

Бојнумуза алаг ки, јазыларымызда чәмијјәтимизи дүшүндүрән, һамыны нараһат едән глобал ичтимаи мәсәләләрә аз тохунмуш, хырда, өтәри мөвзулара даһа чох јер вермишик. Бу чәһәт

ше'римиздә даһа чох өзүнү көстәрир. Дағ, дәрә, мешә, булаг, севки, вәфасызлыг, ата, ана мөвзулары ше'рдә баш алыб кедир. Сон заманлар поема жанрына мејл азалыб. Гәрибә бурасыдыр ки, оланлара да нәдәнсә мәтбуатын мүнасибәти о гәдәр јахшы дејил.

Поема мәнзум романдыр. «Јевкени Онекин»и XIX әср рус һәјатынын гамусу адландырмышдыр. Бу ән'әнәни рус ше'риндә А. Твардовски, Азәрбајчан әдәбијјатында С. Вурғун давам етдирмишдир. С. Вурғунун «Комсомол поемасы»ны да дөврүн гамусу, халг һәјатынын етнографијасы адландыра биләрик. Мәнчә бу ән'әнә бу күн дә давам етдирилмәлидир.

Бу күн поема жанрына сојуг мүнасибәтин бир сәбәби шаирләрин өзүндән кәлирсә, икинчи сәбәби тәнгидимизин бу жанрда јаранан әсәрләрә биканәлијидир. Нәдәнсә јаранан поемалар тәнгид һәдәфиндән чох заман кәнарда галыр.

Сон заманлар нәсримиздә диггәти чәлб едән әсәрләр јаранмышдыр. Лакин мүасир рус нәсри илә мүгајисәдә (мән Распутин, Салынски, Белов, Рыбаков вә с. әсәрләрини нәзәрдә тутурам) чәмијјәт һадисәләринә актив мүдахиләдә биз јенә кери галырыг.

Халгымызын чох зәнкин әдәби-бәдии ирсә малик олдуғу һамыја мә'лумдур. Бу һәгигәти илк нөвбәдә өзүмүз лазыми сәвијјәдә гијмәтләндирмәсәк, буну һеч кәс гијмәтләндирмәјәчәк. Е'тираф едәк ки, биз оланымызы да лазыми сәвијјәдә көстәрә билмирик. Дүнја әдәбијјатынын ән бөјүк даһиләри илә јанашы дура биләчәк Низами, Нәсими, Фүзули, Ҹ. Мәммәдгулузадә, Сабир кими сәнәт корифејләримизи һәлә дүнја аренасына чыхара билмәмишик. Һәлә бу вахта гәдәр Низами әсәрләринин рус дилинә, еjни заманда Азәрбајчан дилинә там вә лајигли тәрчүмәсинә наил олмамышыг.

Сәнәт саһәләри ичәрисиндә рәссамларла бәстәкарлар чох хошбәхтдир. Она көрә ки, онларын әсәрләринин тәрчүмәјә еһтијачы јохдур. Бу мәсәләдә шаирләрә бахмыш, насирләр нисбәтән хошбәхтдир. Шаирләрә кәлинчә, ше'рин фикрини, мәзмунуну тәрчүмә етмәк мүмкүн олса да онун сәс дүзүмүнү, аһәнкини, образлар аләмини тәрчүмәдә башга халга чатдырмаг чох зәһмәт тәләб едир. Одур ки, чох заман бир халгын севдији шаир башга халгын дилиндә өз ана дилиндә олдуғу сәвијјәдә сәсләнә билмир. Бунун үчүн тәрчүмәчи-шаир тәрчүмә олунан шаирин сәвијјәсиндә олмалыдыр. Белә бир шаир-тәрчүмәчини ахтарыб тапмаг вә ону тәрчүмә етмәјә разы салмаг тәкчә шаирин шәхси иши олмамалы, ичтимаијјәтин иши олмалыдыр.

Әкәр Јазычылар Иттифагы бу мүһүм мәсәлә илә мәшғул олмајачагса, биз өз әдәби мәһсулумузу үмумиттифаг охучусуна нечә чатдыра биләрик?

Биз истәрдик ки, Јазычылар Иттифагында бу ишлә системли һалында мәшғул олан хүсуси шө'бә јарадылсын. Москва вә Ленинград кими әдәби мәркәзләрдән јүксәк сәвијјәли јазычы, шаир-тәрчүмәчиләр дә'вәт едилсин, лајигли әсәрләр нөвбә илә тәрчүмә едилсин. Јалныз бу заман биз өз әдәби мәһсулумузу рус дили васитәсилә һәм ССРИ, һәм дә дүнја халгларына чатдыра биләрик.

Рус вә дүнја әдәбијјатынын дилимизә тәрчүмәси ишини дә системә салмаг лазымдыр. Бә'зән гијмәтли әсәрләр тәсадүфи тәрчүмәчиләрә тапшырылыр. Бә'зән дә лазыми әсәрләр кәнарда галыр, икинчи, үчүнчү дәрәчәли әсәрләр тәрчүмә олунур.

Бу үјғунсузлуг театрларымызын сәһнәсиндә дә өзүнү көстәрир. Мә'лумдур ки, халгын театр сәнәти о халгын әсасән милли драматуркијасы үзәриндә јаранмалыдыр. Бә'зи театрларын репертуарында милли драматуркија көлкәдә галыр, тәрчүмә әсәрләри үстүнлүк газаныр.

Сәнәт аләминдә мүхтәлиф јоллар вар. Бу јолларын һансы илә истәсән, кедә биләрсән, лакин ән көзәли одур ки, јолу өзүн ачасан, ачылмыш јолларла кетмәјәсән. Чүнки сәнәтин ән бөјүк дүшмәни тәглидчиликдир. Доғру јол тапмаг үчүн јенә дә ән бөјүк дајаг халгдыр, онун мә'нәвијјатыдыр. Халгы билмәдән, танымадан, мә'нәви дүнјасыны дујмадан онун гәлбинә јол ачмаг, онун севкисини газанмаг чох чәтиндир. Сәнәт бир нечә биличи үчүн дејил, күтлә үчүн, халг үчүндүр. Сәнәткар елә етмәлидир ки, ән дәрин, ән чағдаш, ән габагчыл фикирләри дәгиг олараг халгына чатдыра билсин. Буна көрә дә сәнәт аләминдә ојунбазлыг лазым дејил. Анлашылмаз билмәчәләр јазмаға лүзум јохдур. Ән доғру јол, халгы өз дили илә диндирмәкдир.

Е'ТИРАЗ

(«Азәрбајчан» журналынын редаксијасына)

Һөрмәтли редактор!

Журналынызын 1985-чи ил биринчи нөмрәсиндә Бәкир Нәбијевин бәдии тәрчүмә мәсәләләринә һәср олунмуш «Мә'нәви көрпү е'тибарлы олмалыдыр» адлы мәгаләсиндә мәним рус шаири Степан Шипачовдан еләдијим «Ики тарих» ше'ринин тәрчүмәсиндән дә бәһс едилир. Он сәтирдән ибарәт олан һәмин ше'рдән тәнгидчи ашағыдакы алты мисраны мисал кәтирир:

Я знаю — смерть придет, не разминуться с ней.
Две даты наберут под карточкой моей,
И краткое тире, что их соединит,

В какой-то миллиметр всю жизнь мою вместит.
Что же, если ты мне друг, у гроба повтори,
Что мол, ни в чем длиннот, не выносил старик.

О көстәрир ки, «Ики тарих» ше'ри бу алты мисрадан ибарәтдир.

Мәгаләдә охујуруг: «Б. Ваһабзадә санки өз илһамыны чиловлаја билмир, мүәллифин әвәзинә, онун әсәринә әлавә мисралар, бејтләр јазыр».

Әслиндә, Шипачовун ше'ри, тәнгидчинин дедији кими, алты мисрадан ибарәт дејил, ашағыда мисал кәтирдијим он мисрадан ибарәтдир.

Я знаю — смерть придет, не разминуться с ней,
Две даты наберут под карточкой моей,
И краткое тире, что их соединит,
В какой-то миллиметр всю жизнь мою вместит.
А если бы сложить все пройденное мной,
Я обойти бы смог раз восемь шар земной.

Работать с детских лет вставал я на заре...
Пусть лягут, как стихи, две даты и тире.
И если ты мне друг, у гроба повтори,
Что мол, ни в чем длиннот не выносил старик.

Мән дә бу ше'ри олдуғу кими, ашағыдакы шәкилдә тәрҹүмә етмишәм:

Мән билирәм, өлүм һагдыр, нә демәк олар она?
Ики тарих јазылачаг мәним шәклим алтында.
Ики рәгәм арасында кичик бир хәтт... аһ,
демәк,

Мәним бүтүн һәјатымса бу хәттә јерләшәчәк.
Мән кечдијим о јоллары саптәк узадыб әкәр,
Бир јерә чәмләсәләр
Сәккиз дәфә доланардым бу Јер күрәсини мән.

Инсан өмрү ибарәтмиш балача бир тиредән.
Ушаглыгдан чалышырам мән бә'зән сүбһә гәдәр,
Ики тарих, бир дә о хәтт... көзәл бир ше'рә
бәнзәр.
Достумсанса, табутумун башында де: бу гоча
Узунчулуг еләмәди бүтүн өмрү бојунча.

Инди охучу орижиналла тәрҹүмәни тутушдуруб десин көрәк, орижиналда олмајан һансы мисраны, һансы фикри ше'рә әлавә етмиш, мүәллифин әвәзинә ше'р јазмышам? Чох гәрибәдир ки, тәнгидчинин нәјә әсасән мәнә бу иттиһамы вердијини баша дүшмүрәм...

ДҮШҮНМӘК, ГАНАДЛАНМАГ

Елман Ағаоғлунун «Көрүмләр, дујумлар, дејимләр» адландырдығы әлјазмасында топланан мүдрик кәламлар онун өз афористик фикирләридир. Ән јахшы вә хошакәлән ҹәһәт бурасыдыр ки, бүтүн бу дејимләр һавадан асылы, мүҹәррәд фикирләр дејил, мүәллифин бир јазычы кими мүшаһидәләринин, вәтәндаш кими үрәк јанғысынын гығылҹымларыдыр. Бу дејимләр кәскин ағылдан, дәрин мәнтигдән, әтрафдакы һадисәләрә үрәк көзү илә бахышдан доғмушдур.

Мәним фикримҹә, бу кәламлар һәјат мүшаһидәсиндән, шәхси бахышдан, үрәк јанғысындан доғанда онун тә'сири күчлү олур вә бу һалда о, мүстәгил јашама һаггы да газаныр.

Елманын афоризмләринин бир гисми халг дејимләринин үзәриндә гурулур. Мәсәлән, «Инсан зүлмә табедир» дејиминә башга тәрәфдән јанашмыш, она бу һөкмү рәдд едән бир мәзмун вермишдир: «Инсан зүлмә табедир дејирләр, амма зүлмә табе олан һеч инсан дејил». Бурада мүәллиф «инсан»ла «зүлм» сөзләрини мәнтигин күчү илә ојнатмыш, јердәјишмәдә мәзмунун там әксини тәсдиг етмишдир. Беләликлә, алынан фикир даһа доғру вә даһа мүасир олмагла, өз мәзмуну илә бизи һејрәтләндирир; дүшүнүрсән: мәнтигин мүдахиләси илә фикир тамам дәјишиб нечә көзәлләшә биләрмиш!

Јахуд: «Филанкәсин бир атымлыг барыты вар» халг дејими әсасында дүзәлән афоризмә диггәт јетирәк: «Бир атым барытла да дөјүшә кирмәк олар, һәдәф ејни олса».

Бурада мүәллиф мәнфи мә'нада ишләнән ел сөзүнү һәдәфин ејниләшмәси шәртиндә мүсбәтләшдирмиш, дејимә башга мәзмун вермиш, һәдәфин ејнилији халгын вәһдәти, «халгын вәһдәти исә сел күчүдүр» аталар сөзү илә сәсләшдирмишдир.

Бүтүн афоризмләрдә мүәллифин вәтәндашлыг мөвгеји ачыгајдын өзүнү көстәрир. Бир нечәсини мисал көстәрәк: «Инсан варса, Вәтән вар, Вәтән јохса, инсан да јохдур» — дејиминдә инсанын күчү Вәтәнә бағланыр. Һәгигәтән, инсанын күчү вә гүдрәти доғма Вәтәнә бағлылығындадыр. Вәтәнсиз инсан инсан олдуғуну һисс едә билмәз. Инсан Вәтәниндә инсандыр.

Бу барәдә Һ. Х. Андерсенин мараглы бир һекајәси вар. Һекајәдә дејилир ки, бир өлкәнин бөјүк дәјәрә малик олан пулу бир мүсафирин ҹибиндә башга өлкәјә кәлир. Орада бу пул һеч кәсә кәрәк дејил, һеч кәс она көзүнүн уҹујла да бахмыр. Узун «сәјаһәтдән» сонра «гәрибсәмиш» пул, Вәтәнә гајыдыр, јенидән өз дәјәринә јүксәлир.

«Бизə елə аналар лазымдыр ки, Вəтəн олмағы бачарсынлар». Чүнки Вəтəн ана гучағындан башланыр. Ана тəрбијəси исə өвлады Вəтəнə вəтəндаш едир.

«Вəтəни көзəл көрмəк истəјəнин бир көзү доғма олмалыдыр, бир көзү јад» — дејиминдə доғма көзлə наилијјəтлəримизи көрүб фəрəhлəнмəк, јад көзлə исə Вəтəнə кəнардан бахыб чатышмамазлыгларымызы ислаhа чалышмалыјыг — фикри јығчам вə афористик шəкилдə ифадə олунмушдур.

Башга бир мисал: «Пулун ачмадығы гыфыл јохдурса, пулун тападығы көзү hеч нə ача билмирсə, демəк, халгла фəрдин, вəтəнлə вəтəндашын илишкиси гырылыб». Бу муасир афоризм бүкүнкү мүбаризəмизлə сəслəшəн ағыллы вə тутарлы фикирдир.

Əзилмиш хырда халгларын ишғалчы империализм дүнјасы илə апардығы əдалəтли мүбаризəјə сəс верəн «Шовинистлəрин вердији «бејнəлмилəлчилик дəрси» дејиминдəки бəдии тəзад охучуну сарсытмаја билмəз. Бунунла сəслəшəн ашағыдакы афоризм өз тутуму е'тибарилə чох санбаллы вə бəдии кəламдыр: «Мəhкум өлкəнин вəтəндашлары үчүн бол не'мəтли сүфрə башына вə ад-сана кедəн јол ишғалчынын пачасынын арасындан кечир». Пачанын арасындан кечмəк исə əјилмəк вə алчалмагдыр. Демəк, əјилиб алчалмадан ишғалчыдан тулапајы алмаг мүмкүн дејил.

Е. Ағаоғлунун дејимлəринин бир гисминдə əдəби əсəрлəрин мə'лум гəhрəманларына мүрачиəт едилир. «Почт гутусу»ндан чыхыб Баhадыр бəјə вə Едилја ханыма чеврилирик» дејими, Ҹ. Мəммəдгулузадəнин «Почт гутусу»ндакы Новрузəли вə Ҹ. Ҹаббарлынын «Севил» вə «1905-чи илдə» пјеслəриндəки Едилја вə Баhадыр бəј образларына истинадəн гурулмушдур. Мүəллиф демəк истəјир ки, ингилабдан əввəл «Почт гутусу»ндакы Новрузəли кими савадсыз вə садəлөвh идиксə, инди савадланыб вəтəнин намуслу өвлады олмаг əвəзинə бир гисим башабəла зијалылар Едилја кими мəдəнијјəти əхлагсызлыгда вə Баhадыр бəј кими бошбоғазлыгда көрүрлəр.

Бу дејим əдəбијјатымыза дəриндəн бəлəд олан, онун гајəсини дəрк едəн, бөјүк арзуларла јашајан бир вəтəндашын тəəссүф долу үрəк ағрысынын ифадəсидир.

Сəнəт вə əдəбијјатда əн'əнə вə новаторлуғун маhијјəти вə гајəсини чох дүзкүн дəрк едəн мүəллиф тутарлы бир тəшбеhлə бу мəсəлəјə өз мүнасибəтини билдирир: «həјатда мəним јерими балаларымын тутмасы мəни ағрытмадығы кими мəним севдијим нəғмəнин јеринə онларын севдији нəғмəнин к[illegible]мəси дə мəни ағрытмыр. Бурада мəни јалныз бир чəhəт ағрыда билəр: биз ата-бала олдуғумуз hалда, нəғмəлəримиз ата-бала олмазлар».

Чох ағыллы мөвгедир. Ата илə өвладын нəғмəси ејни олмаја билəр... Бура гəдəр мүəллиф новаторлуғу гəбул етдијини билдирир. Чүнки бунсуз мүмкүн дејил. Лакин бир шəртлə: нəғмəлəр дə ата-бала олмалыдыр, јə'ни өвладын нəғмəси ата нəғмəсини инкар дејил, тəсдиг етмəлидир, даhа доғрусу, јени нəғмə көhнə нəғмəнин үзəриндə гурулуб, ону давам етдирмəлидир. Бу əн'əнə вə новаторлуг hаггында əн доғру мүлаhизəдир.

Ифадəлəрин бир гисми афоризмдəн чох, көзəл дејилмиш бəнзəтмəдир. Лакин бу бəдии дејимин дəјəри hеч дə афоризмдəн əскик дејил: «Очағымда јанан Абшерон газы мəни торпағымын дəрин гатларынын нəғмəлəри илə исидир» — дејими илə Вəтəн газынын истисиндə торпағын дəрин гатларындан, јə'ни кечмишин дəрин гатларындан (чүнки тарихин дəрин гатлары торпагдадыр) кəлəн сəслəри ешитмəклə мүəллиф ана торпаға бəслəдији бөјүк севкисини билдирир. Чүнки Вəтəн өвлады Вəтəнин ади дашында, гумунда, колунда, чөпүндə белə нəсə бир харигүл'адəлик көрүр. Бу көрүм исə јалныз севкидəн доғур. Дејимин икинчи hиссəсиндə — «Азəрбајчан дилини билмəјəнлəр исə ону јалныз мезозој чөкүнтүсү билиб одуна гызыныр» — чүмлəсиндə исə о, Вəтəнин мадди дəјəрлəрини шəхси хејринə јөнəлдəн, онун сəрвəтлəриндəн истифадə едиб дəрд вə гајғысыны чəкмəјəн, Вəтəни Вəтəн олдуғу үчүн дејил, онун мадди тəлəблəрини өдəдији үчүн гəбул едəн наданлара hүчум чəкир. Мүəллифə көрə Азəрбајчан гызы Азəрбајчан дилиндə нəғмə охујур. Бу дили билмəјəн о нəғмəни hардан баша дүшсүн?! Буна көрə дə онлар үчүн Абшерон газы ади мезозој чөкүнтүсүдүр. Бу, əслиндə дə həр јердə белəдир. Лакин Вəтəн өвлады үчүн газ мадди сəрвəтдəн башга həм дə торпағын кечмишиндəн хəбəр верəн мə'нəви сəрвəт — јə'ни нəғмə олмалыдыр. Бу нəғмəни исə вəтəндашын гулағына — ана торпаға бөјүк севки чатдыра билəр. Бу севки јохдурса, газ ади мезозој чөкүнтүсүдүр.

Мəнə көрə ики чүмлəдəн ибарəт бу дејим, көзəл бир ше'рдир. Анчаг бурада сөзлəр дејил, бир-бирини инкар едəн фикирлəр гафијəлəнмишдир.

Јекун оларағ ону демəлијəм ки, Е. Ағаоғлунун дејимлəри вə көрүмлəри мəни həм дүшүндүрдү, həм дə ганадландырды. Белə күман едирəм ки, həчм е'тибарилə бу балача əсəрлəр бөјүк мəтлəблəрə тохундуғундан кениш охучу күтлəсини дə дүшүндүрүб ганадландыра билəр.

БИКАНƏЛИК

Таhирə Кəримованын «Чешмə дуру олмалыдыр» мəгалəси («Коммунист» гəзети, 6 октјабр 1987) мусигисеврəлəри чохдан

бәри нараһат едән мүһүм бир проблемә — мусигимизин чөвһәри вә зирвәси олан муғамын — бөјүк сәрвәтимизин горунмасы проблеминә тохунмушдур. Тәәссүф ки, Үзејир бәјдән сонра бу барәдә чох данышылмыш, лакин аз иш көрүлмүшдүр. Даһи Үзејир бәј «Азәрбајчан мусигисинин әсаслары» китабында муғам хәзинәмизин Азәрбајчан мусигисиндә јерини, мөвгејини ајдынлашдырмагла кифајәтләнмәмиш, бу бүллур чешмәдән истифадә гајдаларыны вә онун ганунларыны да елми сурәтдә мүәјјәнләшдирмишдир. Үзејир бәј өзүндән сонра кәләчәк бәстәкарлар нәсли үчүн һәм өз јарадычылығы илә, һәм дә бу тәдгигат иши илә бөјүк мәктәб гојуб кетмишдир. Чох тәәссүф ки, бу күн бу мәктәб саһибсиз галмыш, онун талеји бизим кими биканәләрә тапшырылмышдыр.

Һәр данышыг дилинин өз грамматик ганунлары олдуғу кими, һәр халгын мусиги дилинин дә өзүнәмәхсус гајда-ганунлары вар. Бура бир чәһәти дә әлавә етмәк лазымдыр ки, елм космополит ола билдији һалда, сәнәт миллидир. Сәнәтин зирвәјә кедән јолу милли руһдан, психолокијадан, милли ән'әнәдән кечир. Чансыз дашын, гајанын, дағын да көкү вар. О ки, гала сәнәт ола. Жанрындан асылы олмајараг бүтүн сәнәт әсәрләри бу мүгәддәс вә позулмаз гануна табедир. Бу гануну позмаг, тәбиәт ганунларына зидд кетмәкдир. Тәбиәт ганунларыны «дәјишмәк», ону «өзүмүзә табе етмәк», ондан «мәрһәмәт көзләмәк» тәшәббүсүнүн ағыр нәтичәләрини көрдүјүмүз кими, сәнәт ганунларыны дәјишмәјин, она зидд кетмәјин дә нәтичәләрини бу әсасда јаранмыш «әсәрләрин» ачыначаглы талејиндән билирик. Дүнјанын ән бөјүк сәнәт әсәрләри милли көк әсасында јарандығына кәрә бәшәри олдуғу һамыја мә'лумдур.

Гәрб мусиги дүшүнчә тәрзи әсасында биздә јаранан «әсәрләр» гуру техниканын нүмајишиндән ибарәт олмуш, үрәкләрә јол тапа билмәмиш, нот кағызлары үзәриндә солуб-саралмышдыр.

Ким дејә биләр ки, Сәмәд Вурғун ше'ри ашыг ше'ринин ејнидир? Бунунла бәрабәр, көк бирдир.

С. Вурғунун вә ашыгларын ејни мөвзуда, ејни формадаяздыглары ше'рләрин (мәсәлән «Дағлар») ганадландығы нөгтә — дајаг нөгтәси ејни олса да, дејим тәрзи, образлар силсиләси вә ән мүһүмү, мәзмун башга-башгадыр. Еләчә дә ким дејә биләр ки, Үзејир бәјин «Сәнсиз»и секаһын, «Севкили чанан»ы исә шуштәрин ејнидир? Анчаг «Сәнсиз» секаһ көкүндә, «Севкили чанан» исә шуштәр көкүндә јазылмышдыр. Муасир, јүксәк, профессионал сәвијјәдә.

Муғамлара биканәлијин сәбәбләри чохдур. Мән јалныз бир нечәсини гејд етмәк истәјирәм. Биринчиси, милли варлыға, мә'нәви сәрвәтләримизә — дилимизә вә тарихимизә биканәликдән доған милли ниһилизм. Мән дејәрдим ки, бу милләтчилик гәдәр горхулу просесдир. Икинчиси будур ки, мүасир кәнчлик чидди, дүшүндүрүчү мусигидән чох, јүнкүл, ритмик мусигијә мејл көстәрир. Әлбәттә, бу кәнчлијин тәбиәтиндән кәлән тәбии һалдыр. Лакин буну бир гәдәр дә биз дәринләшдиририк. Мән радио вә телевизијада кәнчләр үчүн ајрылмыш хүсуси верилишләрин әлејһинәјәм. Мәсәлән, «Кәнчләр үчүн мусиги» верилиши нә демәкдир? Кәнчләри орта вә јашлы нәсилдән ајырмаға лүзум вармы? Онда кәнч нәсил нечә јетишә биләр? Кәнчләрин јетишмәсини биз онларын өз өһдәсинәми бурахмалыјыг? Мә'лумдур ки, дәрин фәлсәфи симфоник әсәрләри вә әләлхүсус муғамлары дәрк етмәк үчүн мүәјјән һазырлыг лазымдыр. Јалныз кәнчләр үчүн олан хүсуси јүнкүл ритмик мусиги илә тәрбијәләнән кәнч бу чидди мусигини нә заман гавраjачаг? Мә'лумдур ки, һәгиги сәнәт јаш танымыр.

Әлбәттә, мән бунунла јүнкүл мусигини инкар етмәк фикриндә дејиләм. Чүнки Мотсарт, Бетһовен, Шуберт кими чидди жанрда ишләјән бөјүк устадлар да јүнкүл рәгс мусигиләри бәстәләмишләр. Д. Шостакович монументал симфоник әсәрләрлә јанашы театр вә кино үчүн дә әсәрләр јазмышдыр. Сон заманлар јалныз биздә дејил, бүтүн дүнјада естрада мусигиси адына јаланчы базар сәнәти мејдана кәлмишдир. Бу барәдә «Правда» гәзети (3 феврал 1986-чы ил) һаглы олараг јазыр: «Мусигичиләрдә истеријa јаранмышдыр. Чалан да гышгырыб тулланыб дүшүр, охујан да, һәлә динләјән дә».

Сон заманлар биздә јаранан маһныларын әксәријјәти мејхана ритми үстүндә јазылыр. Белә маһнылары динләјәндә сәнәтдән икрәнирсән. Билмирсән гаршында охујан ханәндәдир, јохса рәггасә. Белә маһныларын сөзләри исә ше'рдән, сөздән чох ритм тутан гәлибә бәнзәјир. Бу саһәдә өзбашыналыг о јерә чатыб ки, һәвәскар бәстәкарларын вә шаирләрин тоггушдурдуғу чәфәнк «маһнылар» халг маһнысы ады илә ефирә бурахылыр.

Әли Бајрамлы рајонунун өзфәалијјәт ансамблында охунан бир маһныдан ики сәтри мисал кәтирмәк истәјирәм:

Сәнсиз көзүм олур думан,
Сәнсиз әлим чалыр каман.

Бу сөзләри јазанын «шаирлији» мә'лумдур. Бәс бу сөзләрә маһны бәстәләјәнин вә охујанын зөвгү һардадыр?

Сәбәбләрдән бири дә будур ки, муғам ифачыларымыз савадсызлыг учбатындан муғаматы һөрмәтдән салырлар. Хanәндәләрин муғам сәнәтинин инчәликләрини баша дүшмәмәләринин, ону лазыми сәвиjjәдә дуjа билмәмәләринин нәтичәсиндә муғам сәнәти динләjичиләрин көзүндән дүшүб. Дүнjа консерваториjаларында классик бир операдан бир ариjаны дүзкүн охумаг үчүн мүғәнниләр илләрлә чалышдыглары һалда бир дәскаһына онларла ариjа сығыша билән муғамы исә бизим хanәндәләр мүталиә етмәдән, ифа гаjдаларыны мүкәммәл мәнимсәмәдән охумаға чәсарәт едирләр. Һәр тәсадүфи охуjана муғам тапшырмаг халг сәнәтинә һөрмәтсизликдир. Дәрин мусиги тәһсили олмаjан, савадсыз вә тәсадүфи адамлары аз-чох сәси олдуғуна көрә ефирә чыхармаг, филармониjа сәһнәсинә бурахмаг, халга, онун миниллик мә'нәви сәрвәтинә хәjанәтдир. Кечмишдә ашыглар вә хanәндәләр устад ашыгларын вә устад хanәндәләрин jанында илләрлә шакирдлик едиб, мусиги тә'лими кечмәмиш онлары тоjа вә ел мәчлисләринә бурахмаздылар. Бу бөjүк ән'әнәни ниjә унутдуғумузу һеч чүр баша дүшмәк олмур.

Баша дүшмәк олмур ки, нә үчүн бу вахта гәдәр Азәрбаjчан консерваториjасында муғам кафедрасы олмасын? Онун әсаслары елми сурәтдә өjрәнилиб тәләбәләрә өjрәдилмәсин. Өмрүндә әлинә тар көтүрмәjән, муғамын бүтүн нөвләрини вә кушәләрини инчәлиjинә гәдәр билмәjән, муғамла әкиз олан әруз вәзнини, онун бәһрләрини, халг мусигисинин руһундан доған һеча вәзнини, онун мүхтәлиф шәкилләрини билмәjән бәстәкара нечә Азәрбаjчан бәстәкары демәк олар? Азәрбаjчан консерваториjасынын бирчә факүлтәсинин белә дәрс програмында Азәрбаjчан әдәбиjjатынын олмамасыны нә илә изаһ етмәк олар?

Мән бәстәкарларымызла чох ишләмишәм. Онларын әксәриjjәти нә классик, нә дә мүасир ше'римизи билмир. Мән десәм ки, һеч ана дилини дә билмир, тәәччүбләнмәjин. Дилин көзәллиjини дуjмаjан, сөзләрин сәс аллетрасиjасындан хәбәри олмаjан, әрузу һеча вәзниндән сечә билмәjән «бәстәкар»ын бу халг үчүн мусиги бәстәләмәк мәһарәтинә күлмәмәк мүмкүндүрмү?

Бүтүн бу дедикләримиз барәдә дәриндән дүшүнмәк вахты чохдан чатмышдыр.

БӨJҮК ДИРИЖОР

Тәхминән 60-чы илләрин әввәлләриндә маестро Ниjази филармониjаjа jеничә директор тә'jин олунмушду. О, бу вәзифәни гәбул етдәндән сонра филармониjанын һәjатында бир дөнүш jаратмаг үчүн jалныз бәстәкар вә мусигичиләрлә деjил, һәм дә

шаир вә jазычыларла мәсләһәтләшир, jени тәшәббүсләр ирәли сүрүрдү. Һәмин күнләрдә маестро зәнк чалыб мәни jанына чағырды. Вә'дәләшдиjимиз вахт кабинетиндә көрүшдүк. Мән jени вәзифәjә сечилмәси мүнасибәтилә ону тәбрик едиб уғурлар диләдим.

— Тәк әлдән сәс чыхмаз, уғур үчүн әл-әлә вермәлиjик, — деди.

Доғрусу, тәәччүбләндим. Филармониjаjа мәним нә кими көмәjим дәjә биләрди? Һеjрәтими үзүмдән охуjан маестро мәтләбә кечди:

— Филармониjада ше'р кечәләри кечирмәк истәjирәм. Буна нечә бахырсан?

Дәрһал чаваб верә билмәдим. Чүнки консерт үчүн, охуjубчаланлар вә рәггаслар үчүн jаранмыш бир мүәссисәдә ше'р охумағы ағлыма сығышдыра билмирдим. Халгымызын ше'р вурғуну олдуғуну, көрүшләрдә бизи саатларла динләдикләрини билсәм дә... Амма... Бу «амманы» аjдынлашдырмаг истәдим:

— Билет сатачагсыныз, jохса?..

— Бәли, билет сатачағыг.

— Доғрусу, инана билмирәм ки, чамаат ше'р динләмәк үчүн билет ала.

— Амма мән инанырам. Ше'р дә башга чүр мусиги деjилми?

Мән сәнәтинә вә шәхсиjjәтинә дәрин һөрмәт бәсләдиjим, эгидәсинә инандығым бөjүк сәнәткарын сөзүнүн үстүнә сөз гоjа билмәдим.

О, бир гәдәр дә ирәли кедәрәк:

— Өзү дә сәндән башламаг истәjирәм, — деjинчә мәни сојуг тәр басды. Дилим топуг чала-чала:

— Бәлкә мәни сонраjа сахлаjасыныз?

— Елә шеj jохдур. Кет, һазырлаш.

Дахилән бу тәклифә һеч чүр разы олмасам да е'тираз едә билмәдим. Суjум сүзүлә-сүзүлә кабинетдән чыхдым.

Бир нечә күндән сонра афишалар асылды. Тә'jин олунан күн jахынлашдыгча горхум артыр, һәjәчан кечирирдим. Әслиндә өз шәртлиjимдән чох, маестронун мәним jарадычылығыма олан инамынын гырылмасындан горхурдум.

Нәһаjәт, тә'jин олунан күн чатды. Филармониjанын гапысы ағзында jүзләрлә адамын билет ахтардығыны көрүнчә өзүмә кәлдим. Мәни кабинетиндә гаршылаjан Ниjази күлә-күлә:

— Һә... инди инандынмы? Ики күндүр, кабинетдә отура билмирәм, зәнк чалыб билет истәjирләр. Демәк, тәшәббүсүмүз баш тутду, бу иши давам етдирмәк лазымдыр, — деди.

Jаj бинасында ше'р кечәси башланды. Профессор Әкрәм Чәфәр jарадычылығым һаггында; гысача данышыб сөзү мәнә верди.

Мән ше'р охудугча, көзүм балкондан мәнә бахыб алгышлардан фәрәһләнән Нијазидә иди...

Кечәдән сонра маестро бир нечә шаир достумла бәрабәр бизи евинә дә'вәт етди... Нијази ушаг кими севинир, ше'рләр барәдә фикрини сөјләјирди.

Бундан сонра биз достлашдыг. Ајда ән азы 2 дәфә ја биздә, ја онларда, јахуд да үмуми достумуз профессор Н. Рзајевкилдә көрүшүр, сәнәт вә әдәбијјат һаггында фикир мүбадиләси едәрдик. Мәчлисләрин диггәт мәркәзиндә һәмишә Нијази олса да о, данышмагдан чох динләмәји севәр, һуш-кушла бизә гулаг асар, өзүнү сон дәрәчә ади вә садә апарар, үстүнлүјүнү вә бөјүклүјүнү һисс етдирмәјә чалышмазды.

Нијазинин Үзејир бәј һаггындакы фикирләри инди дә мәним гулағымда сәсләнир. О, Үзејир бәјин бөјүклүјүнү Азәрбајчан профессионал мусигисинин әсасыны гојмасы илә бәрабәр, «нечә» гојмасында көрүрдү. Мәтләб бу «нечә»нин үстүндә иди. О, һәмишә дејәрди ки, буну билмәк үчүн Үзејир бәјин «Азәрбајчан мусигисинин әсаслары» китабыны дәриндән өјрәнмәк вә бу барәдә хејли дүшүнмәк лазымдыр. О дејәрди ки, бу китаб јалныз бәстәкарларын дејил, бүтүн сәнәт вә әдәбијјат хадимләринин дә столүстү китабы олмалыдыр. Чүнки бу китабда сәнәтин јоллары вә үсуллары дејил, һәм дә вәзифәси вә мәгсәди ајдынлашдырылыр. О дејәрди ки, Үзејир бәј сәнәтин бөјүклүк дәрәчәсини онун халг һәјатына нә дәрәчәдә нүфуз етмәсиндә көрүрдү. Үзејир бәј сәнәти халгдан, онун фикир вә дујғуларындан кәнарда тәсәввүр едә билмирди. Бунун ән көзәл сүбуту исә онун өз әсәрләридир. Үзејир бәј бүтүн варлығы илә өз халгынын нәғмәкары олдуғу үчүн, һәм дә бүтүн бәшәријјәтин севимлисидир.

Нијазинин Үзејир бәј һаггында дедикләрини о заман ејнән күндәлијимә көчүрмүшәм. Инди онлары варагладығым бу күнләрдә танынмыш болгар јазычысы Станислав Сивријевин сәнәт вә әдәбијјат һаггындакы гејдләрини охујурдум. Фикирләрин нә гәдәр үст-үстә дүшдүјүнү көрдүјүмдән, ону ејни илә бура көчүрмәји лазым билдим: «Дүнја елә јазычылара биканәдир ки, онларын јарадычылығы, үмумән демиш олсаг, доғма торпағын әтриндән, өз халгынын руһуну дәрк етмәкдән мәһрумдур. Гоголу вә Достојевскини гејри-рус јазычысы тәсәввүр етмәк ағласығмаздыр; Екзүпери илијинә гәдәр франсыздыр; Ботев вә Захари Јожеф мачардырлар. Бу, һәр бир бөјүк сәнәткара аиддир. Ја да әксинә: бүтүн чәһәтләри космополит бүлөв дашы илә һамарланмыш јабанчы нә өз халгына мәхсусдур, нә дә дүнјаја».

Тәпәдән дырнаға гәдәр өз халгынын оғлу олан Үзејир бәј мәһз буна көрә дә ејни заманда бәшәријјәтә мәхсусдур. Нијази дә Үзејир бәји мәһз бу бахымдан гијмәтләндирәрди.

Мән «Муғам» поемасы үзәриндә ишләркән бир чох мусиги хадимләринә, о чүмләдән Нијазијә мүрачиәт етдим. О, фикрини изаһ етмәк үчүн саатларла Үзејир бәјин фикирләриндән мисал кәтирәр вә бу әсасда мәнә муғамларын маһијјәтини ачмаға чалышарды.

Нијази халг мусигисини дәриндән билирди демәк чох аздыр. Халг мусигиси онун гәлбиндә дөјүнүр, нәбзиндә вурурду. О, халг мусигиси илә јашајыр, онунла бир нәфәс алырды. Мән онун кәнч бәстәкарлара вердији мәсләһәтләрдә дәфәләрлә бу мәсәләјә тохундуғунун шаһиди олмушам.

Гәрибә инсан иди бизим Нијази. Онун мараг даирәси һәддиндән артыг кениш иди. О, ејни мәһәббәтлә әдәбијјаты вә поезијаны севир вә бу барәдә хоруз сәси ешитмәјән гәрибә фикирләр сөјләјирди. Идманын атычылыгдан тутмуш, үзкүчүлүјә гәдәр, акробатикадан тутмуш гылынч ојнатмаға гәдәр бүтүн нөвләрини билир вә дүнјанын идман улдузларынын һәјаты илә мараглапырды.

Нијази һәм ана дилини, һәм дә рус дилини инчәликләринә гәдәр билирди. О, халг дилиндән узаг, сүн'и китаб дилинин әлејһинә иди. Бир дәфә јени нәғмәләрин мүзакирәси үчүн бир нечә шаири вә бәстәкары «Коммунист» гәзетинин редаксијасына чағырмышдылар. Мүзакирә башламамышдан әввәл Нијази гәзетләрин дилиндән шикајәтләниб бир нечә мисал чәкди вә көстәрди ки, бу ифадәләр тәрчүмәдән кәлән, дилимизин тәбиәтинә зидд дејимләрдир. Белә сахта дејимләрдән гачмаг, халгын чанлы данышыг дилинә сөјкәнмәк лазымдыр.

Нијазинин данышыг мәдәнијјәти, тәләффүз тәрзи ону динләјәнләри һејран гојарды. Онун чох сәлист, рәван вә дузлу данышығы варды. Сөзләри, дејимләри зөвглә сечәр, тәмиз данышмаға, чүмләләринә әчнәби дејимләри гатмамаға чалышарды. Онун нитгиндә дә көзәл бир аһәнк вә сирли бир мелодија варды.

Нијази дүнјада баш верән ирили-хырдалы бүтүн сијаси һадисәләри әсл дипломат кими тәһлил етмәји дә бачарырды.

Јахшы јадымдадыр, Түркијә сәфәриндән јеничә гајытмышды. Евләриндә көрүшдүк. Түркијәнин о заманкы сијаси вәзијјәтинә Нијази елә тәһлил верди ки, мән онун сијаси көрүшүнә, дүнја һадисәләрини гијмәтләндирмә исте'дадына мәәттәл галдым вә јухарыдакы «дипломат» ифадәсини ишләтдим. Нијази гашларыны чатыб деди ки, бизим һамымыза дүнја ишләриндән дүзкүн нәтичә чыхаран, һадисәләри дүзкүн гијмәтләндирән сијаси мәдәнијјәт дә лазымдыр. Она көрә ки, сијаси мәдәнијјәти олмајан, бу саһәдә јетишмәјән халг нә өзүнү дәрк едәр, нә дә сабаһа дүзкүн баха биләр. Мәнчә, вәтәндашлыг гејрәти һәм дә сијаси мәдәнијјәтдән башланыр.

О, әсл ичтимаи хадим кими, республикада чәрәјан едән һадисәләрә биканә галмаз, ја рәсми, ја да гејри-рәсми сурәтдә она дәрһал өз мүнасибәтини билдирәрди.

Зиддијјәтли вә мүрәккәб шәхсијјәт иди Нијази... Севинчиндә кәдәрини, кәдәриндә севинчини, гәзәбиндә сакитлијини, сакитлијиндә гәзәбини јашајарды... Ону дәриндән танымаг, ичиндәки туфаны билмәк чәтин иди. Буна көрә дә о, чохларына анлашылмаз вә гәрибә көрүнүрдү. Әсл бөјүк исте'дадлар белә олмурму? Онун дилини, үрәјиндән кечәнләри өмүр јолдашы Һәчәр ханым гәдәр билән јох иди. Һәчәр ханым һәјат јолдашындан чох, бир ана кими онун назы илә ојнар, она һәр гајғыны көстәрәрди. Буна көрә дә биз һәмишә бу бөјүк исте'дады горудуғуна көрә Һәчәр ханыма миннәтдар идик.

Нијазинин ән бөјүк хидмәтләриндән бири дә симфоник мусигини тәблиғ етмәси иди. О, сөһбәтләриндә кениш халг күтләсинин симфоник мусигини лазымынча дәрк едә билмәмәсини үрәк ағрысы илә дејәр вә әмәли ишиндә бу чатышмамазлығы арадан галдырмаға чалышарды. Буна көрә дә о, рәһбәрлик етдији симфоник оркестрлә тез-тез рајонлара гастрола чыхар, Азәрбајчан бәстәкарларынын симфонијалары, хүсусилә симфоник муғамлар, Бах, Бетһовен, Чајковски, Мотсарт кими даһиләрин әсәрләри барәдә мүтәхәссисләрә мүһазирәләр охутдурар, сонра исә изаһ олунан әсәрләри чалдырарды.

Мән ону симфоник оркестрин рәһбәри кими дәфәләрлә Шәкидә, Ағдамда, Шушада көрмүш, чамаатла үнсијјәтинин шаһиди олмушам. Бүтүн башга хидмәтләри илә бәрабәр Нијазинин бу хидмәти онун јарадычылыг биографијасында хүсусилә гејд олунмалыдыр.

Һәр шејлә марагланан, чохсаһәли хидмәти олан Нијази пулт архасында исә јалныз вә јалныз дирижор иди. Өзү дә нечә дирижор! Симфоник мусигинин инчәликләрини дәриндән баша дүшмәјән, лакин Нијазинин дирижорлуғуну сејр етмәк үчүн симфоник консертләрә кәлән адамлар танıјырам. Бармагларынын титрәјишиндән, сифәтиндәки чизкиләрдән, көзләриндәки атәшдән сәс телләри сүзүлән маестро пулт архасында һамыны сеһрләр, мусигинин е'чазкар дүнјасына апарарды.

«Короғлу»нун увертүрасы! Бу даһијанә әсәри Нијази һимн сәвијјәсинә галдырмышды. Ким ону Нијазинин ифасында динләмәјибсә, демәк, о, һәмин әсәрин бүтүн инчәликләрини јашамајыб. Увертүраны дәриндән баша дүшмәк, орадакы чылғын дујғулары, сәсләр арасындакы чалар сәсләри динләјичијә там чатдырмаг үчүн јалныз Нијази үрәји, Нијази чубуғу лазымдыр. Нијази үрәјиндән кечмәјән увертүра мәним үчүн натамамдыр. Елә бил, бөјүк Үзејир бәј «Короғлу»ну бөјүк Нијазинин чубуғу үчүн јарадыб. Мән бу әсәри јүз дәфәләрлә динләмишәм. Јенә һәр күн, һәр саат динләмәјә һазырам. «Короғлу» увертүрасынын сәдалары алтында бөјүк бир халгы ән бөјүк идеаллар уғрунда мүбаризәјә галдырмаг олар! Мән радиода да бу әсәри динләркән архасы мәнә гарангуш ганадлы, гара костјумлу Нијазинин мусигинин тә'сириндән чадар-чадар олмуш үзү, титрәјән бармаглары көзләрим өнүндә чанланар. Бир сөзлә, Азәрбајчаны Үзејир бәјсиз, Үзејир бәји дә Азәрбајчансыз тәсәввүр етмәк мүмкүн олмадығы кими, «Короғлу»ну Нијазисиз, Нијазини дә «Короғлу»суз тәсәввүр етмәк чәтиндир.

Белә бир инсан, белә бир сәнәткар иди бизим әзизимиз, маестро Нијази!

МАҺНЫ

Нәғмә мусигинин ән күтләви жанрыдыр. Бә'зән бөјүк бир романын дејә билмәдији мәтләби кичик бир маһны дејә билир. Бу чәһәтдән бизим халг маһныларымыз чох мараглыдыр. «Кирдим јарын бағчасына», «Аман овчу, вурма мәни», «Күчәләрә су сәпмишәм», «Пәнчәрәдән даш кәлир» кими сүжетли маһнылар һәм дә маһир бир рәссамын чәкдији чанлы вә тә'сирли лөвһәләрдир. Бу маһныларда халгын мә'нәви дүнјасы, психолокијасы, характери јашајыр. Халгын дили кими мусигиси дә онун руһундан, характериндән хәбәр верир. Әслиндә мусиги дә халгын дилидир. Үзејир бәјин дедији кими «мусигинин еһтирaслы дилиндә нитгә нисбәтән јүзгат артыг енержи вардыр».

Халг маһнылары әчдадларымызын бу күнә кәлиб чатан тәфәккүр вә әхлаг дәрслијидир. «Пәнчәрәдән даш кәлир» маһнысыны сәтир-сәтир тәһлил етсәк, бу маһныда халгын әхлаг нормаларынын јашадығыны, халгын психолокија вә характерини көрәрик. Маһныларда ејни заманда маһнынын јарандығы заманын, дөврүн нәбзи вурур. Бу нөгтәдә маһны ичтимаиләшир.

Маһны гәдәр инсанлары бир-биринә бирләшдирән, онлары бир-биринә доғмалашдыран икинчи бир сәнәт нөвү танымырам.

Профессионал маһны жанрымызын тарихинә өтәри нәзәр салсаг, орада чох көзәл инчиләр тапарыг. Ф. Әмировун «Күләрәм күлсән», «Көј көл», С. Рүстәмовун «Баһар олсун», «Һардасан», Тофиг Гулијевин «Үзүјүмүн гашы», «Сәнә дә галмаз», «Гурбан адына», Ч. Чаһанкировун «Ана», «Корун маһнысы» вә с. нәғмәләр бу күн дә халгымызын дилиндән дүшмәјән классик маһны нүмунәләридир.

Чох тәәссүф ки, бу көзәл ән'әнә бу күн зәифләмиш, маһнымы-

за мејханадан кәлән, халгын руһуна јад ритмик јүнкүллүк дахил олмушдур. Сон заманлар елә бу профессионал бәстәкарларымыз нәғмә жанрынын талејини һәвәскар бәстәкарлара, өзфәалијјәт дәрнәкләринә тапшырмышлар.

Бу савадсыз һәвәскарлар маһныларында истәдикләри ојуну чыхарыр, жанрын башында турп әкирләр. Мүәјјән манеәјә раст кәләндә өз чызма-гараларыны халгын адына чыхарыр, «халг маһнысы» ады илә ефирә вә консерт салонларына јол тапырлар.

Онларын ефирә јол тапмасында биз һамымыз күнаһкарыг. Маһны адына верилән чәфәнкијат халгын зөвгүнү ендирир, беләликлә, биз көзәл маһны ән'әнәси олан халгымыза хәјанәт етмиш олуруг. Дәһшәт о јерә кәлиб чатыб ки, инсаны учалдан, дүшүндүрүб ганадландыран профессионал маһнылар, бизим консерт салонларымыздан говулмушдур. Зөвгләр о гәдәр корланмыш ки, әсл, көзәл маһныларын хиридары азалмыш, динләјичиләрин әксәријјәти диринки маһныларын әсири олмушдур. Инди бизим вәзифәмиз бу зөвгсүзлүјә мүһарибә е'лан етмәкдир.

ТӘӘССҮФ

Бир дәфә бөјүк сәнәткарымыз Нијази Вагиф Мустафазадә һаггында «Биз онун гәдрини билмәдик» деди... Мән Нијазинин фикринә дә, зөвгүнә дә һөрмәт едир вә она инанырдым. О, бу сөзү наһаг демәзди... Сарсылдым. Һәм дә она көрә ки, о, бу сөзлә мәнә 15—20 ил әввәлки бир әһвалаты хатырлатды.

...«Севил» ансамблы јеничә јаранмышды. О заман мән радио вә телевизија комитәсиндә бәдии шуранын үзвү идим. Ансамблын јени бир ифасына гулаг асдыг. Мән бу ифадан бир шеј анламадым вә сусдум. Лакин башга үзвләр, даһа доғрусу, мусигичиләр ифанын зәиф олдуғуну, даһа доғрусу, бу ифада халг маһнысынын тәһриф олундуғуну дедиләр. Мө'тәбәр мусигичиләрин рә'јиндән сонра мән дә онларла разылашдығымы билдирдим. Вагиф дејиләнләрлә разылашмајыб мәгсәдини изаһ етмәјә башлады. Бәдии шуранын о заманкы сәдри әсәбиләшиб онун сөзүнү кәсди. Вагиф пәрт олуб чөлә чыхды. Бу, мәним Вагифлә илк көрүшүм иди... Сон көрүшүм исә вәфатындан сонра ону баша дүшмәјимдән доған тәәссүф һиссимдән јаранмыш образы илә гаршылашмам иди. Инди мән онун һәр ифасыны динләдикчә онунла илк көрүшүм, һәмин үрәк ағрыдан вәзијјәт, јенидән јада дүшүр, һардаса мәни ағрыдыр.

Мән чаз сәнәтини, бу сәнәтин инчәликләрини билмәдијимдән Вагиф сәнәтинә биканә олмуш, ону милли сәнәтимизә јад шеј

кими анламышам. Ахы инсан билмәдијинин дүшмәни олур. Билмәдијинә дүшмән олмаг исә мәһдудлугдур, јарымчыглыгдыр. Инди заман кечәндән сонра, буну е'тираф етмәјә нә вар ки... Бөјүклүк ондадыр ки, о заман сәнин баша дүшмәдијини баша дүшәнләрин ағлына, һиссинә шүбһә етмәјәсән, ајыбына кор олуб кәнара чәкиләсән.

Бу јахынларда достларымдан бири мәнә Вагифин лент јазыларындан бирини кәтирди. Динләдик вә мән сарсылдым. Сарсылмағымын ики сәбәби варды. Биринчи, мусигинин тә'сири, икинчи исә... Мәним бу вахта гәдәр бу сәнәтә биканәлијимдән доған тәәссүф һисси. Ахы, мән өзүмү әсл мусигинин дәлиси зәнн едирдим. Ахы, мән муғамларын инчәликләрини хырдалајыб ачмаға чалышдығым «Муғам» поемасынын мүәллифи идим... Бәлкә мән мәһз Гәрб гарышығына көрә Вагиф сәнәтинин милли тәрәфини — муғам көкүнү көрә билмәмишәм? Ахы әкәр белә исә бәс онда нечә ола биләр ки, ән көврәк анларымда Һајдын, Бахын, Бетһовенин, Мотсартын, Рахманиновун әсәрләри илә тәсәлли тапмыш, онлары баша дүшмүш, өзүмүнкүнү инкар етмишәм?

Мәнимлә бир шәһәрдә јашајыб-јарадан, дәлиси олдуғум муғаматла нәфәс алан, о көкдән учалан ел маһныларыны мүасир дилдә бизә чатдыран бу көзәл сәнәткарын бөјүклүјүнү өзү сағикән дәрк етмәмәјимин сәбәби нә имиш көрәсән? Нијә о заман мән ону севиб онун алышыб јанан үрәјинә хош бир сөзлә дә олса су чиләмәмишәм? Инди буна нә гәдәр һајыфсылансам да ел демишкән, далдан атылан даш топуға дәјәр. Јүз сөз бир борчу өдәмәз. Тојдан сонра нағара.

Инсан тәбиәти гәрибәдир. Һәмишә бөјүклүјү кәнарда ахтарырыг. Чеховун «Попрегуни» һекајәсиндә олдуғу кими...

Инди исә тәәссүфдән башга әлимдән һеч нә кәлмир. Тәәссүф исә бизи һәмишә ич дүнјамызын тәфтишинә, тәһлилинә апарыр. Мә'нәви дүнјамыза сәјаһәтә чыхыб өзүмүз өзүмүзү тәһлил едәндә биз өзүмүз өзүмүз үчүн јенидән ачылырыг. Буна көрә дә инди Вагиф сәнәтини вахтында дәјәрләндирә билмәдијимә көрә ичимдә баш галдыран тәәссүф һисси мәни бу барәдә дүшүнмәјә мәчбур едир.

Мән бир мусиги һәвәскары кими һәлә илк кәнчликдән јалныз Гәрб «јүнкүл» мусигисини дејил, өз милли «јүнкүл» мусигимизи дә севә билмәмишәм. Һиссләрим һәмишә ағыр, дүшүндүрүчү, чидди мусигијә көкләниб. Јалныз мусигијә дејил, әдәбијјата да мүнасибәтим белә олуб. Белә ки, мән сатираны бөјүк әдәбијјат һесаб етмәмишәм. Буна көрә дә чаз мусигиси илә һеч заман марагланмамышам. Әлбәттә, бу биртәрәфлиликдир. Она көрә биртәрәфлиликдир ки, жанрлары «јүнкүл» вә «ағыр» дејә гаршы-гаршыја гојмаг олмаз. Мәшһур совет дирижору Г. Рождест-

венски «Һәм чаз, һәм дә симфонија» мәгаләсиндә («Огонјок» журналы, 1986, № 18) чох һаглы олараг Һајдн, Мотсарт, Бетһовен вә Шуберт кими чидди жанр сәнәткарларынын әсәрләриндә белә чаз әламәтләри олдуғуну көстәрир. Мән әввәлләр ола билсин ки, заһири әламәтләрә даһа чох әһәмијјәт вердијимдән маһијјәти унутмушам.

Бәс инди нә олду ки, мән бирдән-бирә Вагифи, онун сәнәтинин инчиликләрини баша дүшәси олдум? Јол садәдән мүрәккәбәдир, мүрәккәбдән садәјә дејил. Мүрәккәб симфоник әсәрләрин, програм мусигисинин көзәллијини, маһијјәтини кәнчлијиндән севән, гаврајан, чаз мусигисини ушаглығындан севмәли иди. Амма әксинә олуб. Инди јашымын камиллик дөврүндә чаз сәнәтини севмәјәми башламышам?

Мәсәлә бурасындадыр ки, инди мән шүурлу олараг Вагифин мусиги тарихимиздә еләдикләринин маһијјәтини дәрк етмиш, бу јолун вачиб олдуғуну баша дүшмүшәм. Бу сәнәтин маһијјәти нәдән ибарәтдир? — суалына инди чаваб верә биләрәм.

Вагиф бизим милли мусиги дилимизи гәрб мусиги дилинә чевирмиш, Азәрбајчан торпағынын, иглиминин јетирдији «Гызыл Әһмәд» алмасыны гәрб торпағында, бизим гушларын чәһ-чәһини гәрб көјләриндә сәсләндирмиш, бизим гәлбимизлә авропалы гәлби арасында көрпү салмышдыр. Мусигимизи дүнјаја танытмағын јеканә јолу ону гәрб дилинә, гәрб дејим тәрзинә чевирмәји бачармагдыр.

Нечә ола биләр ки, биз классик вә мүасир әдәбијјатымызы Авропа дилләринә чевириб онлары дүнјаја чатдырмаг истәдијимиз һалда мусиги фолклорумузу гәрб дилләринә чевирмәк арзусунда олмајаг? Бу мә'нада мән Вагиф Мустафазадәнин еләдикләрини мусиги-нәғмә тәрчүмәси адландырардым. Бир гәдәр дә дәгиг десәк, Вагиф милли мусигимизин дүнја дилләринә мүтәрчими олмушдур:

Әслиндә бүтүн мусиги вә әдәби жанрларын, ејни заманда инчәсәнәтин бүтүн нөвләринин көкү, һәдәфи вә мәгсәди ејнидир. Анчаг һәр халгын өз сәнәт дили вар. Әдәби әсәрләрин дилини башга халг анламадығы кими, бир халгын сәнәт дилини дә (көтүрәк мусигисини), башга халг анламаја биләр. Мәсәлән, бизим муғамлары башга халгын анлаја билмәмәси бу мә'нада тәбиидир.

Мусиги аләминдә халглар арасында бир-бирини анламаг көрпүсүнү салан бизим Вагифимиз олду!

«Лачын» халг маһнысынын Вагиф јозумуну дәфәләрлә динләмишәм. Бу јозумда көк Азәрбајчан мусигиси, көкдән чүчәрән будагларын үстүндәки јарпагларын хышылтысы исә мүасир гәрб дилидир. Јахуд «Сона ханым», «Губанын ағ алмасы», «Күлабатын», «Күлоғлан» кими халг маһныларымыз чаз ритминдә тамам јени рәнк алыб әсримизлә сәсләшир. Елә бил гәдим бабаларымызын мәишәти телефон, телевизор әсринә говушур, гәдим руһ вә психолокија мүасир либасда — мүасир дүнјамыздан һәјат вәсигәси алыр. Бу ритмдә гәдим маһнылары динләдикчә биз өзүмүз дә көкүмүз үстүндә мүасирләшир, гәлбимиз әсрин аһәнкинә көкләнир. Бу гәдим маһныларын руһу, психолокијасы бизим ганымызда дөвр етдијиндән мүасир ритм дујғуларымызы әсрин аһәнкинә ујарлајыр, дүнјаја көһнә мүнасибәтимизи дә јениләшдирир, мүасирләшдирир.

Бир сөзлә, Вагиф бизим мусиги дилимизи чаз мусигиси илә синтез еләди. Бу синтез олмадан милли руһумузун ифадәси олан муғамлар вә халг маһнылары башга халгын үрәјинә јол тапа билмәзди. Мәнчә В. Мустафазадәнин халгымыз гаршысындакы ән бөјүк хидмәти мәһз бундан ибарәтдир.

Вагиф һаггында јазанларын демәк олар ки, әксәријјәти ону «Лирик чазмен», «Һәзин пианочу» адландырыр. Бу лирика вә һәзинлик һеч шүбһәсиз онун сөјкәндији муғам торпағындан кәлир. Вагиф өзү јазыр: «Мәним мусигимин, чазымын көкү муғамдыр».

Дүшүндүкчә адамы һејрәт көтүрүр. Гәрбин ән мүасир, ән модерн мусиги жанры олан чазы (ритмик) Шәргин ән гәдим мусигиси олан муғам фәрјады (һәзин) илә чалаг етмәк, ритм илә һәзинлији бирләшдирмәк нә гәдәр бөјүк дүшүнчә вә усталыг тәләб едир. Бу бөјүк ишин јоллары вә үсулу һеч бир нәзәријјә китабында, һеч бир мусиги мүнтәхәбатында јазылмамышдыр. Бунун үчүн үрәк милли зәминә көзәкөрүнмәз телләрлә (јә'ни һисслә) бағлы олмалы, фикир, дүшүнчә исә әсрин иглиминә көкләнмәлидир.

Вагиф мүасир дүнјанын ән гүдрәтли импровизаторларындан бири иди. Импровизасија исә шүурдан кәлә билмәз. О, гәлбдән сүзүлмәли, үрәкдән кәлмәлидир. Импровизасија динләјичинин көзләри гаршысында бәдаһәтән јараныр. Бу јарадычылығын мајасы халгдан кәлдији үчүндүр ки, ифачы халгын гаршысында ону өз дујумлары илә бәзәјиб башга шәкилдә јенә халга гајтарыр.

Әлли ил әввәл «муғам» сөзүнүн јанында «чаз» сөзүнү јазмаг гәбаһәт һесаб олунар, јахуд ағла сығмазды. Заһирән бир-биринә зидд олан бу ики мусиги дили арасында бир ујарлығын олдуғуну һеч кәс ағлына кәтирә билмәзди. Буну Вагиф бачарды. Буна көрә дә Вагифин мусиги аләминдә еләдикләрини чәсарәтлә кәшф адландыра биләрик. Чаван бир алим мәшһур алимләрдән биринә өз јени кәшфини изаһ едир. Мәшһур алим диггәтлә гулаг асыб дејир: сәнин «кәшфин» һәддиндән артыг ағлабатан олдуғундан

онун кәшф олдуғуна инана билмирәм. Ағыллы сөздүр! Кәшф онә дејәрләр ки, аглабатмајан әксликләрин «ағлабатымлы» олдуғуну сүбут етсин. Вагиф «Мәним Азәрбајчаным», «Илһам», «Сөһбәт», «Көзәллик» әсәрләриндә вә онларла импровизасијаларында муғамла чазын «кәбинини кәсди».

Бу кәшфи јарадан адамын белә аз јашамасында көрәсән тәбиәтми күнаһкардыр, бизми, ја о өзүмү? Башгаларынын көрә билмәдијини көрүб үзә чыхармаг, намүмкүнү мүмкүн етмәк үчүн мүмкүнлә намүмкүн арасында үрәкдән көрпү чәкмәк, өмүрдән кәсиб мәгсәдә, арзуја чаламаг лазыммыш!

Вагифин өлүм һәгигәти илә барышмајан Нијазинин дедијинә сөзә гајытмаг истәјирәм: биз онун гәдрини билмәдик! Бу, һәгигәтдир. Лакин бурдан икинчи суал доғур. Нијә? Чүнки инсан малик олдуғунун гәдрини малик олдуғу заман билмир. Әлиндән чыхандан сонра нәји итирдијини баша дүшүр. Хошбәхтлик нәдир? — суалынын ән доғру чавабы будур: Хошбәхтлијин ичиндә хошбәхт олдуғуну баша дүшмәк, гијмәтләндирмәк! Тәәссүф ки, һамымыз буну билдијимиз һалда, јенә дә әлимиздә олан хошбәхтлији вахтында гијмәтләндирә билмирик. Чүнки: «Даш да гијмәтләнир әлдән кедәндә» ...Мән бир гәзәлимдә «Ким билир бәлкә шәрәф, бәлкә фәзиләтди өлүм» демишдим. Нечә јә'ни? Өлүмдә шәрәф вә фәзиләт ола биләрми? Һеч демә ола биләрмиш.

Өлүм бә'зән мәһәк дашы кими өләнин маһијјәтини, гијмәтини үзә чыхарыр. Ә. Кәрим демишкән, «Сән мәним гәдрими биләсән дејә... өлүммү инди?» Инсан јохлугла варлығын бүтүн маһијјәтини баша дүшүр. Мән Вагифи өлүмүндән сонра баша дүшдүјүм кими... Бунлары Вагифин руһу гаршысында е'тираф кими дејир вә бәдии шуранын ичласында ону баша дүшмәдијимә көрә онун хатирәсиндән үзр истәјирәм.

60 ИЛ СӘҺНӘДӘ

(*И. Аванесјанын* 80 иллијинә)

60 ил сәһнәдә... Бу о демәкдир ки, 60 ил нечә-нечә инсанын севинчи илә јашамаг, дәрд-кәдәр јүкүнү чијниндә дашымаг! 60 ил сәһнәдән дедији сөзләрлә мин-мин инсаны дүшүндүрмәк!

60 ил бир-биринә зидд мүхтәлиф хүсусијјәтли адамларын характерини мәнимсәмәк, өзүнү һәм заһирән, һәм дә дахилән дәјишдирмәк һеч кәсә асан кәлмәсин. Буну анчаг инсанлары дәриндән баша дүшән сәнәткар бачара биләр. Бу сәнәткарлардан бири дә бу күн анадан олмасынын 80 иллијини бајрам етдијимиз Азәрбајчан ССР халг артисти Иван Аванесјандыр!

Аванесјанын јалныз Азәрбајчан драматуркијасында ојнадығы ролларын сијаһысына бахырам: «1905-чи илдә» пјесиндә Саламов, «Севил»дә Әбдүләли бәј, «Алмаз»да Шәриф, «Вагиф»дә Вагиф вә Елдар, «Һәјат»да Һәсәнов, «Тој»да Кәрәмов вә с.

Бу образларын һәр бири өзүнәмәхсус бир дүнјадыр. Адам тәәччүбләнир, бүтүн бу мүхтәлиф характерли, мүхтәлиф дүнјакөрүшлү адамларын психолокијасыны, дујғу вә дүшүнчәләрини бир актјор өз варлығына нечә сығышдыра билмиш вә бу мүхтәлифлији нечә әкс етдирә билмишдир? Бу характерләри өз сәнәтиндә әкс етдирмәк үчүн ән әввәл актјорун өзү бир инсан кими дахилән зәнкин вә интеллектуал олмалыдыр. Аванесјанла үнсијјәтдә оланлар ону мәһз белә таныјыр.

Бу көзәл сәнәткар мәним «Икинчи сәс» пјесимдә Шүкүр бәјин ролуну ојнајырды. Шүкүр бәј әсәрдә икинчи дәрәчәли образ олса да дахилән чох мүрәккәбдир; еһтијатлыдыр, сују да үфүрә-үфүрә ичир. Бунунла белә хејирхаһдыр... Мән бу образы јарадаркән ону нечә тәсәввүр едирдимсә, Аванесјанын ојунунда еләчә дә көрдүм вә онун ифасында образыма јенидән вурулдум. Бу нөгтәдә дә драматургла актјор арасында олан сәдд көтүрүлүр, һәр икиси ејни һәдәфә вурур. Бу гәләбәсинә көрә мән гочаман актјора бир даһа өз тәшәккүрүмү билдирирәм.

80 иллик јубилеји мүнасибәтилә мән сәһнәдә 60 ил күлүнк чалан севимли актјору тәбрик едир, она бу јолда даһа бөјүк уғурлар арзу едирәм.

ЈЕНӘ ҺАБИЛ

Мән Һабил сәнәтини чох севирәм. «Севирәм» демәк аздыр, мән бу сәнәти үрәк чырпынтыларымын, һәјәчанларымын ифадәси билирәм. Бу сәнәт мәним сөзләрлә дүшүндүкләримин сәсләрдәки тәчәссүмүдүр.

Һабил халг мусиги јарадычылығынын ифачысыдыр. Лакин онун ифасында «Һабил чалары» да вар. Бизи валеһ едән дә бу чалардыр. Чүнки биз бу чалары Һабилә гәдәр һеч бир каман ифачысында көрмәмишик. Һабил секаһы өзү кими чалдығы үчүн биз мә'лум секаһда тәзә рәнк чаларлары көрүр вә ону «Һабил секаһы» адландырырыг. Буна көрә дә Һабил чалмыр, о чаланда јарадыр.

Һабили бир дә она көрә севирик ки, о, сәнәтинә бөјүк мәс'улијјәт һисси илә јанашыр. О, наил олдуглары илә һеч заман кифајәтләнмир. Даим ахтарыр. Хошбәхтликдән онун ахтарышлары узунуна вә енинә дејил, дәринлијә тушланыр. Чүнки, о, дүшүнән

адамдыр. Дүшүндүјүнә көрә бизи дә дүшүндүрмәји бачарыр. Ахы, дүшүндүрмәјән сәнәт сәнәт дејил, пешәдир. Буна көрә дә биз һабилә чалғычы, јахуд ифачы дејил, сәнәткар дејирик.

ВИРТУОЗ СӘНӘТКАР

Азәрбајчанда тар мусиги аләти чох бөјүк бир јол кечмишдир. Бу аләтин Садығчандан үзү бәри Гурбан, Ширин, һачы вә Әһсән кими гүдрәтли ифачылары олмушдур. Бу күн бу аләт Рамиз Гулијевин көксүндә тамам башга рәнк вә чаларла сәсләнир. Даһа доғрусу, Рамиз ејни аләтә әсрин, күнүн өз нәфәсини вермиш, ону күнүн өз ритми илә диндирмәји бачармышдыр. Бу күн һачыдан сонра муғамларла бәрабәр Азәрбајчан, рус вә харичи бәстәкарларын әсәрләри Рамизин бармагларындан сүзүлүб тарын имканларыны даһа да кенишләндирир. Бу күн дүнјанын бөјүк сәһнәләриндә тарымыз сәнәт јарышларындан үзүағ чыхыр. 1974-чү илдә Москвада естрада артистләринин V Үмумиттифаг мүсабигәсиндә тарын гәләбәси Рамиз Гулијевин ады илә бағлыдыр.

Виртуоз сәнәткар тарын пәрдәси үстүндә бармағыны тәрпәдиб сыхмагла јарым вә дөрддә бир сәсләри, хырдалыглары, бир сөзлә, боғаздакы гајнатмалары сим үстүндә јарада билир. Бу һал тарын имкан кенишлијини, һәм дә тарзәнин импровизасија габилијјәтини көстәрир. Лакин мән дејәрдим ки, муғамлар үчүн импровизасијадан чох, ифадан әввәл муғам өвгатына көкләнмәк вачибдир. Рамизин усталығыны мән бунда көрүрәм. Чүнки о, муғамларымызын һамысыны секаһ үрәји илә чалыр. Секаһ исә мәһз Азәрбајчан тәбиәтиндән вә руһундан доған өз доғмамыздыр. Бүтүн муғамлары секаһ үрәји илә чала билмәји доғмалыг бахымындан мән бөјүк усталыг һесаб едирәм. Икинчи тәрәфдән, муғам ифасында сәнәткарын сәнәткарлығы әсасән ајагвермәдә өзүнү көстәрир. Муғам чүмләсинин сонунда, јә'ни ајагвермәдә сәнәткар «сәнәт шилләсини» елә вурмалыдыр ки, динләјичи көзләдији көјнәртини «сәнәт шилләсиндән» ала билсин. Бир сөзлә, сарсылсын. Биз буну Рамизин сәнәтиндән һәмишә дадмышыг. Мән онун сәнәткарлығыны бир дә бунда көрүрәм.

СӘНИ ДИНЛӘЈӘНДӘ

(*Р. Беһбудовун* 70 иллијинә)

Әзиз вә һөрмәтли сәнәт достум Рәшид. 70 јашынын тамам олмасыны ешидәндә ики сәбәбдән инанмадым. Биринчи: илләрин belә тез өтмәсинә; икинчи: һәлә дә кәнчлик ешги илә сәһнәмизи титрәдән Рәшидимизин сәсиндәки ода, атәшә көрә. Ахы, сәнин сәсиндәки гүдрәт бу јашын сәси дејил. Бир дә фикирләшдим ки, сәнәт јашы да инкар едәр. Варлығы сәнәтдән јоғрулланлар, јаратмаг ешгиндән доғуланлар үчүн нә јаш? Һәгигәтән бөјүк сәнәт үчүн вә о сәнәти јараданлар үчүн јаш мәфһуму јохдур.

Биз бу күн дә елә бил отуз-гырх ил әввәлки Рәшиди динләјир, ону ејни мәһәббәтлә севирик.

Биз сәни динләјәркән сәсиндән Гарабағ торпағынын әтрини дујур, Чыдыр дүзүндән кечиб, Дашалты чајынын шырылтысыны, Шуша бүлбүлләринин сәсини ешидирик, бир бој да учалырыг. Бу торпаг сәни јетирди, сән дә сәсиндәки ганад илә бу торпағын нәфәсини, аб-һавасыны дүнјаја јетирдин. Сәнин сәсинин көзәкөрүнмәз ганадларында Азәрбајчан дүнјаны кәзди, доланды.

Ешг олсун үрәјиндә халгыны кәздирән, әмәлләриндә халгынын руһуну јашадан Вәтән оғулларына! Белә оғуллар һәр јени нәсиллә биркә јенидән доғулур, өмрү халгын өмрүнә гарышыр, јашы да шәртиләшир. Буна көрә дә сән 1915-чи илдә чисмән, сонракы фәалијјәт илләриндә исә халгын мәһәббәтиндән мә'нән доғулмусан! Буна көрә дә ад күнүндә јашындан дејил, әмәлләриндән сөһбәт ачыр, дүнјаја нәғмәләр чиләјән мәлаһәтли сәсинин аһәнкиндә әријиб, сәни бағрыма басыб өпүрәм, әзиз дост!

МҮНДӘРИЧАТ

Публисистика

Ләјагәт ... 4
Һарам тикә вә ја «аг гызыл»ын гара ләкәси ... 10
Кәлин, ачыг данышаг ... 15
Ана дилим — ана көкүм ... 20
Ифтираја чаваб ... 27
Адларымыз барәдә ... 32
Кәлин, биз дә дүшүнәк ... 36
Тарих нә дејир? ... 39
Дағлыг Гарабағ: иддиалар вә һәгигәт ... 55
Ваһид — бөлүнмәз ... 64
Вәтән һаггында дүшүнчәләр ... 72
Јенијетмә вә заман барәдә дүшүнчәләр ... 76
Һәгигәтин дили илә ... 82
Шәхси фикир — ичтимаи дујғу ... 85
Иститсу дедим, үрәјим јанды ... 89
Астарада көрдүкләрим ... 97
Көзәллик ... 101

Мусаһибәләр

Вәтән — сәнсән, Вәтән — мәнәм, Вәтән — биз! ... 104
Азәрбајчан телевизијасынын әмәкдашы илә мүсаһибә ... 109
Радионун әмәкдашы илә мүсаһибә ... 114

Әдәбијјат вә сәнәт дүшүнчәләри

Шаир, рәссам, бәстәкар ... 118
Сабир, јенә Сабир ... 121
Сәксән јашлы чаван шаиримиз ... 124
Осман Сарывәлли ... 133
Сәмәд Вурғун мәш'әли ... 141
Мә'нәви ата ... 142
Јеғише Чаренс ... 145
О гәдәр узаг, бу гәдәр јахын ... 147
Театр вә драматургија ... 152
Үч шаир һаггында ... 156

Вардкес Бабајан ... 160
Көкдән кәлән сәсләр ... 162
«Өмрүн бешинчи фәсли» ... 166
Ваһид Әлифоғлу ... 169
Ше'р долу бир үрәк ... 170
Шәки күлүшләри ... 172
«Шәкинин күлүш чәләнки» ... 174
Нәғмәкар шаир ... 175
Мәһарәт ... 177
Халг вә шаир ... 179
Һәр ики јолда ... 181
«Булаг» нәдән дејиб, данышыр ... 183
Шаирин сәнәт гајәси ... 185
Тәгдим ... 186
Әдәбијјатымызын сабаһы ... 187
Бә'зи проблемләр ... 189
Е'тираз ... 192
Дүшүнмәк, ганадланмаг ... 193
Биканәлик ... 196
Бөјүк дирижор ... 199
Маһны ... 203
Тәәссүф ... 204
60 ил сәһнәдә ... 209
Јенә Һабил ... 209
Виртуоз сәнәткар ... 210
Сәни динләјәндә ... 211

Бәхтијар Ваһабзадә.

В 27 Кәлин ачыг данышаг... (Мәгаләләр топлусу). Б.: Азәрнәшр, 1988. — 214 с.

Доғма јурда бағлылыг, ел-оба гајғысы, бәшәријјәти чидди дүшүндүрән еколокија проблеми, мүһүм актуал ичтимаи-сијаси һадисәләрә мүнасибәт, ана дилә, инсан ләјагәтинә һөрмәт, халгымызын тарихинә даир марағлы мүддәалар халг шаири Б. Ваһабзадәнин ше'рләриндә олдуғу кими, бу китабда топланмыш публисистик мәгаләләриндә дә өз әксини тапмышдыр.

В $\frac{4702060102-103}{М-651-88}$ Тематик план. — 89 **ББК С(Аз)2**

ISBN 5—552—00209—1

Бахтияр Махмуд оглы Вагабзаде

ПОГОВОРИМ ОТКРОВЕННО

(Сборник статей)

(на азербайджанском языке)

Баку — Азернешр — 1988

Бәхтијар Маһмуд оғлу Ваһабзадә

КӘЛИН, АЧЫГ ДАНЫШАГ

(Мәгаләләр топлусу)

Редактору *Мүсәллим Һәсәнов*
Рәссамы *М Ксенжук*
Бәдии редактору *В. Мартынов*
Техники редактору *Т. Әлијева*
Корректорлары *Б. Ејвазлы, К. Мәммәдова*

ИБ № 4850

Јығылмаға верилмиш 29.04.88. Чапа имзаланмыш 29.06.88. ФГ 03602. Форматы 60×84 1/16. Мәт. кағызы № 1. Әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу илә. Шәрти чап вәрәги 12,55. Учот нәшр вәрәги 12,3. Сифариш 251. Тиражы 40 000. Гијмәти 85 гәп.

Азәрбајчан ССР Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси.

Халглар Достлуғу орденли
Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты.
Бакы — 370005, Һүсү Һачыјев күчәси, № 4.

26 Бакы комиссары адына мәтбәә.
Бакы, Әли Бајрамов күчәси, № 3.

Государственный комитет Азербайджанской ССР
по делам издательств, полиграфии
и книжной торговли.

Азербайджанское ордена Дружбы народов
государственное издательство «Азернешр».
Баку — 370005, ул. Гуси Гаджиева, 4.

Типография им. 26 бакинских комиссаров.
Баку, ул. Али Байрамова, 3.

В 2

A7f-197019